

Ольга Віннічук

УДК 321.01(043.3)
ББК 66.06

*Рекомендовано до друку
Друкується за рішенням Вченої ради Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка
(протокол №5 від 1 квітня 2013 року)*

Рецензенти:

Цвих В. Ф., доктор політичних наук, професор
Найчук А. В., кандидат філософських наук, доцент

Віннічук О. В.

Політичні ризики в умовах демократичної трансформації суспільства: теоретико-праксеологічний аналіз: Монографія. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2013. – 220 с.

У монографії на основі широкого масиву історичних і сучасних наукових джерел, аналізу реальних політичних процесів досліджуються проблеми ризикогенності сучасного суспільства. Автором використано комплексну методологію, що дозволяє визначити природу, властивості та особливості політичних ризиків і концептуалізувати їх. Компаративний метод, що застосований автором у роботі, дозволив проаналізувати ступінь зацікавленості політичними ризиками на Заході, в країнах ЦСЄ та Україні, а також виявити їх спільні риси і особливості.

Монографія призначена для політологів, істориків, філософів, правознавців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів та усіх тих, хто цікавиться сучасним станом і політичним майбутнім Української держави.

ББК 66.06

О. В. Віннічук, 2013

**Політичні ризики в умовах
демократичної трансформації
суспільства:
теоретико-праксеологічний аналіз**

Монографія

2013

ЗМІСТ

Передмова	4
Вступ	7
Розділ 1. Політичний ризик як об'єкт наукового дослідження	11
1.1. Основні парадигми дослідження ризику: політологічний дискурс.....	11
1.2. Класифікація політичних ризиків.....	44
Розділ 2. Основні виміри політичних ризиків в умовах демократичної трансформації суспільства	55
2.1. “Політичний ризик”, “політична небезпека”, “політична невизначеність” в умовах трансформації суспільства.....	55
2.2. Методи аналізу, оцінки та технології управління політичними ризиками	87
Розділ 3. Суспільно-політичні трансформації в країнах Центральної та Східної Європи: ризики та переваги	108
3.1. Системна трансформація політичної сфери в країнах ЦСЄ.....	108
3.2. Основні аспекти демократичної трансформації партійно-політичної системи країн ЦСЄ.....	126
Розділ 4. Особливості політичних ризиків в Україні та їх вплив на трансформацію українського суспільства	140
4.1. Праксеологічні аспекти політичних ризиків в Україні.....	140
4.2. Витоки та особливості політичних ризиків у сучасному українському суспільстві.....	161
Висновки	184
Список використаної літератури	188

Передмова

Ця книга належить до серії монографій, призначених пояснити складні процеси, що відбуваються у зв'язку з переходом постсоціалістичних країн від авторитарних до демократичних режимів. Накопичення літератури, присвяченої трансформаційним процесам, має свої особливості. Перш ніж розпочалася остання хвиля демократизації, більшість дослідників, що займалися цією проблематикою, зосереджували свою увагу на основних атрибутах існуючих демократій, часто у порівнянні з недемократичними країнами.

Після того, як чимало країн Південної Європи та Латинської Америки вибрали для себе демократичний шлях розвитку, об'єктом дослідження вчених стали процеси демократизації замість самої демократії. З 90-х років ХХ ст. дала про себе знати інша драматична зміна в історичному розвитку. Велика кількість країн поза межами регіонів колишніх переходів почали активно експериментувати з демократією. У Східній Європі впали або були скинуті авторитарні правителі і недемократичні режими. Практики і аналітики в країнах, що пройшли через процес демократизації протягом останніх десятиліть, звертають увагу на значні труднощі консолідації, підвищення вірогідності непередбачуваних подій, політичної і соціальної нестабільності, а отже, виникнення політичних ризиків, що є невід'ємною складовою життя суспільства.

У цьому історичному дискурсі перед сучасними дослідниками постає ряд нагальних питань. По-перше, чому досягнення мети, якої так прагнули реформатори-ліберали, у багатьох випадках супроводжувалося неліберальними, авторитарними, побічними явищами? По-друге, чому внаслідок краху авторитарних режимів демократизація в цих країнах, заміна планової економіки на ринкову дуже часто призводять до серйозних економічних і соціальних конфліктів? По-третє, чому демократизація іноді дає початок націоналістичному конфлікту, а часом ні?

Деякі дослідники вважають, що для встановлення стійкої демократії потрібно небагато: досить лише усунути авторитарне правління, забезпечити вільне волевиявлення громадян і свободу слова. Інші вчені сходяться на думці, що для цього необхідна

щільна мережа безпечних передумов. Якщо таких умов бракує, слушно буде відкласти заохочування до демократизації, аж поки вони не з'являться.

Висновки цієї книги свідчать про те, що тільки солідно побудовані ліберальні устрої можуть протягом демократизації відмежовуватись від ризику серйозних політичних і соціальних конфліктів. Якщо ж у країні політична нестабільність пов'язана з невідповідністю змін у політичній системі та економіці, а політична еліта нездатна відігравати модераторську роль у здійсненні трансформаційних процесів, то саме суспільство стає генератором ризиків.

Книгу О. В. Віннічук по праву можна назвати провідником у розробці проблеми політичних ризиків за умов демократичної трансформації суспільства. У ній на новому науковому рівні систематизовано різноманітні підходи до визначення ризиків, з'ясовано, що сутність політичних ризиків полягає у можливості виникнення збитків або скорочення розмірів прибутку, що є наслідком державної політики. Водночас запропоновано авторське визначення політичного ризику, під яким розуміється сукупність очікуваних та передбачуваних втрат і надбань у політичному середовищі та взаємозв'язок з подіями, які не можна визначити чи об'єктивно охарактеризувати. Автор поглибила аналіз підходів до класифікації політичних ризиків на основі чітко визначених критеріїв, аргументовано довела, що основним аспектом дослідження політичного ризику в умовах демократичної трансформації політичної системи суспільства є виокремлення та оцінка його основних властивостей, зокрема ієрархічності, багатоплановості, універсальності, колективності, суб'єктивно-об'єктивного чинника. Заслуговує схвалення намагання автора розглядати ризики у вимірах суперечливостей природи прийняття політичних рішень, невизначеності, нестабільності та інших чинників, характерних для трансформаційних процесів.

Об'єктом дослідження автора стали також політичні ризики, що виникли в процесі демократичної трансформації українського суспільства. Вони спричиняються геополітичною невизначеністю української держави, її політичною неузгодженістю, балансуванням між демократією та авторитаризмом, наявністю високого рівня корупції тощо.

Історичний досвід свідчить, що інституційна підтримка та інші сприятливі передумови демократичного переходу повинні бути різноманітними і взаємно підкріпленими. Жодний окремий чинник не може забезпечити переходу до демократії без загрози серйозних ризиків. Однак і наявність необхідних умов для такого переходу аж ніяк не означає його автоматичного здійснення. Коротко кажучи, для реального уникнення серйозних політичних ризиків потрібен широкий діапазон інституційних, громадянських, коаліційних, ідеологічних та інших підпірок. Саме про це йдеться в глибокому і актуальному дослідженні О. В. Віннічук.

Віталій Нечитайло
доктор історичних наук, професор

ВСТУП

Трансформаційні процеси, що відбуваються у зв'язку з переходом постсоціалістичних країн від авторитарних до демократичних режимів, запровадження вільного ринку в умовах глобалізації і світової економічної кризи значно підвищують вірогідність непередбачуваних подій, політичної і соціальної нестабільності, а отже, посилюють інтерес науковців до проблеми політичних ризиків, які виступають невід'ємною складовою життя суспільства. Їх поява детермінується невизначеністю політичних процесів, відсутністю достатньої інформації про політичні явища та неможливістю у зв'язку з цим прогнозувати розвиток останніх. Ситуації, коли відсутній ризик в політиці, майже не зустрічаються. Це є причиною того, що навіть ідеальні на перший погляд рішення нерідко призводять до негативних наслідків.

Актуальність досліджуваної теми особливо зростає в Україні, що зумовлено політичною нестабільністю, пов'язаною з невідповідністю змін у політичній системі перехідного періоду; зі змінами в економіці; нездатністю політичної еліти та олігархічних кланів здійснювати модераторську роль у проведенні модернізації; правовою і організаційною неврегульованістю відносин між різними політичними інститутами, що робить саме суспільство генератором ризиків. Так, перед українським суспільством сьогодні постає нагальна потреба виходу зі стану перманентних криз і набуття сталого демократичного поступу, який би характеризувався налагодженням конструктивного діалогу всередині правлячої еліти, між державними та громадянськими інститутами, владою та народом, на відміну від протистояння, що характеризувало суспільно-політичні відносини в останні роки. Тому вчасне передбачення і виявлення ризикогенних ситуацій, а також дії, спрямовані на їх усунення або мінімізацію негативних наслідків, є необхідною умовою подальшого існування та розвитку суспільства.

У зв'язку з високою ризикогенністю політичних процесів, спричинених системною трансформацією сучасного суспільства, існує нагальна потреба в концептуальному аналізі політичних ризиків із врахуванням специфіки просторово-часового становлення та розвитку, науковому осмисленні взаємозв'язку факторів виникнення та особливостей їх прояву, з'ясуванні

методик аналізу, оцінки і управління політичних ризиків шляхом теоретичних узагальнень та емпіричних висновків.

Необхідність дослідження проблеми політичного ризику в умовах демократичної трансформації суспільства визнається провідними зарубіжними та вітчизняними політологами, оскільки вивчення цього явища необхідно для вдосконалення всього механізму державної політики, більш ефективного вирішення нагальних завдань розвитку суспільства. Минулий і нинішній досвід показують, що сьогодні відсутність належної уваги до питань політичного ризику знижує якість державних рішень, негативно позначається на практиці господарювання. Тобто наука може й повинна зробити свій внесок у вивчення політичних ризиків, аналіз його сучасних контекстів, що чинять вирішальний вплив на весь комплекс суспільних відносин.

Умовою підвищення ефективності й результативності державної політики є якість державного управління, застосування владою прогресивних методів регулювання соціальних процесів, здатних запобігти небезпекам і загрозам розвитку, мінімізувати ризику. Із процесуальної точки зору всі значимі параметри методів і технологій управління проявляються в процесі прийняття державно-політичних рішень. Однак сучасність збільшує невизначеність політичного середовища, підсилює ймовірність помилок і невірних виборів, провокуючи тим самим ризику й небезпеки розвитку держави як на національному, так і на міжнародному рівнях.

З'ясуванням теоретичних засад становлення та розвитку поняття ризику як соціально-філософської категорії займалися такі дослідники як Ф. Найт, Дж. Міль, М. Дуглас, Е. Гіденс, У. Бек, О. Яницький, Ч. Кеннеді, С. Бланк, Т. Брюер, А. Шапіро, Д. Ла Паломбаре, У. Цинк, С. Робок, Д. Даніелс, Л. Родебаух.

Серед російських дослідників, які проявили у своїх роботах інтерес до проблеми політичних ризиків, аналізу та управління політичними ризиками, частково страхуванням політичних ризиків, треба відзначити А. Альгіна, І. Подколзину, І. Джуса, Є. Крохіну, В. Брега, В. Грішаєва, М. Сафонова, А. Горшкову, С. Тігіна, І. Тимофєєву та інших.

В Україні ступінь теоретичного дослідження політичних ризиків та можливості його практичної реалізації перебуває на

початковій стадії. Вивченням окремих питань політичних ризиків займаються українські дослідники В. Кривошеїн, М. Михальченко, В. Андрійчук, О. Кіндратець, М. Гудзь, С. Конончук, О. Чечелюк, Л. Шаршукова, І. Кучеренко. Дослідженням тенденцій економічних ризиків, які, як вважають ряд дослідників, є причиною більшості політичних ризиків та провокують їх, займаються І. Івченко, Л. Маханець, Х. Гриценко та інші.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, у яких розглядається феномен ризику, у більшості з них проаналізовано саме соціально-філософські, психологічні, технологічні аспекти. Це свідчить про необхідність комплексного політологічного дослідження ризику як чинника демократичної трансформації суспільства.

Метою роботи є розкриття сутності політичних ризиків в умовах демократичної трансформації суспільства.

Реалізація цієї мети обумовлює необхідність вирішення таких **задач**:

- з'ясувати основні теоретико-методологічні засади дослідження політичних ризиків у просторово-часовому вимірі, уточнити їх зміст і природу;
- визначити критерії класифікації ризиків у сфері політики та здійснити класифікацію політичних ризиків, притаманних українському суспільству;
- встановити основні виміри та властивості політичних ризиків в умовах демократичної трансформації суспільства;
- розкрити аспект залежності виникнення та розвитку політичних ризиків від встановленого в країні політичного порядку;
- систематизувати основні складові суспільно-політичної трансформації в країнах ЦСЄ та визначити їх ризики і переваги;
- дослідити особливості політичних ризиків в Україні та визначити їх вплив на українське суспільство в умовах перехідного періоду.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що основні положення й висновки монографії дають можливість поглибити наукові знання про розвиток суспільства та держави в умовах кризи, а також визначити готовність суспільства до можливих ризиків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження є складовою наукової роботи філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка та виконане у межах науково-дослідної теми 06БФ041-01 “Філософія та політологія у структурі сучасного соціо-гуманітарного знання”.

РОЗДІЛ 1

Теоретико-методологічні засади дослідження ризику

1.1. Основні парадигми дослідження ризику: політологічний дискурс

На рівні масового пізнання традиційно ризик трактується як можлива небезпека чи невдача, можливість збитку або матеріальної втрати. Однак термін “ризик” має власну лінію в історії, ознайомившись з якою, ми можемо стверджувати, що до XVII ст. не існувало поняття ризику як явища. Духовна підсистема суспільства трактувала удачу і нещастя як фортуну чи фатальність. А поняття ризику стали пов’язувати з азартними іграми. Для них було розроблено спеціальний математичний аналіз шансів. Ризик тоді означав вірогідність втрати чи виграшу. Лише з XVII ст. аналіз вірогідності стає основою наукового знання. Будь-який процес чи діяльність тепер підлягав науковому передбаченню на успіх чи невдачу. Таким чином, теорія вірогідності ще тоді визначила шляхи сучасного мислення і стала теоретичною базою для прийняття політичних рішень. Е. Геллнер вважав, що перехід до індустріального суспільства з “об’єктивною необхідністю” нав’язує культурну однорідність: “Культура уже давно не виступає в ролі прикраси, не є також підтвердженням чи легітимацією соціального порядку; культура тепер – необхідний посередник, те мінімальне середовище, в якому можуть виживати члени суспільства... і тому культура не може бути різногалузевною, заради блага суспільства” [52, 243-244].

Така думка підтверджує той факт, що поняття ризику мало б ще тоді застосовуватися у сфері політики, поряд зі сферою промисловості, сучасною наукою та філософією. Ризик ще тоді мав шанс стати політичним жаргоном, як частина процесу гомогенізації, який наблизив суспільство до нового рівня взаємодії. Та для цього потрібною була виняткова роль в новій культурі, яка полягала в сумісності поняття ризику з модними перипетіями у сфері політики [52, 244].

Проте нова епоха породила інші уявлення про ризик, де основним фактором є людська діяльність. Як зазначає відомий німецький дослідник У. Бек: “Як модернізація поглинула структуру феодального суспільства в XIX ст. і породила індустріальне суспільство, так і сьогодні модернізація поглинає

індустріальне суспільство, а на зміну йому приходять інша сучасність” [9, 292].

Ризик можна розглядати як історичну категорію. Він виникає на нижчій сходинці цивілізації і полягає в усвідомленні людиною можливої небезпеки. При зародженні товарно-грошових відносин ризик стає економічною категорією. Як економічна категорія, він є подією, яка може відбутися і спрямована на привабливу мету, досягнення якої пов’язане для людини з елементами небезпеки, загрозою втрати чи неуспіху.

Отже, ризик є складним явищем, що має безліч неспівпадаючих, а іноді й протилежних реальних обґрунтувань. Це обумовлює можливість існування декількох визначень поняття ризику з різних точок зору.

Початок активного вивчення різних аспектів ризику припадає на XIX – початок XX ст., коли з’явився ряд теорій, розроблених на принципі об’єктивної відповідальності за взаємодію, як “інтегральний ризик”, “ризик незвичайних дій”, “теорія професійного ризику” та інші. В науковій літературі в XX ст. сформувалися два напрями інтерпретації. Згідно реалістичного підходу, ризик інтерпретується як “можливість виникнення небезпеки та масштабу її наслідків” [203]. Тобто, ризик трактується як об’єктивний і пізнавальний факт, який вимірюється незалежно від соціальних процесів і культурного середовища. Та все ж прихильники даного підходу визнають, що ризик може бути помилково оцінений в рамках того чи іншого способу соціальної інтерпретації, оскільки, як зазначив відомий американський антрополог М. Дуглас, “небезпеки трактуються як незалежні змінні, а реакція людей на них – як залежна” [52, 246].

Прихильники соціокультурного підходу, а саме німецький дослідник У. Бек та американський соціолог Е. Гіденс, у своїх трактуваннях ризику опираються на соціальний та культурний контексти. Вони вважають, що макросоціальні зміни в суспільстві породжуються в результаті “виробництва ризиків” при переході до високої модернізації [205].

На нашу думку, процес модернізації сьогодні полягає не лише в аспекті технологічних змін суспільства, а й в новаціях взаємовідносин між соціальними структурами та суб’єктами, що проявляється в надмірній індивідуалізації.

Таким чином, збільшується міра свободи як соціальних структур, так і соціальних агентів. З приводу цього досить доречно зазначив німецький соціолог У. Бек, що “ефектом структурних змін сили соціальних агентів є міра більшої свободи від соціальних структур. І для успіху модернізації необхідно, щоб ці агенти самі звільнилися (release) та активно приймали участь в модернізаційному процесі” [211].

Із вищезазначеного випливає, що результатом модернізації є прискорений ріст індивідуалізації соціальних агентів, який породжує надмірну відповідальність за прийняті рішення. Вчений відзначає зміну установок в соціальному виробництві, перш за все у виробництві нового знання і нових моделей соціальної взаємодії. Модернізація стає “політично рефлексивна”, тобто має значну можливість впливати на політичні інститути та соціальні процеси [47, 2]. Дещо відступаючи від попередньо сказаного, він не заперечує “радикалізації раціональності” соціальних суб’єктів [47, 2]. Проте, на нашу думку, дане твердження є суперечливим, оскільки звідси випливає, що ризику, як об’єктивно існуючої небезпеки, взагалі не існує, дієвим є лише сприйняття ризику, як продукту політичного.

Опираючись на працю У. Бека, не можна не помітити, що вчений досить обережно підходить до визначення поняття “ризик”. Соціокультурний контекст суспільства ризику він розглядає як середовище, яке реагує на наслідки технологічних ризиків (забруднень, промислових аварій тощо). Проблема ризиків опосередковано пов’язана зі стрімкою індустріалізацією, з однієї сторони, та з непередбачуваними наслідками модернізації – з іншої. У. Бек проводить аналогію – виробництво і розподіл багатства в індустріальному суспільстві змінюється виробництвом і розподілом ризиків в сучасному суспільстві ризику. Звідси, “ризик визначається, як систематична взаємодія суспільства з загрозами і небезпеками, породженими процесом модернізації, як таким. Ризики, на відмінну від небезпек минулих епох, є силою, що породжує почуття невпевненості та страху” [211].

Особливу увагу У. Бек приділяв такому явищу сучасного суспільного життя, як стиск соціуму й взаємопроникнення його частин – він розглядав його як “кінець Іншого”, тобто як принципову неможливість дистанціюватися від ризиків у сучасному світі. З цього

положення логічно випливає інший, методологічно важливий висновок: не “Людина й ризик” або “Суспільство й ризик”, тобто розуміння виробництва ризиків як іманентно властивого будь-якому виду суспільного виробництва [211].

У психології ризик визначається як “можливість помилки чи успіху того чи іншого вибору в альтернативних ситуаціях”, тобто визначальними характеристиками ризику є категорії “вибору” та “альтернативності” [158, 85].

Подібне визначення ризику дає російський дослідник Альгін А. П. у своїй роботі “Риск и его роль в общественной жизни”: “ризик – це діяльність, пов’язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якого з’являється змога кількісно і якісно оцінити можливість досягнення передбачуваного результату, невдачі чи відхилення від цілі” [1, 34].

Серед експертів і рядових громадян часто виникають розбіжності щодо рівня ризику в різних видах діяльності. Це призводить до ситуації взаємної недовіри: експерти нарікають на недостатню поінформованість суспільства про ризики, а суспільство, в свою чергу, зауважує, що експерти роблять висновки, спираючись лише на лабораторні дослідження чи виражаючи суб’єктивні думки. Подібні протиріччя ґрунтуються на різних теоріях сприйняття ризику.

Соціологи А. Вільдавські та К. Дейк розглядають такі теорії сприйняття ризику:

1) Теорія знання: її основою є те, що люди сприймають технології як небезпечні, тому що вони знають про їх небезпеку.

2) Теорія особистості: індивіди абсолютно по-різному проявляють своє ставлення до ризиків (одним подобається ризикувати, інші – достатньо скептично ставляться до ризиків).

3) Згідно версії економічної теорії, люди високого достатку більше зацікавлені в ризиках, пов’язаних з технікою, оскільки отримують від цього прибуток і одночасно захищені від небезпечних наслідків. Протилежними є погляди малозабезпечених верст населення.

4) Політична модель зіткнення інтересів пов’язує конфлікти з різними статусними позиціями, які займають люди в

суспільстві. Тут дискусії про ризик розглядаються як боротьба інтересів.

5) Теорія культури, де індивіди виступають активними організаторами власного сприйняття, а люди вибирають об'єкт страху з метою підтримання темпу свого життя [25, 271].

Таким чином, описуючи різницю в теоріях особистого сприйняття ризиків різними соціальними прошарками суспільства, в кінцевому рахунку необхідно зазначити, що вони зводяться до знання чи незнання про природу ризиків та пояснюють особливе ставлення у різних ситуаціях індивідів, окремих соціальних груп до небезпеки.

У літературі з організаційного менеджменту можна знайти ряд визначень ризику:

- поняттям ризику характеризується як невизначеність, пов'язана з можливістю виникнення в ході реалізації проекту небажаних ситуацій та наслідків;
- ризик – вірогідність виникнення втрат, збитків від прибутку, що планувався;
- ризик – невизначеність фінансових результатів у майбутньому;
- ризик – ступінь невизначеності від отримання чистих доходів;
- ризик – вираження вірогідних подій, що ведуть до втрат;
- ризик – вірогідність втрати цінностей (фінансових, матеріальних) в результаті діяльності [131, 38; 180, 56].

Такі визначення ризику, по-перше, пов'язані з безпекою, по-друге – з невизначеністю. Іншими словами, ризик – це завжди вірогідність, а вірогідність – не завжди ризик.

Специфіка сучасного ризику полягає в тому, що небезпечна реальність прихована від сприйняття, оскільки на рівні буденної свідомості небезпека може не сприйматися. Таким чином, експерти монополізують право на визначення об'єму ризиків та ступеня їх вірогідності.

Однак німецький дослідник У. Бек заперечує наукову монополію на раціональність подібних суджень в суспільстві ризиків. Він стверджує, що не існує абсолютних авторитетів у сфері експертного знання ризикогенних процесів та ситуацій. Так в

умовах іритації, що являє собою зміну відносин системи зі світом, зростає недовіра до існуючих політичних інститутів та організацій, що стає загрозою виникнення катастроф і викликає зміни політичного порядку, сприяє реорганізації влади особливо в модернізаційних країнах та провокує повернення до минулого (можливо авторитарного чи тоталітарного) [108, 220].

Спрощуючи ідеї, що склалися довкола розуміння категорії “ризиків”, російський вчений А. І. Соловйов виділяє три найбільш авторитетні підходи:

- класичний;
- некласичний;
- модерністський.

Класичний підхід (Дж. Міль) трактує ризики як вірогідність того, що суб'єкт зазнає втрат залежно від обраної ним стратегії дій. За такого підходу поряд з негативним сприйняттям ризиків є і відтінок, який дозволяє розглядати його як певний каталізатор успіху.

Некласичний підхід (А. Маршал, А. Пінчу) розглядає ризики як показник відхилення від поставлених суб'єктом цілей. Тут ризики виступають своєрідним маркером розбіжності кількісних та якісних параметрів запланованої та реально здійсненої діяльності.

Зовсім інше розуміння ризиків пропонує модерністський підхід (У. Бек, Е. Гіденс), котрий трактує його не як винятковий випадок, як результат невдалих дій людини, а як органічний елемент повсякденності, наслідок здійснення зв'язків та відносин, які зазнають впливу деяких характерних для сучасності [170, 287].

Російський вчений О. Соколов пропонує розуміти під ризиками постійну, структуровану, накопичувану активність індивідуального чи колективного суб'єкта на різних рівнях соціальної системи в ситуації невизначеності, недостатності знань суб'єкта про середовище його діяльності чи можливої недостовірності (хибності) цього знання, спрямованої на задоволення його (суб'єкта) потреб [168, 35]. Якщо говорити про політичні ризики, тоді необхідно локалізувати проблему на одному з рівнів соціальної системи – політичному, а всю багатоманітність потреб суб'єкта – до політичних потреб.

Оскільки немає єдиної концепції ризику, вважає О. Яницький, то ризик слід розглядати як спільний продукт знання про майбутнє та згоди про найбільш бажані перспективи [205]. Дійсно, коли є повна згода між сторонами і знання про події, тоді можна дійти консенсусу про цілі та альтернативи, що сприятиме прийняттю найоптимальнішого рішення. У випадку відсутності потрібної інформації чи незгоди з приводу оцінки наслідків міра ризикованості значно зростає.

Американський дослідник М. Дуглас дотримується думки, що вибір ризиків, про які непокояться люди, залежить повною мірою від вибраних форм життя. Кожна форма життя має власний “портфель ризиків”, а спільні цінності ведуть до спільних страхів [52, 246]. Тому розподіляючи впевненість і внутрішній страх, як частину діалогу про організацію соціальних відносин, ми маємо можливість запобігти можливим ризикам.

Дослідниця ввела поняття “осуджуюча модель безпеки”, коли члени суспільства шукають винних з метою пояснення своїх бід. Концепція ризику, за її словами, є фундаментальною ідеєю сучасності, оскільки використовується як “осуджуючий ресурс” [52, 247].

Науковець-теоретик В. Петровський уперше сформулював гіпотезу про існування „надситуаційного” ризику, експериментально доводить, що момент ризику здатен виступати не лише у вигляді характеристики мети діяльності, що реалізує її мотив, який є зовнішнім щодо самого ризику, але й у вигляді самостійного мотиву діяльності. Тобто, поряд з доцільним, мотивованим ризиком існує і, так би мовити, безкорисливий ризик, „ризик заради ризику”, ризик, очищений від сторонніх мотивів. Надситуаційний ризик як особлива форма прояву активності суб'єкта пов'язаний з існуванням „надситуаційної активності”, яка є здатністю суб'єкта підноситись над вимогами ситуації, ставити такі цілі, які, з огляду на вихідне завдання, здаються надмірними. На думку В. Петровського, надситуаційна активність виступає в явищах творчості, пізнавальної, інтелектуальної активності, безкорисливого ризику, наднормативної активності й дозволяє суб'єктові подолати зовнішні та внутрішні обмеження діяльності [1, 123-124]. Певні категорії людей віддають перевагу небезпечним варіантам, навіть коли немає зовнішньої спонуки до

ризик, і йдуть на нього, не отримуючи при цьому жодних видимих ситуаційних переваг.

Ризик – це вірогідна подія, яка зачіпає життєві інтереси людини чи всього суспільства. З точки зору мети теоретичного підходу, прихильником якого є американський теоретик-ризиколог Ю. Роза, ризик може бути визначений, як “подія чи ситуація, в яких дещо цінне для людини, включаючи її власне життя, поставлене на карту, і наслідки цієї ситуації є невизначеними попередньо” [195, 134]. Таким чином, фундаментом поняття ризику є “цінність” і “вірогідність” наслідків.

Ризики – невід'ємна складова частина людського життя. Вони породжуються невизначеністю і несуть небезпеку. Німецький дослідник У. Бек, який свого часу запропонував актуальну сьогодні концепцію “суспільства ризику”, вважає, що ризики породжуються самим суспільством, до того ж легітимно, у всіх сферах життєдіяльності – економічній, політичній, соціальній [10, 162]. В епоху індустріального модерну суспільство зіткнулося з наслідками свого функціонування. Воно змінюється, оскільки підринається та зникає його важлива основа, класові розмежування і орієнтація на зростання багатства. Замість цього з'являється всезагальна небезпека, страх, невпевненість і всезагальна рівність перед небезпекою та невпевненістю. Тому сьогодні доречно розглядати ризик як систематичну взаємодію суспільства з загрозами і небезпеками, що породжені модернізацією.

Ризики – продукт тієї машини, яка називається прийняттям рішень, а “суспільство ризиків” – це фактично нова парадигма суспільного розвитку [9, 292]. Вона характеризується насамперед виробництвом і розповсюдженням ризиків, які мають властивість підривати ринкове господарство, а відповідно і приватну власність. Такий різкий і необдуманий відхід від принципу накопичення багатства, притаманний індустріальному суспільству, загрожує фундаментальним основам раціональної поведінки суспільства і індивіда.

Варто погодитися з У. Беком, що породження ризиків є демократичним процесом і породжує ефект бумеранга, оскільки, в кінцевому рахунку, за межами “поля гри” залишається той, хто “наживався” на ризиках і вважав себе застрахованим від них [9, 293]. Можна зробити висновок, що виробництво ризиків провокує

зміну соціальної структури суспільства, що призводить до нового розкладу політичних сил в суспільстві. Тому соціально усвідомлений ризик політично небезпечний, оскільки породжує нові політичні сили, які можуть впливати на соціальні інститути суспільства. На нашу думку, породження ризиків – це фактор зміни соціальної структури суспільства, формування в суспільстві нового розкладу політичних сил.

Німецький дослідник Н. Луман у іншій праці “Диференціація” намагався довести, що ризики породжує саме суспільство, розвиваючись як система, оскільки завжди існує “ціле” та залежні від нього “частини”. Сутність таких ризиків пояснюється через різні форми диференціації, а саме, через історично породжену форму ризику, – сегментарну диференціацію: при рівності суспільних систем відбувається класифікація за походженням, за територією проживання. Важко не погодитися з Н. Луманом, що нерівність, як аспект ризику породжує диференціація на центр і периферію. В залежності від інтенсивності контактів в рамках периферії можуть зав’язуватися нові форми диференціацій. Однак велика кількість центрів не завжди є запорукою політичної стабільності, що породжує ризик для суспільства [108, 27].

Здійснення функціональної диференціації як первинної форми суспільної диференціації певним чином змінює відносини системи зі світом як загальної “системи суспільства”, так і її структурних частин. Узгодженість з структурними елементами суспільства породжує іритацію до часу її поглинання новими структурами суспільства [221, 145].

Сучасне поняття іритації належить до ситуацій функціонального характеру, але водночас реагує на інші форми суспільної диференціації. На думку Н. Лумана, іритація є миттєвим процесом, оскільки вона є становищем системи і одночасно провокацією на її зміни [108, 223]. Іритація, власне, виступає станом системи, що не має відповідності в навколишньому середовищі. Якщо на прикладі політичної системи ми можемо спостерігати процес іритації, то це ще зовсім не означає, що даний процес переживає і економічна система суспільства. Розуміння поняття іритації ґрунтується не на загальному співвідношенні “система – зовнішній світ”, а на співвідношенні “система –

система”, згідно якої іритація змінюється разом з формами системної диференціації, що посилює доволі складний перехід від структурної стабільності до динамічної [108, 225].

Стратифікаційна диференціація полягає в розрізненні двох систем, а саме – еліти та простого народу. В такій формі стратифікаційна диференціація відносно нестабільна, оскільки є мінливою.

В усі часи диференціація суспільства породжувала нестабільність, небезпеку як праобраз ризиків в суспільстві, яка виражалася у формі військових дій і втілювалася в реальність не за допомогою приєднання інших суспільств чи класів, а лише шляхом приєднання окремих членів суспільства (вищого класу).

Диференціація, яка виникає шляхом війн і протягом часу набувала форми визначеності, сьогодні, в процесі модернізації суспільства, втрачає свою силу і відповідно неактуальним стає поділ на ціле та його частини. Хоча спостерігаються окремі випадки, коли політична диференціація стає можливою внаслідок великої політичної інтеграції. У випадку, коли соціально-політичний зв'язок слабкий, тоді, навпаки, політична інтеграція стає можливою внаслідок диференціації. Ризики залежні від цінностей, ціннісних орієнтацій властивих суспільству. Тому, в міру глобальних змін ХХІ століття, повинні змінитися відносини системи з суспільством [221, 154]. На нашу думку, подібна іритація сприятиме розвитку суспільства, допоможе уникнути появи нових ризиків.

Аналізуючи власну механіку породження ризиків, американець Е. Гіденс підкреслював, що на сучасному етапі демократизації світ “структурується” головним чином ризиками, породженими людиною, що пояснюється її бажанням співвіднести своє особисте буття з процесом модернізації. Такі ризики мають ряд якісних ознак, а саме:

- сучасні ризики обумовлені глобалізацією, що стає сутнісною проблемою;
- глобалізація ризиків породжує ланцюжкову реакцію подій (наприклад, ланцюжковий розподіл праці);
- сучасний світ – це світ “інституалізованих середовищ ризиків”, від яких залежить становище суспільства (наприклад, ринок інвестицій);

- суспільство перенасичене знаннями про існуючі ризики, що є істотною проблемою [39, 124].

Е. Гіденс також вказує на обмеженість експертного знання про ризики. Дослідник, з метою розв'язання поставленої проблеми, вводить поняття “середовище ризику”, визначивши найважливіші компоненти даного середовища: загрози та небезпеки, породжені в суспільстві; загроза насилля над людиною в результаті індустріалізації війн; загроза усвідомлення недоцільності людського існування [39, 125].

Отже, ризики, породжені в суспільстві, пов'язані з вибором певних альтернатив, розрахунком ймовірності їх реалізації, в чому полягає їх суб'єктивна сторона. Цей феномен пояснюється ще й тим, що люди неоднаково сприймають одні й ті ж події та ситуації, масштаби ризику в силу відмінностей психологічних, ідеологічних, моральних орієнтацій та установок. Об'єктивність ризику в суспільстві проявляється в тому, що це поняття відображає реально існуючі в житті явища, процеси, сторони діяльності. Причому ризик існує незалежно від того, усвідомлюють його наявність чи ні, враховують або ігнорують його.

Висока зацікавленість ризиками пов'язана насамперед з процесом глобалізації, який породжує новий рівень життя суспільства, пов'язаний з почуттям незахищеності і страху. Ризики, згідно концепції “суспільства ризику” У. Бека, долають кордони держав, отримуючи таким чином глобальне значення [11, 58].

Глобалізація інтенсифікує процеси соціального виробництва. Британський соціолог Є. Гіденс, як і У. Бек, відзначає факти непередбачуваних наслідків певних соціальних дій. Загрожуючі ризики виходять з-під нагляду не тільки індивідів, а й великих організацій, включаючи державу [11, 63]. Така ситуація ставить питання про онтологічну безпеку індивіда як відчуття надійності в суспільстві і передбачуваності повсякденного життя.

На думку Є. Гіденса, ризики сучасності можуть виглядати таким чином:

1) глобалізація ризику в результаті посилення його інтенсивності через зростання ризику окремих подій зі значними наслідками (наприклад, інтенсифікація негативних процесів у міському середовищі);

2) глобалізація ризику через збільшення числа випадкових подій, які несуть за собою наслідки, впливаючи на кожного зокрема (зміни в світовому розподілі праці);

3) ризики походять із соціалізованого середовища;

4) розвиток інституціонально визнаного середовища ризику, що зачіпає інтереси суспільства (наприклад, ринок інвестицій);

5) визнання ризиків: в іншому випадку ризик не може трактуватися з погляду релігії чи магічних знань;

6) знання про ризики широко розповсюджене: передбачувані небезпеки відомі широким верствам населення;

7) визнання обмеженості експертного знання: жодна експертна система не може повністю передбачити можливих наслідків. До того ж, експерти досить часто приховують від громадян природу ризику чи його існування. Ситуація стає значно небезпечнішою, якщо експерти не мають змоги оцінити ступінь ризику [214, 109].

Отже, в умовах трансформації суспільства, глобалізація ризиків є всезагальним розширенням середовища ризику, а процес трансформації, замість очікуваного суспільством рівня безпеки, породжує нові ризики, що мають соціально-політичну природу. Факт визнання наявності ризику в різних формах людської діяльності є головним фактом розрізнення між досучасними і сучасними суспільствами.

Отже, “ризик може бути визначений як систематична взаємодія суспільства з загрозами та небезпеками, спричиненими процесом модернізації. Ризики, на відмінну від небезпек минулих епох, є наслідком загрожуючої сили модернізації і породжують почуття невпевненості та страху” [206, 21].

Німецький соціолог Н. Луман ставить під сумнів раціональну природу ризиків. Він переносить випадковість ризикованих дій на шкалу “сучасне – майбутнє”. “З точки зору сьогодення майбутнє є невизначеним саме тоді, коли відомо, що майбутнє сьогодення буде визначене з точки зору його бажаності чи небажаності. Тільки тепер ще не можна сказати як саме...” [221, 123].

З вищезазначених суджень можна узагальнити, по-перше, що ризик – явище випадкове; по-друге, проблема ризику виникає в

результаті прийняття рішень. Щоб не зводити проблему ризику суто до психологічного контексту прийняття рішень, Н. Луман пропонує реалізувати строго “соціологічний підхід, який розкривав би сутність ризику, включаючи лише комунікативну сторону прийняття рішень” [220, 19].

Таким чином, раціоналістична традиція оцінювання ризиків має право на життя. І хоча вона не пояснює ризик, проте дає можливість уникнути втрат. Ризик у цьому випадку приймає форму вираження у вигляді вірогідності.

Отже, невизначеність дефініції ризику в сучасній науці має не лише наукові, а й політичні наслідки. В науковій сфері така невизначеність сприяє глибокому аналізу цього явища. У сфері політики невизначеність поняття ризику стає приводом для спекуляцій та управлінських маніпуляцій, оскільки ризик трактується як діяльність, пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити вірогідність досягнення передбачуваного результату, невдачі і відхилення від мети.

Як ми уже переконалися, існує ряд підходів до визначення поняття ризику, та, на нашу думку, слід виділити також підходи до оцінки його об'єктивного і суб'єктивного характеру, які важливі для розуміння специфіки політичних ризиків. Ряд авторів є прихильниками тієї точки зору, що ризик – об'єктивна категорія, під якою варто розуміти можливість небезпеки з непередбачуваними негативними наслідками для суспільства. Прихильники суб'єктивної концепції ризику вважають, що ризик виступає суб'єктивною категорією, оскільки характеризується свідомим вибором з урахуванням можливих альтернатив. В цілому ж природа ризику досить суперечлива, що проявляється в зіткненні об'єктивно існуючих ризикованих дій з їх суб'єктивною оцінкою. Отже, незаперечним є той факт, що суб'єктивно-об'єктивна сторона ризикує формою якісно-кількісного вираження реально існуючої невизначеності. Обґрунтований науково підхід до сторін ризику пояснює, що:

1. Суб'єктивна сторона ризику проявляється в тому, що люди не однаково сприймають ту саму величину ризику в силу розходження психологічних, моральних, ідеологічних принципів

орієнтації, установок, крім того, ризик пов'язаний з вибором певних альтернатив, розрахунком імовірностей їх результату.

2. Об'єктивна сторона проявляється в тому, що це поняття відображає реально існуючі явища, процеси, сторони діяльності, причому ризик існує незалежно від того, усвідомлюють його наявність чи ні, враховують чи ігнорують його.

3. Суб'єктивно-об'єктивна сторона визначається тим, що ризик породжується процесами як суб'єктивного характеру, так і тими, котрі не залежать від волі чи свідомості людини [67, 27-28].

Специфічна природа ризиків породила значну варіативність їх класифікацій та оцінок. Така ситуація потребує систематизації даних на макро- та мікрорівнях, включення суб'єктивних та об'єктивних факторів впливу. Повний перелік ризиків у сфері можливий лише за умов включення економічних та соціально-культурних факторів.

Для вивчення політичного ризику конкретно в рамках політичної науки варто розглянути окрему галузь наукових досліджень – політичну ризикологію.

Політична ризикологія пройшла досить тривалий період свого становлення та оформлення. На нашу думку, генеза політичної ризикології пов'язана з двома великими періодами: донауковим і науковим.

У донауковий період розвитку політичної ризикології здійснюється накопичення знань та спостережень про ризики та небезпеки, їх початкове осмислення.

Накопичення наукових знань про імовірнісний характер технічних і суспільних процесів, розвиток спеціальних розділів математики і логіки, потреба вироблення юридичних норм і правил, що регулюють практику страхування, біржових угод тощо, призвели до того, що в другій половині XIX – початку XX століття ризик потрапляє в поле зору представників різних природничих і суспільних наук. У розвитку наукових уявлень про ризик можна виокремити декілька етапів:

1) Формування загальних уявлень про ризик (середина XIX-кінець 1960-х рр.). Піонерами вивчення ризику виступають юридичні та економічні науки, в яких категорія ризику використовується для визначення норм і порядку, що регулюють практику страхування і біржових операцій. З 1921 р., після виходу

в світ книги американського економіста Ф. Найта “Ризик, невизначеність і прибуток”, проблема ризику привертає до себе увагу широкого кола вчених різних спеціальностей [136, 72]. Тут ризик пов’язується з теорією вимірювань.

Поняття “ризик” у подальшому досліджується в рамках теорій ігор, ймовірностей, операцій, катастроф, прийняття рішень, а також логікою, психологією і соціальною психологією, військовими, економічними, демографічними, медичними, біологічними, правовими та іншими дисциплінами. Зокрема, ця тема обговорювалася в рамках таких категорій, як “доля”, “фатум”, “випадковість”, “необхідність”, “свобода”. Одним з початкових наукових підходів до цієї теми стала класична математична теорія ймовірності. Потім були розроблені її модифікації на статистичному матеріалі, запозиченому з різних галузей природного й громадського життя. Зокрема, з’явилася теорія надійності, яка застосовується до господарської діяльності й технологічних процесів. Поступово вчених, особливо соціологів, стала цікавити ідея встановлення конкретного рівня ймовірності настання тієї чи іншої особливо несприятливої події для індивіда, соціальних груп даного суспільства (тому що загроза хвороби або передчасної смерті, втрати майна або позбавлення свободи по-різному проявляються в різних соціальних і культурних контекстах).

Інтерес до проблеми політичних ризиків виникає наприкінці 1950-х рр. у зв’язку з подіями на Кубі (Карибською кризою), коли був встановлений режим Фіделя Кастро і важливим кроком нового керівництва острівної країни стало одержавлення власності іноземних компаній. Зрозуміло, ділове співтовариство і до цього часу переймалося взаємодією бізнесу та держави, проте саме ці події спричинили поштовх до активізації досліджень політичних ризиків. Вивчення подій, що відносяться до проявів політичних ризиків для бізнесу в період до кубінської революції, здійснювалося, так би мовити, постфактум, на хвилі зростаючого в діловому співтоваристві інтересу до даної тематики. Одним із випадків актуалізації політичного ризику в практиці міжнародної економіко-господарської діяльності стала націоналізація нафтової промисловості в Мексиці у 1938 р. Однак ця ситуація, внаслідок високої концентрації міжнародного нафтовидобувного бізнесу, стосувалася лише вузького спектру компаній – так званих “нафтових мейджорів” [151, 27]. В

силу вузькокорпоративного характеру досліджень політичних ризиків вони були непублічними, закритими.

Починаючи з 1960-х років, політичний ризик стає предметом міждисциплінарних досліджень, що призводить до їх інституціоналізації, появи широкого кола фахівців – експертів з політичного ризику. Саме вони, на думку деяких західних соціологів, складають новий шар „технократичної еліти” [93]. Висловлюються судження, що нині політична влада повинна здійснюватися, спираючись не стільки на спеціальні знання інженерів, технологів, техніків тощо (як це передбачалося у класичній формі технократії) або на спеціальні знання професіоналів-управляючих (як це передбачається у класичній формі менеджеризму), скільки на спеціальні знання експертів у галузі політичного ризику. Особливу роль серед них мають відігравати соціологи і політологи, котрі в силу своєї освіченості опановують широкий підхід до проблеми, можуть і повинні зв’язати науку та політику найефективнішим чином.

До кінця 1960-х років ризик сприймається перш за все кількісно, як атрибут технологій і вірогідність певного збитку в координатах простору і часу. З виникненням ризикологічної проблематики в психології, ризик починає вивчатися і якісно, що дозволило подолати невідповідність між одновимірною “технічною” логікою його вимірювання і багатовимірністю людської поведінки в ризикованих ситуаціях. Ризик поступово стає об’єктом міждисциплінарних досліджень, тобто загальнонауковою категорією.

2) Розробка соціально-політичної складової ризику в межах загальної теорії ризику (ризикології) (1970-1980-ті рр.). Із соціально-політичного боку ризик починає вивчатися ще на початку ХХ ст. Так, у цілях планування соціальної політики уряду США вивчався ризик інформаційної ізоляції, нерозвиненості інфраструктури і сфери послуг деяких сільськогосподарських районів. Наприкінці 1960-х рр. у США з’явилися праці, присвячені проблемам співвідношення суспільної користі і можливих негативних наслідків технологічного ризику. Пізніше ця проблематика стала достатньо актуальною й у європейських фахівців.

У 70-ті рр. ХХ ст. з’являється цілий ряд публікацій, присвячених теорії політичних ризиків, формуються спеціальні підрозділи, які займаються оцінкою рівня ризиків. На Заході

значне зростання інтересу до проблеми політичного ризику було відмічено після так званої “зеленої революції” в Ірані (1979 рік): з одного боку, вона викликала численні суперечки про ймовірність виправдання політичних прогнозів і надійності оцінок рівня політичного ризику, а з іншого – дала величезний фактичний матеріал для досліджень у цій галузі. У 80-ті рр. інтерес до дослідження ризиків у суспільстві проявили такі американські дослідники як Ч. Кеннеді, С. Бланк, Т. Брюер, А. Шапіро, Д. Ла Паломбаре та інші. Активно проводилися дослідження з проблем розвитку і поліпшення методів прогнозування. У роботах Дж. Остина і Д. Йоффі, Т. Морана, В. Оверхольта, Т. Шрива приділялася увага загальним методам оцінки і аналізу політичних ризиків. Інша група учених, серед яких Дж. Морган, С. Марк, Дж. Сасси і С. Діла, зосередила свої зусилля на індивідуальних підходах фірм [51].

На початок 1980-х років дослідження з оцінки політичного ризику стали автономною галуззю наукової діяльності. В англійських країнах видається близько десяти спеціальних часописів про ризик, наприклад: „Risk”, „Risk analysis”, „Risk abstracts”, „Risk management”, „Risk management news”, „Risk measurement service” та ін. На думку більшості західних фахівців, поява численних досліджень з політичного ризику пов’язана із соціальною потребою розширення і поглиблення знань про ризик сучасного політичного життя, тобто потреба допомогти суспільству долати небезпеку людського життя через неефективний політичний менеджмент викликала появу й активний розвиток нового дослідницького напрямку. Політична ризикологія спрямована на вирішення двох основних груп питань: аналіз ризиконасиченості конкретних політичних технологій („система аналізу політичного ризику”) та здійснення управління цими технологічними новаціями („система менеджменту політичного ризику”). У США історично вперше почала формуватися „система аналізу”, а потім – „система менеджменту” політичного ризику.

„Аналіз ризику, – зазначає американський соціолог Й. Шорт, – означає культурну адаптацію, необхідність якої диктується науковими відкриттями й технологіями, що на них ґрунтуються” [157]. Взагалі „аналіз ризику” є галуззю зі слабкою

теорією та множиною суперечливих засад. Зрозуміло, що теоретична незрілість цієї галузі знання в певній мірі викликає розрізненість, фрагментарність теорій ризику, широкі дискусії вчених стосовно найважливіших проблем.

3) Інституціоналізація політичної ризикології (з останньої чверті ХХ ст.). Саме з цього часу політична ризикологія – сучасна теорія політичного ризику – оформлюється в самостійний науковий напрям. На думку російського автора А. А. Пожалова, в історії зародження, становлення і розвитку дослідження політичного ризику можна виокремити такі етапи:

- “феномен зростання”, пов’язаний із зародженням сучасної теорії політичного ризику (на зламі 1950-1960-х рр.);

- “період розквіту”, який характеризується розширенням фокусу дослідницької уваги (1970-і - початок 1980-х рр.);

- “важкий період”, пов’язаний з пошуком причин невдач і спробою переосмислення (1980-і рр.);

- “період глобалізації”, який характеризує сучасний стан досліджень політичного ризику і пов’язаний з розширенням їх проблемного поля (1990 - 2000 рр.) [147, 48].

Вагомий внесок у розвиток теорії політичних ризиків належить професійній асоціації дослідників політичних ризиків – Асоціація аналітиків політичного ризику, яка проіснувала до 1990 і була перейменована на Раду управління ризиками в міжнародному бізнесі (CIBRM). Основними напрямками діяльності асоціації було проведення міжнародних конференцій з проблем політичних ризиків та випуск журналу Risk Management Review, що представляв останні розробки в області аналізу та управління політичними ризиками. З часом інтерес до проблеми політичних ризиків значно знизився, внаслідок чого діяльність асоціації було припинено в 1995 році.

Тема рейтингових методик оцінки політичного ризику активно розроблялася західними фахівцями, зокрема Ф. Бартоні, Х. Інойї, Б.-М. Дротц-Сьоберг, Дж. Саймон, Д. Фрей і Д. Рулофф, Н. Хайес та багато інших. У вітчизняній політичній науці це питання практично не розроблено. Проте деякі спроби були зроблені в даному напрямі Міжнародним рейтинговим агентством “Ficht”, оцінку глибини політичного ризику в Україні визначив К. Бондаренко [14].

Та все ж в середині 90-х років кількість публікацій, присвячених політичним ризикам, значно зростає. Поясненням цього явища є глобальні зміни економічної та політичної систем.

Плеяда науковців, до яких варто віднести У. Цинка, С. Робока, Д. Даніелса, Л. Родебауха та інші, дотримуються точки зору, що глобальні зміни в політичному середовищі та породження нестабільності є провокуючим фактором виникнення ризиків в суспільстві [51]. Американські соціологи А. Вільдавскі, К. Дейк свої дослідження зосередили в сфері теорій сприйняття ризиків [25].

Важливий вплив на дослідження справляють праці філософського і соціологічного характеру зарубіжних авторів. Серед них можна відзначити роботи німецьких дослідників У. Бека “Общество риска: на пути к другому модерну” [9] та Н. Лумана “Понятие риска” [109], “Дифференциация” [108], “Власть” [110], американського вченого Е. Гіденса “Судьба, риск и безопасность” [39], М. Дуглас “Культура риска” [52], О. Яніцкого “Социология риска” [205] та інших.

Наприкінці 1990-х рр. – першому десятиріччі XXI ст. в Росії активізується захист дисертаційних досліджень з політичних наук за проблематикою політичної ризикології. Зокрема, А. В. Брега [17-19] розглядає проблематику політичного ризику в контексті забезпечення воєнної безпеки. У цьому аспекті ним було висвітлено такі питання: особливості сприйняття та засади класифікації політичних ризиків, управління політичними ризиками. А інший російський фахівець С. Тігін [176] зосереджує свою увагу на дослідженні політичного ризику в структурі системи національної безпеки, розкривши, зокрема, такі аспекти: суб'єкти та об'єкти політичного ризику; місце політичного ризику в забезпеченні національної безпеки; механізми зниження рівня політичного ризику в умовах соціальної трансформації.

Співвідношенню політичного ризику та процесів модернізації присвячено дисертаційне дослідження А. В. Яхлова [208]. Є. Є. Крохіна обґрунтувала та розкрила тенденцію до постійного нарощування венчурності при здійсненні державної влади та управління, були виявлені та теоретично описані важливі структурні, процесуальні та технологічні параметри політичного ризику як органічного елемента механізму прийняття державних рішень. З цією

метою був уточнений понятійний інструментарій аналізу даного об'єкта, зокрема, в науковий обіг уведено поняття “синергетичний ризик”, яке відображає сукупний характер факторів, що підвищують імовірнісний характер втрат при прийнятті державних рішень [95, 16].

Т. А. Петрова головну увагу приділила венчурності сучасної політики, охарактеризувала технології управління політичними ризиками, розкрила місце і роль інформаційних технологій управління політичними ризиками, їх прогностичні можливості [145]. Р. В. Панін описує моделі та технології управління політичними ризиками і кризами, виокремивши такі аспекти даної проблематики, як моніторинг і прогнозування політичних ризиків та його ресурсне забезпечення, показники політичних ризиків, а також використання моделювання в процесі управління політичними ризиками [147]. У цьому ж ключі розкривають управлінський аспект політичного ризику Л. В. Прохорова [152], К. В. Старостенко [170].

О. В. Пруцаков розглядає політичні ризики та загрози в контексті реформування місцевого самоврядування [153]. Тут основні ризики пов'язані із зміною політичного устрою системи функціонування територіальних громад. О. О. Моторін аналізує взаємовідносини держави та корпорацій у сучасній Росії з позиції політичного ризику, розглядає технології організації управління регуляторними ризиками корпорацій та напрями вдосконалення механізмів, мінімізації політичного ризику у відносинах держави і корпорацій [133-134].

У своєму дисертаційному дослідженні “Новейшие технологии управления политическими рисками в системе принятия решений на российском государственном и международном уровнях” Н. Є. Григорьєва дала характеристику сучасного ландшафту ризику, здійснила комплексний аналіз підходів до вивчення феномена “ризик” в політичній теорії, запропонувала спрощену поетапну модель управління ризиками та спрощену циклічну модель прийняття рішень, а також виробила практичні рекомендації щодо організації роботи ризик-аналітиків [45]. У праці А. Н. Бордовских зроблено наголос на сучасних проблемах оцінки і теоретичного моделювання політичних ризиків [15].

У Білорусії проблемами політичного ризику доволі успішно займається Я. С. Яскевич [207].

Особливого значення для розкриття проблематики становлення політичної ризикології – нового наукового напрямку – набувають праці російського фахівця С. А. Красікова. У якості предмета свого дисертаційного дослідження він обрав теоретико-методологічні та праксеологічні засади управління соціально-політичними ризиками в умовах глобалізації – вони пов'язані з особливостями проектування і запровадження політичних технологій управління ризиками, що обумовлено стратегічними і тактичними завданнями, функціями держави як найважливішого суб'єкта соціального управління, здатного забезпечити оптимальну єдність самоорганізації та управління [87]. Певний інтерес становлять порівняльні характеристики існуючих зарубіжних і російських теорій, що інтерпретують природу ризиків, а також теорій сприйняття ризиків. Автором запропонований власний підхід до визначення соціально-політичних ризиків, виокремлення критеріїв їх класифікації та визначення основоположних ознак, здійснений порівняльний аналіз теорій У. Бека, М. Дуглас, Н. Лумана, Е. Гіденса в контексті розкриття як можливостей теоретико-методологічного інструментарію, так і певної обмеженості, односторонності кожного з них [86].

Важливим для даного дослідження є спроба С. А. Красікова обґрунтувати необхідність формування політичної ризикології “як перспективної загальної теорії управління соціально-політичними ризиками в умовах глобального та локального соціуму”, розкрити її роль “як теоретико-прикладної політології, яка дозволяє проектувати технології, призначені для вирішення завдань щодо управління ризиками” [85]. На думку Д. Єфременка, обговорення проблематики ризику в рамках політологічного співтовариства сьогодні багато в чому відображає ситуацію в соціальних науках у цілому. Звернувшись до проблематики ризику, дослідники “зіштовхуються з браком єдності стосовно його природи, сутності та визначення, яка виявляє себе і в форматі міждисциплінарного діалогу, і в рамках якоїсь однієї дисципліни” [57].

Під егідою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса ПАН України з'явилися праці таких українських авторів, як: М. Беззуб'як [8], В. Ковалевський [75], С. Кононенко [77], І. Кучеренко [102], В. Перевезій, присвячені забезпеченню національної безпеки [134]. Окремі аспекти проблематики

політичних ризиків розглядаються В. Головатюком [41], Ю. Кальнишем [68], М. Карякінім [70], В. Лупацієм та Т. Гребньовою [112], М. Остапенко [141] та ін.

У Київському національному економічному університеті продуктивно працює школа В. В. Вітлінського, представники якої вивчають широкий спектр проблем оцінки ризиків економічної діяльності та управління ними [26-34].

Розглядаючи політичний ризик як невід'ємний атрибут сучасного суспільства українські науковці А. Андрєєва [2], В. Перевезій [144], Е. Афонін [4], О. Радченко [4] особливу увагу приділяють національній ідентичності, релігійному та етнічному факторам ризику, а також тенденціям реформування партійної системи України. Окремі аспекти, що стосуються проблем демократичної трансформації, як одного з важливих чинників ризикогенності українського суспільства, вміщені в дослідженнях О. Балакірева [6], В. Бортнікова [16], В. Гельмана [37], Є. Головахи [42], Д. Єфременка [57], М. Кармазіної [69], В. Котигоренка [83], О. Кукурудз [97], О. Куценко [101], Г. Малкіна [115], М. Михальченка [125], П. Шляхтуна [198] та ін.

Останнім за часом поштовхом у розвитку світової політичної ризикології слугують події 11 вересня 2001 р. в США, які потягнули за собою черговий зсув фокусу дослідницького інтересу на Заході – ризики безпеки, які асоціюються перш за все з діяльністю міжнародного тероризму і почали розглядатися в тісному взаємозв'язку з політичними ризиками: або як складова частина політичного (некомерційного) ризику, або як зона, що безпосередньо пов'язана з ним. Загроза тероризму активізує інтерес дослідників до проблематики політичного ризику, що призводить до переоцінки ролі геополітичних ризиків у процесі ризик-аналізу.

Проте слід зауважити, що наголос, який роблять західні фахівці на прогнозуванні терористичних актів в оцінках політичного ризику, є надмірним. У багатьох випадках виокремлення терористичних та кримінальних ризиків як обов'язкових чинників політичного ризику може бути не зовсім обґрунтованим у силу того, що вони не мають прямого відношення до діяльності компаній, а є або засобом політичного насилля (тероризм), або об'єктивним показником соціально-економічного розвитку суспільства (кримінальний ризик).

У загальному плані політичний ризик – це ймовірність настання небажаних наслідків, можливих політичних та інших рішень, пов'язаних з політичними подіями, які можуть завдати збитків їх учасникам у реалізації відповідних інтересів [169, 50]. Частіше за все про політичний ризик говорять у ситуаціях, коли при прийнятті політичних рішень щодо, наприклад, міжнародного бізнесу, треба враховувати негативний вплив чинників, пов'язаних з нестабільністю внутрішньополітичної обстановки, правлячого режиму або уряду, з політичними безпорядками. Враховування оцінок ризику – одна з обов'язкових умов вибору рішень на професійному рівні.

Політичний ризик – це можливість виникнення збитків або скорочення розмірів прибутку, що є наслідком державної політики [169, 51]. Таким чином, політичний ризик пов'язаний з можливими змінами в курсі уряду, змінами в пріоритетних напрямках його діяльності. Облік політичних ризиків особливо важливий в країнах з несталим законодавством, відсутністю традицій і культури підприємництва.

Слід зазначити, що спроби враховувати політичні ризики, які викликаються діями окремих державних діячів або урядів, робилися ще в XIX ст. Так, відомий банкір Ротшильд так організував систему інформації про політичні події, що отримував повідомлення про них на декілька днів раніше, ніж уряд. Поняття “політичний ризик” з'явилося в лексиконі американських корпорацій у 1959 р., після приходу до влади на Кубі Ф. Кастро. Одна з перших робіт з цієї проблеми – книга Ф. Рута “Бізнес США за кордоном і політичний ризик”, де був проаналізований політичний ризик, якому піддається діяльність американських компаній в інших країнах [151, 28].

Про важливість впливу політичних ризиків на результати діяльності підприємницької фірми говорить те, що для аналізу і оцінки політичного ризику була створена світова мережа спеціалізованих аналітичних центрів як комерційного, так і некомерційного характеру. У розвинених країнах налічується понад 500 подібних центрів, основна частина яких знаходиться в США. Найвідомішими некомерційними центрами, що вивчають політичний ризик в основному в теоретичному плані, є Центр стратегічних і міжнародних досліджень в університеті

Джорджтауна, Дослідницький центр міжнародних змін при Колумбійському університеті (Нью-Йорк).

При розкритті змісту політичного ризику визначимо його функції:

- інноваційна – полягає в пошуку нетрадиційних шляхів вирішення політичних, а також економічних і соціальних проблем;
- регулятивна – проявляється в конструктивній і деструктивній формах: а) конструктивна форма регулятивної функції політичного ризику полягає в тому, що здатність ризикувати – один із шляхів успішної діяльності особи, що приймає рішення; вона дозволяє подолати консерватизм, догматизм, відсталість, психологічні бар'єри, що перешкоджають перспективним новаціям; б) деструктивна форма регулятивної функції політичного ризику полягає в тому, що приймаються необґрунтовані, незважені, нерозумні рішення, іноді без повної інформації, без належного врахування закономірностей розвитку явищ, що породжує авантюризм, суб'єктивізм;
- захисна – полягає в тому, що ризик – не лише природний стан для особи, яка приймає рішення, але й терпиме ставлення до невдач;
- аналітична – передбачає аналіз всіх можливих альтернатив, варіантів рішень і вибір найбільш корисних і найменш ризикованих варіантів рішень. У простих випадках спираються на інтуїцію, минулий досвід. При виборі оптимальних рішень треба використовувати спеціальні методи аналізу. Тому важливим завданням особи, яка приймає рішення, є не відмова від ризику взагалі, а вибір рішень, пов'язаних з ризиком, на підставі об'єктивних критеріїв: тобто до яких меж можна діяти, йдучи на ризик [90, 82 -83].

Можна виокремити такі основні підходи до визначення політичного ризику:

- політичний ризик як узагальнена оцінка всіх некомерційних ризиків, пов'язаних з діяльністю в різних соціально-політичних середовищах (широке розуміння);
- політичний ризик як ймовірність фінансових втрат для фірми внаслідок впливу несприятливих політичних факторів у країні розміщення інвестицій (вузьке розуміння);

- політичний ризик як дії національного уряду, що перешкоджають проведенню ділових операцій, змінюють умови угод або проводять конфіскацію власності іноземних компаній (В. Вестон, Б. Сорж);

- політичний ризик як зміни в умовах проведення операцій іноземними компаніями, що виникають у ході політичного процесу (Д. Джодіс);

- політичний ризик як непередбачувані обставини, які виникають у політичному середовищі та приймають форму обмежень у проведенні операцій (С. Кобрін);

- політичний ризик як комплекс внутрішньодержавних та міжнародних, конфліктних та інтеграційних подій і процесів, котрі можуть (або не можуть) привести до змін в урядовій політиці всередині країни або в інших країнах, що може вилитися в несприятливі умови або ж додаткові можливості для фірми (Г. Райс, І. Махмауд) [146, 22].

Якщо розглядати політичний ризик у ширшому контексті, то можна виокремити такі підходи до його визначення:

- політичний ризик як ситуація можливої небезпеки або невдачі політичної діяльності. Політичний ризик – це міра очікуваної невдачі в діяльності політичних акторів. Зв'язок небезпеки й ризику простежується і в етимології цього терміну. Слово „ризик” походить з іспанської мови (тут воно перекладається як „скеля”) та з португальської (тут воно перекладається як „стрімка (прямовисна) скеля”). Мореплавці під цим словом розуміли небезпеку, яка могла загрожувати їхнім кораблям. Етимологічно ризик означає можливу небезпеку чогось, невдачу в якійсь дії;

- політичний ризик як діяльність політичних акторів, що здійснюється в надії на вдалий результат;

- політичний ризик як імовірність помилки (або успіху) того чи іншого вибору при прийнятті політичного рішення в ситуації з кількома альтернативами. Це синтетичний підхід, який поєднує два попередніх розуміння політичного ризику [51, 23].

Спостерігалися спроби дати визначення політичного ризику через виявлення його загальних рис:

- політичний ризик – це спосіб дій у неясній, невизначеній політичній обстановці;

- політичний ризик – це ситуаційна характеристика політичної діяльності, яка полягає в невизначеності її результату й можливості несприятливих наслідків у випадку неуспіху;

- політичний ризик – це єдність обставин та індивідуально-групових переважень або критеріїв оцінки політичної ситуації, на підставі яких приймається політичне рішення [41, 41].

Політичний ризик можна розглядати в категоріях теорії мотивації досягнення:

- політичний ризик – це діяльність політичних акторів при непевності досягнення мети;

- політичний ризик – це дія, спрямована на привабливу політичну мету, досягнення якої пов'язане для людини з елементами небезпеки, загрозою втрат, неуспіху (програш, травма, захворювання, смерть тощо);

- поєднання попередніх двох підходів створює передумови для того, щоб розглядати політичний ризик як ситуаційну характеристику діяльності політичних акторів, котра містить невизначеність результату й можливі негативні наслідки у випадку неуспіху;

- політичний ризик – це міра очікуваної невдачі політичної діяльності, яка визначається як співвідношення ймовірності неуспіху вжитих заходів та ступеня несприятливих наслідків, викликаних реалізацією прийнятих політичних рішень;

- політичний ризик – це ситуація неминучого вибору між кількома варіантами політичних дій: менш привабливими, але більш надійними й більш привабливими, але менш надійними. Досягнення результату при другому варіанті завжди є проблематичним і пов'язане з можливим настанням несприятливих наслідків [93].

Такий підхід до розуміння політичного ризику дозволяє в рамках концепції мотивації досягнення, з одного боку, пояснити прояв у особистості тенденцій до ризику в умовах вільного вибору завдань різної складності, з'ясувати зв'язки між рисами та якостями людини як суб'єкта політичної діяльності, її темпераментом, мотивами поведінки, а з іншого – виявити підвищену або знижену схильність до ризику.

Російський дослідник І. Подколзіна, детально вивчаючи теорії політичного ризику, вірно зауважила, що значення даного

терміну досить розмите від прогнозування політичної стабільності до оцінки всіх некомерційних ризиків, пов'язаних з діяльністю в різних соціально-політичних середовищах [146, 29].

В роботі одного з ведучих зарубіжних спеціалістів у галузі методології оцінки політичних ризиків С. Кобріна “Управления оценкой политического риска” наведено досить аргументоване визначення політичного ризику – “непередбачувані обставини для управління компанією, викликані політичними подіями чи процесами”. Водночас С. Кобрін вводить ряд важливих уточнень. По-перше, ядром політичного середовища є політичний процес, учасники якого мають за мету, перш за все, отримати владу з метою прийняття рішень. По-друге, проводиться чітка межа між політичною нестабільністю і політичним ризиком, що дає можливість пояснити причини подій, які відбуваються в політичному середовищі [219, 29].

Провідний російський науковець А. Горшкова під політичним ризиком розуміє “вірогідність несприятливих наслідків політичних рішень, які приймаються в умовах невизначеності, дефіциту ресурсів (часу, інформації і так далі), що веде до збитку для учасників політичних дій і вірогідності здійснення небажаних подій” [43, 139].

Політичний ризик, у багатьох випадках, розглядається через вплив національних факторів на проведення ділових операцій. В цьому випадку доречний підхід до визначення політичного ризику використовують Ф. Вестон та Б. Сордж: “...Політичний ризик з'являється в результаті діяльності органів державної влади, які перешкоджають проведенню ділових операцій, змінюють умови угод і ведуть до часткової чи повної конфіскації власності іноземних компаній” [3, 46]. Прихильником цього підходу є Д. Джодіс, який визначає політичний ризик як “зміни в умовах проведення операцій іноземними компаніями, що виникають в ході політичного процесу”. Цілий ряд дослідників (Р. Алибер, Д. Шенон, Б. Лойд та інші) розглядають політичні ризики в умовах втручання держави в проведення ділових операцій [51, 34].

У працях російського дослідника І. Тіхомірової політичний ризик трактується як “можливість небажаних наслідків прийняття рішень, особливо в сфері міжнародного бізнесу і при пошуку

шляхів стабілізації внутрішньополітичної ситуації в країні, коли важливо враховувати небажані події, пов'язані з можливим впливом політичних і соціальних факторів” [179, 2].

Інша група авторів розглядає політичний ризик через призму обмежень на діяльність компаній. Американські вчені Р. Родрігес та Е. Картер основним фактором, що призводить до політичного ризику, вважають адміністративні зміни обмінного курсу, тобто валютний ризик. В. Агтмагел зосереджує свою увагу на політичній нестабільності, націоналізації, а також на непередбачуваних змінах зовнішньополітичного курсу [41, 40].

І. Цинк, визначаючи сутність політичного ризику, розрізняє стабільність політичної системи, зміни всередині якої одночасно впливають на всі національні та іноземні бізнес-структури в країні, і діями національного уряду, які направлені виключно на іноземних інвесторів. Д. Деніелс, Є. Оргам, Л. Радебаух розглядають політичний ризик як зміни в політичному середовищі, що ведуть до значного погіршення становища іноземних компаній. Та як доречно зауважив С. Робок, зміни в політичному середовищі лише тоді будуть розглядатися в якості політичного ризику, коли зможуть безпосередньо впливати на прибуток компанії [51, 35].

Таким чином, політичний ризик є своєрідним ланцюжком подій, притаманних політичній системі, що асоціюються з діями уряду і впливають на діяльність фірм. А також ймовірність того, що зміна законодавчих або регулюючих актів всередині країни чи за її межами здійснить негативний вплив на прибуток, операції і перспективи фірми, адже політичний ризик пов'язаний не тільки з конкретною країною, а й з сусідніми країнами, регіоном [85, 165].

Отже, політичні ризики визначаються геополітичною, соціально-економічною ситуацією і діяльністю держави. Вони проявляються в зміні чи порушенні умов виробничо-торгового процесу з причин, обумовлених діяльністю міжнародних організацій органів державного керування власної держави чи зовнішніх держав.

У вищій політичного ризику можна виокремити такі основні елементи:

- можливість відхилення від припустимої політичної мети, заради якої здійснюється обрана альтернатива політичного рішення;

- імовірність отримання бажаного результату політичної діяльності;
- невпевненість у досягненні поставленої політичної мети;
- можливість настання несприятливих наслідків (матеріальний або фізичний збиток, захворювання, смерть тощо) при здійсненні тих чи інших політичних дій в умовах невизначеності для суб'єкта політичної діяльності, який іде на ризик;
- матеріальні, екологічні, морально-ідеологічні та інші втрати, пов'язані із здійсненням обраної в умовах невизначеності альтернативи;
- очікування небезпеки, невдачі внаслідок вибору альтернативи та її реалізації [88, 151].

Саме ці елементи розкривають сутність політичного ризику.

Як зазначає американський дослідник Ч. Кеннеді, політичний ризик включає в себе всі неринкові фактори – економічні, соціальні, культурні та чисто політичні, і характеризується як кризове явище. Тому під явищем політичного ризику варто розуміти також події повсякденного характеру, які проявляються у наступних модифікаціях:

- суб'єкт політичної діяльності робить вибір з кількох альтернатив, має в розпорядженні об'єктивні ймовірності отримання результату, які можуть ґрунтуватися, наприклад, на проведенні статистичних досліджень;
- ймовірності настання очікуваного результату можуть бути отримані лише на основі суб'єктивних оцінок, тобто суб'єкт політичної діяльності має справу із суб'єктивними ймовірностями;
- суб'єкт політичної діяльності у процесі вибору й реалізації альтернативи опановує як об'єктивними, так і суб'єктивними ймовірностями [51, 35].

Намагаючись зняти ситуацію політичного ризику, суб'єкт політичної діяльності робить вибір і прагне реалізувати обране рішення. Цей процес і складає зміст поняття “політичний ризик”. Причому треба зазначити, що політичний ризик існує як на стадії вибору політичного рішення (плану дій), так і на стадії його реалізації. І в тому, і в іншому випадку політичний ризик задає

модель зняття суб'єктом політичної діяльності невизначеності шляхом розв'язання протиріч.

При розкритті змісту поняття „політичний ризик” слід відокремлювати його від спорідненого поняття „ситуація політичного ризику”. Останнє поєднує різні обставини й умови, які утворюють певну політичну обстановку для того чи іншого виду діяльності. Причому ця обстановка може або сприяти, або перешкоджати здійсненню даної діяльності. Тому, оскільки в ситуацію входять умови здійснення ризикованої діяльності, різноманітні причини, мотиви тощо такої діяльності, можна вважати, що поняття „ситуація політичного ризику” за логічним обсягом є значно ширшим за саме явище ризику [18, 43].

Політичний ризик можна репрезентувати й у категоріях концепції надситуаційної активності. Тут він розглядається як прагматистська тенденція, пов'язана з вирахуванням шансів на успіх, і є мотивованою, доцільною діяльністю людини, що приймає політичні рішення. Політичний ризик завжди розрахований на ситуаційні переваги, тобто це ризик для чогось: заради самоутвердження, грошей, кар'єри тощо.

Досліджуючи явище “політичного ризику”, необхідно мати чітке уявлення про об'єкт, суб'єкт, джерела, які і складають його структуру.

Об'єкт політичного ризику – це політична система, оцінити ефективність та умови функціонування якої на певну перспективу у вичерпній повноті та з необхідною точністю неможливо.

Суб'єкт політичного ризику – це особа або група осіб (колектив), які зацікавлені в результатах керування об'єктом ризику і мають відповідну компетенцію щодо керування та прийняття відповідних рішень стосовно об'єкта ризику. Тобто суб'єктами політичного ризику є всі актори соціально-політичного життя: індивіди, малі та великі групи, громадські організації та політичні партії, держава та її органи, суспільство в цілому.

Джерела політичного ризику – це чинники (процеси, явища), які викликають невизначеність та/або конфліктність.

Незважаючи на різноманітність тлумачень поняття “політичний ризик”, більшість дослідників традиційно обмежують своє визначення рамками небажаних наслідків політичних дій. Тут під політичним ризиком розуміється ймовірність фінансових втрат

для фірми внаслідок впливу несприятливих політичних факторів у країні на розміщення інвестицій [24, 336]. У цьому полягає вузьке розуміння політичного ризику як чинника підприємницької діяльності.

Економічний ризик в класичній теорії ототожнюється з математичним очікуванням втрат, які виникають в результаті реалізації одного з альтернативних рішень. Згідно з неокласичною теорією в економіці, ризик розглядається як можливість відхилень від поставленої мети [183, 65]. Таким чином, важко заперечити той факт, що будь-яка зовнішньоекономічна діяльність характеризується високим рівнем невизначеності, небезпеки, ризику. І одним із основних джерел ризику, які виникають на зарубіжних ринках, є саме політичне середовище.

Перша група авторів розглядає політичний ризик через призму таких подій, як накладення обмежень на діяльність компаній. Політичний ризик у рамках цього напряму характеризується як події, що відбуваються в політичному середовищі, асоціюються з діями уряду та чинять вплив на діяльність фірми. Ф. Рут визначає політичний ризик як “можливі політичні події будь-якого роду (такі, як війна, революція, військовий заколот, експропріація тощо) всередині країни або в країні розміщення, що призводять до втрати прибутку та / чи активів транснаціональної корпорації” [51, 28]. Д. Гендель, Дж. Вест та Р. Мідоу характеризують політичний ризик як “ймовірність політичних подій, котрі змінюють можливість отримання прибутку для конкретних інвестиційних проєктів” [89, 11].

Р. Родрігес та Е. Картер розглядають у якості основного чинника ризику в країнах, що розвиваються, експропріацію та адміністративну зміну обмінного курсу (тобто валютний ризик). А. Ван Агтмаел зосереджує свою увагу на політичній нестабільності, націоналізації (повної чи часткової), а також на неочікуваній зміні зовнішньополітичного курсу. Р. Хершбергер і Дж. Нойреггер наголошують на пошкодженні власності компаній, експропріації, порушенні ділових домовленостей з боку держави, несприятливих для компаній змінах валютної та податкової політики [89, 10].

На думку Л. Ховелла, політичний ризик – це проєктування можливих втрат, причиною яких є політичні і соціальні джерела. Такі втрати можуть бути пов'язані із заборонаю урядом переведення валюти; конфіскація або націоналізація майна урядом чи політичною

фракцією; втрати від зовнішньої чи громадянської війни; відмова уряду від контрактних зобов'язань; негативні для бізнесу дії уряду (такі, як одностороннє тарифне обкладення); окремі випадки, типу викрадення керівників або виконавців партизанською групою [217, 27].

Ч. Нерт інтерпретує політичний ризик через вивчення феномена інвестиційного клімату, який, на його думку, має дві складові: бізнес-середовище, яке включає соціально-економічні і адміністративні фактори, та політичний клімат, який визначається в категоріях ризику часткової експропріації і прямої конкуренції з боку державних підприємств [89, 12]. Дж. Деніелс, Е. Ограм і Л. Радебаух розглядають політичний ризик як зміни в політичному середовищі, що призводять до погіршення позицій іноземних компаній [213].

До другої групи можна віднести авторів, які при визначенні політичного ризику розглядають політичні зміни чи дії, що зачіпають окремі або всі підприємства. Аналіз політичного ризику в основному являє собою широкий огляд впливів урядової політики і дій на діяльність мультинаціональних компаній. Деякі дослідники, зокрема, В. Ашер, Т. Брювер [210, 231], вважають, що наявна дефініція політичного ризику є незадовільною, оскільки вона конститує політичний подієвий ризик. На їхню думку, основна увага має приділятися динаміці політичної дії, з якої виникають події, оскільки можна здійснити точніший прогноз конфронтації або зрозуміти дії політичних сил.

Дж. Родріго, К. Сіммондс визначають політичний ризик як небажані наслідки для комерційної діяльності, які викликані політичними змінами чи діями. Зокрема, С. Робок зазначає, що про політичні ризики в міжнародному бізнесі можна говорити, коли в бізнес-середовищі з'являється непослідовність; ця непослідовність важко піддається сприйняттю й є результатом політичних перемін. На його думку, зміни в політичному середовищі лише тоді будуть розцінюватися в якості політичного ризику, коли вони будуть мати змогу вплинути на прибуток та інші цілі конкретного підприємства [225].

С. Кобрін визначає політичні ризики як непередбачувані обставини, які виникають у політичному середовищі та приймають форму обмежень у проведенні операцій. У своє визначення він вводить низку суттєвих уточнень. По-перше, відповідне політичне

середовище визначається в термінах процесу, мета учасників якого – отримати владу для прийняття рішень. По-друге, проводиться чітка межа між політичною нестабільністю і політичним ризиком – до аналізу політичного ризику недоцільно включати всі події, що відбуваються в політичному середовищі [219, 32]. Взаємовідносини між політичним середовищем і компанією можуть набувати як прямого, так і непрямого характеру, а наслідки цих взаємовідносин можуть бути і позитивними, і негативними. У більшості випадків державна політика розглядається як пов'язуючий ланцюжок між політичним середовищем та організацією.

Підсумовуючи, зазначимо, що теоретико-методологічною основою дослідження політичних ризиків є система розробок зарубіжних і вітчизняних науковців, які вивчали дану проблематику у прикладних галузях, опираючись на кількісні та якісні методи дослідження. Як явище, ризики виникли ще в XVII ст. і вже тоді характеризувалися як неочікувана чи вірогідна подія, однак сьогодні вони не тотожні прийнятному для нас розумінню і видозмінюються в умовах глобалізації. Загальні уявлення про ризик як атрибут суспільства стали формуватися лише в середині XX ст. в контексті економічної теорії. Згодом інтерес до проблеми політичних ризиків набув подальшого розвитку у зв'язку з переходом до високої модернізації. В нових умовах політичний ризик стає об'єктом міждисциплінарних досліджень у рамках ризикології (теорії ризику). Особливої актуальності політичний ризик набув в умовах трансформації політичних режимів у світі, коли настала необхідність кількісної та якісної оцінки втрат і надбань від невизначеностей та небезпек.

Таким чином, досвід дослідження ризиків у психології, теорії ігор, економіці дозволив нам дослідити теоретичні надбання щодо ризиків у політиці. Отже, політичний ризик, на нашу думку, є сукупністю очікуваних та передбачуваних втрат і надбань в політичному середовищі і пов'язаний з подіями, які можна визначити, об'єктивно охарактеризувати.

1.2. Класифікація політичних ризиків

Ризики, які виникають в політичному середовищі, безпосередньо справляють вплив на діяльність економічних, соціокультурних структур, що в латентній формі, як наслідок, може призвести до розладу всієї системи суспільства. Тому, класифікація ризиків та їх систематизацію на підставі певних ознак і критеріїв дозволить об'єднати різні гілки ризиків, визначити їх роль у сучасному суспільстві та передбачити можливі наслідки виникнення.

Найважливішими елементами, покладеними в основу класифікації ризиків, є:

- час виникнення;
- джерело виникнення;
- причини виникнення;
- характер наслідків;
- сфера виникнення та інші.

За часом виникнення ризики розподіляються на ретроспективні, поточні і перспективні. Аналіз ретроспективних ризиків, їх характеру і способів зниження дає можливість точніше прогнозувати поточні і перспективні ризики.

Оскільки важливим елементом класифікації ризиків є джерела ризику, то спробуємо визначити їх:

- 1) спонтанність природних процесів та явищ, стихійні лиха;
- 2) випадковість;
- 3) наявність протидіючих тенденцій, зіткнення суперечливих інтересів (від воєн до конкуренції між партнерами);
- 4) ймовірнісний характер науково-технічного прогресу;
- 5) неповнота і невірогідність інформації про об'єкт, явище;
- 6) обмеження та недостатність ресурсів;
- 7) неможливість однозначного пізнання об'єкта;
- 8) відносна обмеженість свідомої діяльності людини, розбіжності в соціально-психологічних установах, оцінках, стереотипах поведінки;
- 9) незбалансованість основних компонентів господарського механізму [67, 29].

Таким чином, за джерелами виникнення ризику класифікують на:

- політичні;
- господарські;
- форс-мажорні.

Політичні ризики обумовлені:

уряду;

- ризиком зміни державного устрою, частими змінами

- нестабільністю політичної влади;
- неадекватністю політичних рішень.

Господарські ризики можуть включати:

- ризик зміни податкового законодавства;
- ринковий ризик (відсутність попиту на товари та послуги);
- ризик капітальних вкладень (інфляція);
- ризик зміни цін постачальників;
- ризик затримки платежів за реалізовану продукцію;
- ризик неадекватного менеджменту тощо.

Форс-мажорні обставини включають: ризики землетрусу, повені, бурі, урагану, інших стихійних лих; ризики виникнення міжнародних конфліктів; ризик втрати майна при пожежі.

В залежності від причин виникнення ризики класифікують на такі групи: зовнішні ризики, внутрішні та інші ризики [49].

Зовнішні ризики поділяються в свою чергу на:

1) Непередбачувані зовнішні ризики :

- заходи державного впливу у сфері оподаткування, ціноутворення, землекористування, фінансово-кредитній сфері, охорони навколишнього середовища, вплив органів експертизи та ін.;
- природні катастрофи (землетруси, повінь та інші природні катаклізми);
- кримінальні та економічні злочини (тероризм, саботаж, рекет та ін.);
- зовнішні ефекти: політичні (заборона на діяльність тощо), економічні (зрив постачання, банкрутство партнерів, клієнтів), екологічні (аварії), соціальні (страйки) і т.д.

1) Передбачувані зовнішні ризики:

- ринковий ризик (зміна цін, валютних курсів, вимог споживачів, кон'юнктури, конкуренція, інфляція та ін.);

• операційний ризик (відмова від цілей проекту, порушення правил експлуатації та техніки безпеки, неможливість підтримки робочого стану обладнання, споруд і т.д.).

Внутрішні ризики поділяються на:

1) Внутрішні організаційні ризики:

- зриви робіт через нестачу робочої сили, матеріалів, затримку постачань, помилки у плануванні та проектуванні, незадовільне оперативне управління, зміну раніше узгоджених вимог та появу додаткових вимог із сторони замовників та партнерів, ін.;

- перевитрати, що виникли внаслідок зриву планів робіт проекту, низької кваліфікації розробників проекту, помилок в складанні кошторисів та бюджетів, неефективної стратегії постачання та збуту, виявлення претензій зі сторони партнерів, постачальників та споживачів .

2) Внутрішні технічні ризики:

- зміна технології виконання робіт, помилкові технологічні рішення, помилки в проектній документації, невідповідність проектним стандартам, поломки техніки тощо.

До інших ризиків відносять транспортні, митні інциденти, ризики, пов'язані зі здоров'ям людей, пошкодженням майна та правові, які виникають під час придбання ліцензій, патентів, авторських прав та ін.

За характером наслідків ризики поділяються на:

- Чисті ризики (іноді їх ще називають прості або статичні) характеризуються тим, що вони практично завжди несуть в собі втрати для підприємницької діяльності. Причинами чистих ризиків можуть бути стихійні лиха, війни, нещасні випадки, злочинні дії, недієздатності організації тощо.

- Спекулятивні ризики (іноді їх ще називають динамічними або комерційними) характеризуються тим, що можуть нести в собі як втрати, так і додатковий прибуток для підприємця що до очікуваного результату. Причинами спекулятивних ризиків можуть бути зміна кон'юнктури ринку, зміна курсів валют, зміна податкового законодавства [196].

Класифікація ризиків за сферою виникнення, в основу якої покладені сфери діяльності, є найчисленнішою групою. Відповідно до сфер підприємницької діяльності зазвичай виділяють:

виробничий, комерційний, фінансовий і страховий ризики [189, 12-13].

Виробничий ризик пов'язаний з невиконанням підприємством своїх планів і зобов'язань по виробництву продукції, товарів, послуг, інших видів виробничої діяльності в результаті несприятливої дії зовнішнього середовища, а також неадекватного використання нової техніки і технологій, основних і оборотних засобів, сировини, робочого часу. Серед найбільш важливих причин виникнення виробничих ризиків можна відзначити такі: зниження передбачуваних об'ємів виробництва, зростання матеріальних і/або інших витрат, сплата підвищених відрахувань і податків, низька дисципліна постачань, загибель або пошкодження устаткування та ін.

Комерційний ризик – це ризик, що виникає в процесі реалізації товарів і послуг, проведених або куплених підприємцем. Причинами комерційних ризиків є: зниження об'єму реалізації унаслідок зміни кон'юнктури або інших обставин, таких як підвищення закупівельної ціни товарів та ін.

Фінансовий ризик пов'язаний з можливістю невиконання фірмою своїх фінансових зобов'язань. Основними причинами фінансових ризиків є: знецінення інвестиційно-фінансового портфеля унаслідок зміни валютних курсів, нездійснення платежів.

Страховий ризик – це ризик настання передбаченого умовами страхових подій, внаслідок чого страховик зобов'язаний виплатити страхове відшкодування. Результатом ризиків є збитки, викликані неефективною страховою діяльністю як на етапі попереднього укладення договору страхування, так і на наступних етапах – перестраховування, формування страхових резервів. Основною причиною страхових ризиків є азартна методологія страхувальника.

Існує велика кількість видів і класифікацій ризиків залежно від специфіки діяльності компанії. Окремо класифікуються інвестиційні ризики, ризики на ринку нерухомості, ризики на ринку цінних паперів і інші.

За чинниками виникнення ризики поділяються на:

- Політичні ризики – це ризики, обумовлені зміною політичної обстановки, що впливає на підприємницьку діяльність

(закриття меж, заборона на вивіз товарів, військові дії на території країни та ін.).

- Економічні (комерційні) ризики – це ризики, обумовлені несприятливими змінами в економіці підприємства або в економіці країни. Найбільш поширеним видом економічних ризиків, в яких сконцентровані приватні ризики, є зміни кон'юнктури ринку, незбалансована ліквідність (неможливість своєчасно виконувати платіжні зобов'язання), зміни рівня управління та інші [49].

Серед системи класифікації ризиків, притаманних сучасному суспільству, можна виділити чимало ознак та критеріїв, проте ми зупинимось саме на політичних ризиках, які є об'єктом нашого дослідження.

Політичний ризик у більшості випадків аналізується через вплив владних і національних чинників на здійснення комерційної діяльності іноземними компаніями.

Г. Райс і І. Махмуд пропонують враховувати не лише внутрішньо-політичні події, але і міжнародну політичну ситуацію [51, 38]. У зв'язку з цим вони визначають політичний ризик як комплекс внутрідержавних та міжнародних, конфліктних та інтеграційних подій і процесів, котрі можуть (або не можуть) привести до змін в урядовій політиці всередині країни або в закордонних країнах, що може виразитися у несприятливих умовах або додаткових можливостях для фірми.

К. Сміт наголошує на проблемі зміни політичних еліт, від позиції яких може залежати доля іноземних інвестицій. Д. Ейтман, А. Стоунхілл та М. Моффетт визначають політичний ризик у термінах конфлікту між корпоративними цілями та прагненням органів державної влади [90, 13].

Дослідники політичного ризику, серед яких С. Робок, С. Кобрін, Дж. Саймон, виділяють макро- і мікроризик в залежності від рівня економічних суб'єктів, на який вони поширюються [134, 11]. Макроризик асоціюється з вірогідністю політичних подій, які відображаються на всіх іноземних суб'єктах в країні розміщення. До мікроризиків належать ризики, специфічні за характером для окремого проекту.

Класифікація політичних ризиків проводиться на основі розмежування подій, викликаних або діями урядових структур в ході проведення певної державної політики, або силами, які

знаходяться поза впливом уряду. У відповідності з цим принципом Ч. Кеннеді запропонував поділ політичного ризику на екстра-легальний і легально-урядовий. Подібної класифікації дотримуються Ж. де ла Торе і Д. Некар [229, 230].

	Екстра-легальний	Легально-урядовий ризик
Макроризики	Революції	Зміна інвестиційного клімату законодавства
Мікроризики	Тероризм	Торгове врегулювання

Екстра-легальний ризик означає будь-яку подію, джерело якої знаходиться поза існуючими легітимними структурами країни: тероризм, саботаж, військовий переворот, революція.

Легально-урядовий ризик є прямим продуктом наявного політичного процесу і включає такі події, як демократичні вибори, що призводять до створення нового уряду і змін у законодавстві.

Загальну схему взаємодії політичних, економічних, соціальних факторів, які визначають рівень ризику в країні, представив американець Ч. Кеннеді в роботі “Управління політичним ризиком”. Він виділяє чотири основних типи політичних систем: 1) авторитарно-традиційна (монархія або військова диктатура); 2) авторитарно-мобілізаційна (тоталітаризм); 3) ліберально-демократична (парламентська або президентська); 4) нова незалежна (колишні колонії). Найбільш стабільними він вважає другу і третю системи, відносно стабільною – першу, найменш стабільною – четверту [145, 81]. Як вкрай нестабільна розглядається політична система у випадку, коли військові мають можливість і бажання змінити уряд.

Деякі дослідники (М. Фіцпатрік, В. Ашер, Т. Брювер) вважають існуючу дефініцію політичного ризику незадовільною через те, що вона конститує політичний ситуаційний ризик [146, 23]. На їх думку, основна увага повинна приділятися динаміці політичної дії, з якої виникають події, оскільки можна

точніше спрогнозувати природу конфронтації або зрозуміти дії політичних сил, ніж передбачити переможців і переможених.

Політичні ризики можна поділити на чотири групи:

- ризик націоналізації і експропріації без адекватної компенсації (складність полягає в тому, що в жодному документі юридично точно не визначається, чим відрізняється націоналізація від конфіскації);
- ризик трансферу, пов'язаний з можливими обмеженнями на конвертування місцевої валюти (ризик трансферу пов'язаний з переведенням місцевої валюти в іноземну; прикладом може слугувати ситуація, коли підприємство, одержуючи прибуток в іноземній валюті, не в змозі перевести її у валюту інвестора);
- ризик розриву контракту із-за дій керівництва держави, в якій знаходиться компанія-контрагент;
- ризик військових дій і цивільних заворушень [49].

Ризик націоналізації на практиці тлумачиться досить широко – від експропріації до примусового викупу владою майна компанії або просто обмеження доступу інвесторів до управління активами. При визначенні ризиків націоналізації складність полягає в тому, що в будь-якій країні влада ніколи не рекламує можливість експропріації або націоналізації. Як наслідок, у жодному документі юридично точно не визначається, чим, наприклад, відрізняється націоналізація від конфіскації.

Ризик трансферу пов'язаний з обміном місцевої валюти в іноземну. Прикладом може служити ситуація, коли підприємство працює рентабельно, отримуючи прибуток в національній валюті, але не в змозі перевести її у валюту інвестора, щоб розрахуватися за кредит.

Ризик розриву контракту передбачає ситуації, коли не допомагають ні передбачені в договорі штрафні санкції, ні арбітраж: контракт розривається з незалежних від партнера причин, наприклад, у зв'язку із зміною національного законодавства.

Останній з групи політичних ризиків – це ризик військових дій і цивільних безладів, у результаті яких підприємницькі фірми можуть зазнати великих втрат і навіть банкрутства.

Найпоширенішим є поділ політичних ризиків на країновий, регіональний, міжнародний [55, 21]. Під країновим політичним

ризиком слід розуміти нестабільність внутрішньополітичного стану держави, що робить вплив на результати діяльності підприємницьких фірм, у зв'язку з чим зростає ризик погіршення фінансового стану фірм аж до їх банкрутства. Особливо це позначається на підприємствах різних форм малого бізнесу, оскільки напруженість політичної ситуації в країні призводить до порушення господарських зв'язків, що найвідчутніше відбивається на діяльності невеликих підприємств, ставить їх на межу банкрутства унаслідок незабезпеченості сировиною, матеріалами, устаткуванням.

Ризик країни є, в свою, чергу індикатором інвестиційного клімату відповідної країни. Інвестиційний клімат включає все те, що враховує інвестор, коли оцінює наскільки сприятливі або несприятливі умови для вкладення капіталу, включаючи ідеологію і політику, економіку і культуру [191, 59].

На оцінку інвестиційного клімату (за шкалою “сприятливий / несприятливий”) впливають наступні параметри:

- політична стабільність і передбаченість;
- компетентність і політика органів центральної і місцевої влади, рівень конфлікту інтересів у їх структурах;
- макроекономічні показники (бюджет, платіжний баланс, державний борг);
- якість податкової системи і рівень податкового тягаря;
- якість банківської системи й інших фінансових інститутів;
- захищеність і визначеність прав власності, рівень корпоративного управління;
- обов'язковість контрагентів щодо виконання своїх домовленостей;
- відкритість економіки;
- рівень розвитку інфраструктури;
- якість робочої сили;
- рівень монополізації ринків, бар'єри щодо входу на ринок;
- рівень законності і правопорядку, масштаби злочинності та корупції [88, 151].

Рівень кожного параметра залежить, головним чином, від стану політичної системи, яка мала б, у кращому випадку, характеризуватися стабільністю та передбачуваністю. Важливе значення при цьому мають міцність демократичних інститутів і

ефективне забезпечення прав і свобод. Отже, чим стабільніша і передбачуваніша політична система, тим важливішими стають економічні критерії при визначенні інвестиційного клімату.

Під регіональним політичним ризиком слід розуміти нестабільність політичної обстановки в певному регіоні, яка впливає на результати діяльності підприємницьких фірм; зокрема, це може бути вірогідність втрат із-за військових дій в даному регіоні, а також втручання в підприємницьку діяльність регіональних органів управління.

Врахування міжнародного політичного ризику є важливим аспектом як для підприємницької діяльності, так і фірм зокрема, що мають вихід на міжнародний ринок та зарубіжних партнерів.

Відстоюючи позиції відносної природи політичного ризику, можна виокремити дві позиції щодо визначення політичного ризику:

- “внутрішньо-включений” підхід, який робить наголос на політичному ризику як дискретної проблеми безпеки, яка вже вирішена;

- “зовнішньо-включений” підхід, який постулює ризик як щось, що існує незалежно від політичного актора і “нав'язаний” людині ззовні [89, 167-168].

Поєднання даних підходів дає розуміння політичного життя як безперервного процесу зіткнення невпевненостей і характеризує політичну діяльність як потенціал небезпек або можливостей. Згідно з “внутрішньо-зовнішнім” підходом, головне – це перспектива політичного актора, що дивиться на зовнішній світ і розмірковує над тим, що є ризикованим, а що – ні.

Зосереджуючись на епістемологічному підході до визначення політичного ризику, увага має бути приділена вивченню ролі обрахування ризику при ухваленні рішення. Озброєне епістемологічною структурою політичне життя може розглядатися як таке, що насичене політичними ризиками. Тому політичне розпаювання ризику (тобто “внутрішньо-зовнішній” політичний ризик) стає важливішим, ніж вивчення впливу будь-яких незалежних політичних ризиків (тобто “зовнішньо-включені” ризики або “об'єктивні” ризики), таких, як, наприклад, природні лиха або штучні катастрофи.

У зв'язку з цим можна запропонувати таку типологію політичних ризиків за природою: чистий (іманентний) та діловий (наведений і похідний).

Чистий політичний ризик характеризується тим, що і джерела, і можливі наслідки ризику знаходяться у політичній сфері. Поділ ділових політичних ризиків на наведені та похідні обґрунтовується характером чинників, які мають вплив на комерційну діяльність. За цим критерієм політичні чинники умовно можна класифікувати на фонові і профільні:

- фонові чинники виникають внаслідок політичних процесів, що відбуваються у відповідному середовищі;

- профільні чинники виникають внаслідок прийняття політичних рішень [89, 168].

Питання про те, які політичні чинники ризику є для інвестора значущими, вирішується у кожному конкретному випадку по-своєму, залежно від інтересів конкретного інвестора, його власних характеристик і цілей. Існують групи інвесторів, яких цікавлять тільки фонові чинники (чинники так званого ризику країни або регіонального ризику) – це, наприклад, банки. Водночас для середнього регіонального бізнесу значущість профільних показників буде значно вища, ніж значущість фонових, оскільки діяльність більшою мірою залежить від конкретних рішень регіональної влади. Тобто наведені ризики орієнтовані на фонові чинники, а похідні ризики – на профільні чинники.

Наведені політичні ризики репрезентовані фінансовими, банківськими, підприємницькими, податковими, інноваційними, галузевими, технічними ризиками, пов'язаними із змінами в політичному середовищі. Всі подібні ризики поділяються на спекулятивні та чисті. Чисті ризики означають можливість збитків чи нульового результату. Спекулятивні ризики проявляються у можливості одержання як позитивного результату, так і негативного.

Таким чином, класифікація ризиків безперечно потребує виокремлення чітких критеріїв в залежності від середовища, сфери дослідження, факторів впливу, методів дослідження та інших чинників, що породжує її варіативність. Основною проблемою методів класифікації залишається вибір факторів та визначення їх відносної ваги.

Отже, проблема політичних ризиків набуває дедалі більшої актуальності за кордоном та у вітчизняній політології в міру відсутності повної інформації про події чи явище та неможливості прогнозувати розвиток подій, що породжує невизначеність у небезпеку як характеристики сучасного суспільства. Створення класифікацій і типологій ризиків, політичних ризиків зокрема, є спробою побачити загальне в різних сферах дослідження. Класифікація є важливим аспектом аналізу політичних ризиків. Вона допомагає визначити роль ризиків у сучасному суспільстві, передбачити можливі наслідки їх виникнення. Класифікація здійснюється на підставі різноманітних критеріїв.

РОЗДІЛ 2

Основні виміри політичних ризиків в умовах демократичної трансформації суспільства

2.1. Співвідношення понять “політичний ризик”, “політична небезпека”, “політична невизначеність” та їх властивості в умовах трансформації суспільства

Масштаби перетворень, що відбуваються в суспільстві як у глобальному, так і на локальному й регіональному рівнях, не вкладаються в звичні теоретичні схеми, які досі пояснювали соціальні, економічні, політичні, культурні процеси. Відповіді на цивілізаційні виклики, що демонструють сучасні народи, країни, настільки неоднозначні й настільки непередбачувані, що визначити якусь цілком певну й безальтернативну тенденцію їх розвитку неможливо.

Прагнучи осмислити ці процеси й віднайти для їх характеристики універсальну формулу, політологи ввели до активного дискурсу поняття трансформації. Його етимологічне значення – перетворення, зміна певної форми, перехід останньої в якусь нову та з якісно новим змістом. Для означення трансформаційних процесів використовуються зазвичай категорії: “зміни”, “перетворення”, “системна криза”, “модернізація”, “трансформація”.

Незважаючи на вагому кількість досліджень трансформаційних процесів, досі відсутні чіткі підходи у визначенні змісту поняття “трансформація”. Більшість науковців визначає її як дію або процес зміни форми, виду, природи або характеру суспільства, його окремої структури, наслідком чого є значні зміни усіх сфер суспільного життя [71, 11].

Дещо ширше інтерпретує це поняття дослідник Т. Заславська, підкреслюючи, що трансформаційний процес в першу чергу є процесом змін інституціональної структури суспільства. Це відносно мирне, не пов'язане із зміною еліт, поступове, але водночас досить швидке переформатування соціетального типу суспільства. Якісною характеристикою цього типу виступає характер інституціональної структури суспільства, трансформація якої передбачає зміни в першу чергу таких якостей, як легітимність, демократичність, ефективність влади; розвиток і

захищеність власності; різноманітність і сформованість громадянських структур; поширеність і надійність прав і свобод людини. Трансформація ж соціальної структури і зміни в політичній культурі є похідними від змін політичних інститутів і у цьому значенні носять вторинний характер [59, 7-8].

Оскільки більшість аналітиків продовжують мислити здебільшого в категоріях лінійного (висхідного) прогресу, то концепція трансформації, як правило, пояснює суть суспільних перетворень як поступальний рух від чогось старого, недосконалого до нового, прогресивного. Поступальність і поступовість цього руху передбачає певний часовий період і певний стан суспільства, що характеризується наявністю та співіснуванням в одному суспільстві в кожний конкретний момент його розвитку елементів старого й нового. Накопичення цих “нових” елементів створює “нову” якість та, відповідно, підстави для заяв про успіх у просуванні до “світлого майбутнього” й завершення перехідного стану. Цей перехідний стан здобув назву транзиту [101, 21].

Демократичний транзит є принципово новим типом політичної трансформації, який характеризується, насамперед, своїм інституційним спрямуванням, оскільки основною метою ставить саме інституційний злам та розбудову нових, демократичних інститутів, не виходячи при цьому за рамки правового поля. Оскільки фактично не знайдемо жодної країни в світі, яка не переживала б цього періоду, то транзитними можемо вважати всі сучасні політичні спільноти. Проте цей понятійний набір (трансформація, транзит, перехідний період тощо) прийнято застосовувати лише до тих країн, які покінчили з тоталітарним комуністичним минулим і стали на шлях розбудови ліберальної демократії та ринкової економіки.

Таким чином, можна визначити певні закономірності трансформації суспільств, які притаманні країнам “нових” демократій:

По-перше, швидкі темпи суспільних перетворень спостерігаємо у тих країнах, де склався комплекс внутрішніх і зовнішніх чинників, де забезпечено масову участь широких соціальних і політичних сил у реформуванні суспільства, де

інституціональні передумови накладалися на історично сформовані демократичні традиції.

По-друге, у тих країнах, де одночасно здійснювались економічні й політичні перетворення, формувалися засади національної державності, демократична трансформація набула поступового, поетапного характеру.

По-третє, повільні темпи й невиразні результати трансформації спричинені відсутністю економічних і соціокультурних передумов, а процес демократизації є результатом боротьби політичних сил та еліт за владу.

По-четверте, процес демократизації в посттоталітарній країні має особливості, зумовлені історичним досвідом, традиціями, політичною культурою.

По-п'яте, демократія передбачає наявність сформованого ринку й інституту приватної власності, які забезпечують потужний середній клас, достатньо оформлені групи інтересів і політичні партії, незалежні від держави, автономію особи, її імунітет стосовно тотального державного втручання та контролю, що врешті є основою громадянського суспільства [174, 39].

Однак, такі закономірності трансформації суспільства не завжди адекватні відповідним змінам в політиці, соціальних відносинах, духовній сфері, економіці. Формування суспільств в умовах перехідного періоду також визначається високим ступенем політичних ризиків, які характеризуються:

- інерційністю кризових процесів, суперечністю формування ринкових відносин і слабкістю фінансової системи, трудностю створення децентралізованої управлінської інфраструктури й досягнення нормальної економічної самостійності регіонів;

- складністю відносин президентських, урядових структур і представницьких органів влади, падінням їхнього рейтингу, поступовим зниженням довіри до владних структур з боку громадян, а звідси – наростанням напруженості й небезпеки переходу до авторитаризму в атмосфері зростання впливу різних екстремістських організацій, особливо націоналістичного плану;

- наростанням протиборства політичних сил, надмірною зарозумілістю малопотужних партій, рухів і їхніх лідерів, котрі

незмінно намагаються подати свої амбіції як вираз “волі та інтересів народу”;

- правовим нігілізмом, що посилюється занепокоєністю народу дедалі зростаючою злочинністю, процвітанням мафіозних організацій, зрощенням владних структур із кримінальними угрупованнями. Звідси страх ризику перед анархією і безвладдям;

- дезінтеграцією держави та сепаратизмом регіональних лідерів, розмитістю відчуття елементарного політичного порядку;

- розчаруванням народу результатами реформ, втратою значною частиною населення віри в можливість виходу з кризи без цілісного й переконливого плану реформування країни [96, 471-472].

Трансформаційний шлях та розвиток поставторитарних держав засвідчують, що успіх або провал демократичного транзиту залежать не тільки від базових соціально-економічних та геополітичних умов, а й значною мірою від принципів розподілу політичної влади та дизайну владних політичних інститутів. Саме зазначені чинники переважно впливають на ступінь консолідації демократії, легітимність та ефективність державних структур, а отже, забезпечують стабільність політичної системи та сталість державного розвитку.

На унікальність трансформації пострадянських суспільств наголошують і російські дослідники. Так, на думку О. Глухової, особливості переходу полягають в одночасному розгортанні чотирьох різних процесів: будівництва національної держави, введення ринкової економіки, що здійснюється здебільшого політичними методами, демократизації політичної системи і формування громадянського суспільства. При цьому вона наголошує на надзвичайній швидкості і бідності ідейного змісту цих перетворень, а також установки політичної еліти, яка прийшла до влади на збереженні і підтриманні соціально-політичної стабільності [40, 55].

Суспільство, як і інша будь-яка система, не може довго функціонувати без рішучих інновацій, реформ. Тому трансформація проявляється, перш за все, як історичний процес, який підкоряється логіці саморозвитку і в який “втручаються політичні рішення” [101, 21]. Під макрорівнем трансформаційних процесів розуміються системні зміни інституціональної структури суспільства в

економічній, політичній, культурній, правовій сферах. Цей рівень тісно пов'язаний із якісними перетвореннями стійких систем взаємопов'язаної, взаємоорієнтованої поведінки політичних суб'єктів. Такими тут наразі виступають: політичні еліти, провладні сили, які свідомо перебудовують інституціональну структуру суспільства згори за допомогою своїх управлінських та політико-правових ресурсів. Мікрорівень трансформаційних перетворень передбачає якісну зміну стійких систем поведінки соціальних суб'єктів в економічній, політичній і культурній сферах [59, 7].

Розуміння трансформаційних суспільств неможливе без звернення до нелінійних процесів і особливостей перехідних систем, їх самоорганізації. Самоорганізація означає процес формування просторової, часової, функціональної структур суспільства, який виникає спонтанно і проявляється в швидкоплинних переходах до нового стану упорядкованості. Можливість форм розвитку трансформаційних суспільств обмежена якісними характеристиками середовища і конкретними властивостями самої системи.

У трансформаційному суспільстві проявляється і розвивається власна логіка відносно самостійних його підсистем. Кожна з підсистем суспільства може по-своєму реагувати на нові виклики. При досягненні суспільною системою критичної точки відхилення від рівноваги, її стан характеризується як нестійкий, – “точка перелому”, – коли соціальна система піддається біфуркації форм розвитку на безліч різних варіантів [101, 19].

Політичні ризики є атрибутивною рисою трансформаційного суспільства, їх наявність обумовлена принциповою неможливістю управляти деякими ситуаціями, котрі здатні поставити під питання існування людства. Ризики з потенційно можливої величини втрат перетворюються на всеосяжний і повсякденний компонент загрози людської життєдіяльності в цілому.

В умовах трансформації суспільства неможливо дистанціюватися від політичних ризиків, оскільки саме суспільство є їх генератором. Німецький дослідник У. Бек, який свого часу запропонував актуальну сьогодні концепцію “суспільства ризику”, вважає, що ризики породжуються суспільством, до того ж

легітимно, у всіх сферах життєдіяльності суспільства – економічній, політичній, соціальній [10, 162].

Теорія “суспільства ризику” У. Бека ґрунтується на трьох основних положеннях. По-перше, тут запропонований перегляд основної нормативної моделі суспільства. Соціальний проект суспільства набуває чітко негативного і захисного характеру: не досягнення “гарного”, як раніше, а запобігання “найгіршому”. Іншими словами, система цінностей “нерівноправного суспільства” заміщується системою цінностей “небезпечного суспільства”, а орієнтація на задоволення нових потреб – орієнтацією на їхнє самообмеження. По-друге, у суспільстві ризику виникають нові соціальні сили, що зламують старі соціальні перегородки. У. Бек вважає, що це будуть спільності “жертв ризиків”, що їхня солідарність на ґрунті занепокоєння й страху може породжувати потужні політичні сили. По-третє, суспільство ризику політично нестабільне. Постійне напруження і страх небезпек розгойдують політичний маятник від загальної апатії й цинізму до непередбачених політичних дій. Недовіра до існуючих політичних інститутів й організацій зростає, періодично викликаючи у суспільстві пошук точки опори – “твердої руки” [9, 49]. Таким чином, повернення до минулого, у тому числі авторитарного й навіть тоталітарного, не виключається.

Сучасні політичні ризики мають ряд особливостей, вони не обмежені в часі і просторі, їх виробництво легітимне і постійне, що призводить до політичної конкуренції, суперництва і боротьби. На нашу думку, політичний ризик як явище найчастіше і виникає в таких умовах. Виходячи з цього, слід відзначити такі властивості політичного ризику, які розкривають його основні виміри:

- універсальність, яка проявляється у тому, що ризик присутній при політичних рішеннях будь-якого рівня, починаючи з революційних перетворень у суспільстві і закінчуючи голосуванням окремого виборця;
- політичний ризик колективний, оскільки обумовлюється не стільки індивідуальними якостями політиків і технологіями влади, скільки груповими політичними інтересами;
- ієрархічність політичних ризиків проявляється на рівні наслідків, які викликані прийняттям тих чи інших рішень;

- політичний ризик залежить не тільки від об'єктивних обставин середовища, але й від суб'єктивного сприйняття та інтерпретації отриманої інформації або подій, що мали місце;

- політичний ризик може виступати як самостійний фактор політики або бути елементом інших видів ризику: соціального, екологічного, інвестиційного та ін. У цьому проявляється багатоплановість політичного ризику [43, 140-141].

Однією із характеристик, що посилює ризики політичного характеру трансформаційних процесів, виступає, на наш погляд, широке розповсюдження почуття страху, невпевненості, незахищеності, що стало безпосередньою реакцією індивідів на знищення авторитетів, меж між дозволеністю і недозволеністю. Це проявляється в суперечливій природі прийняття політичних рішень, багатозначній альтернативності, невизначеності, нестабільності, небезпеках та інших чинниках, які є характерними для трансформаційних процесів і, безперечно, формують поле для посилення ризикогенності у суспільстві [59, 194].

Суперечливість як риса ризику проявляється по-різному. З одного боку, ризик орієнтований на отримання певних результатів неординарними, новими способами в умовах невизначеності й ситуації неминучого вибору. Тим самим він дозволяє переборювати консерватизм, психологічні бар'єри, які перешкоджають запровадженню нових, перспективних видів діяльності. Це сприяє досягненню різних ініціатив, спрямованих на отримання успіху. З іншого боку можлива ситуація, коли альтернативні рішення будуть прийматися без урахування об'єктивних закономірностей подій та явищ. У цьому випадку ризик веде до авантюризму, суб'єктивізму, і в кінцевому результаті – до гальмування соціального прогресу. Суперечлива природа політичного ризику виявляється в суб'єктивній оцінці об'єктивно існуючих ризикованих дій.

Альтернативність політичного ризику передбачає необхідність вибору з двох і більше можливих варіантів, рішень, дій. Неможливість вибору знімає проблему наявності ризику. Альтернативність набуває різного ступеня складності й розв'язується в різні способи залежно від конкретного змісту ситуації ризику. Якщо в життєвих ситуаціях вибір робиться, як правило, на основі минулого досвіду та інтуїції, то при

оптимальному вирішенні адміністративного і політичного завдання додатково потрібні спеціальні методи і методики.

Невизначеність стає найважливішою властивістю перехідного періоду. Суспільство ризику можна назвати суспільством невизначеності й подвійності. У. Бек пише про “подвійне обличчя ризиків у розвиненому ринковому суспільстві: ризики тут не тільки ризики, але й ринкові шанси”. Це, по-перше, означає, що ризик – завжди подія або явище з невизначеними наслідками. У суспільстві ризику на перший план виходить подвійність будь-якого рішення, оскільки воно рівною мірою може привести до блага чи викликати ще більші збитки. Ризики модернізації вносять невизначеність у кожен клітинку суспільства, у кожен ситуацію й подію. По-друге, невизначеність і подвійність суспільства ризику обумовлені рефлексивністю цього суспільства, тобто руйнуванням традиційних (індустріального суспільства) засад і перебудовою суспільства на нових підвалинах [9, 56].

Проблема ризиків опосередковано пов'язана зі стрімкою індустріалізацією, з однієї сторони, та з непередбачуваними наслідками модернізації – з іншої, що породжує невизначеність У. Бек проводить аналогію: – виробництво і розподіл багатства в індустріальному суспільстві змінюється виробництвом і розподілом ризиків в сучасному суспільстві ризику. Ризики, на відмінну від небезпек минулих епох, є силою, що породжує почуття невизначеності та страху” [211].

Під невизначеністю розуміють неможливість точно спрогнозувати оптимальний вектор розвитку складної системи, певну реакцію на багатоваріантність, неоднозначність суспільних процесів [177, 17]. Рівень політиків визначається тим, наскільки вони здатні “зняти” невизначеність, знизити її гостроту, передбачити можливі негативні й позитивні наслідки розвитку цієї невизначеності для певного суб'єкта і його стратегії.

Доцільно говорити про існування двох різновидів невизначеності в умовах її співвідношення з ризиком: закономірну і випадкову. Закономірна невизначеність пов'язана з випереджаючим ефектом суб'єкта. Випадкова невизначеність пов'язана з отриманням інформації, якою оперують суб'єкти, що приймають рішення [89, 140]. У відповідності із загальним уявленням про ризик, конфлікт і невизначеність як інформаційні компоненти процесу прийняття

рішень робиться припущення про те, що закономірна невизначеність пов'язана з конфліктом, а випадкова – з ризиком.

Що стосується понять ризику і невизначеності, то необхідно зазначити, що вони стали вживатися як синоніми насамперед в рамках економічної теорії, і їх трактування в першу чергу пов'язане з іменем американського економіста Ф. Найта, який доповнив теорію абсолютної конкуренції поняттям невизначеності. Дослідник уперше запропонував розрізнити поняття “невизначеності” та “ризиків”, трактуючи останні як вимірювану невизначеність (тоді як сама невизначеність вимірюваною бути не може) [137, 21].

Ф. Найт у праці “Поняття ризику та невизначеності” говорить про об'єктивну вірогідність, що породжує невизначеність [137, 20]. Тобто, ми можемо стверджувати, що ці поняття в абсолютній реальності є тотожними. Однак американський дослідник І. Шифер заперечує Ф. Найту і стверджує, що вірогідність – це завжди оцінка явища. Важливість істинної невизначеності, як фактора, що перешкоджає вільній конкуренції, ставить першочерговим завданням дослідити чисто теоретичне знання та поведінку. Так, Ф. Найт, намагаючись відрізнити невизначеність та ризик, зазначає, що слово “ризик” досить вільно застосовується по відношенню до будь-якого типу невизначеності, а “невизначеність” – по відношенню до можливості благополучного виходу з ситуації [136, 104].

До джерел виникнення невизначеності й ризику можна віднести такі:

- неповнота і недостатність інформації про об'єкт, процес, явище, по відношенню до яких приймається рішення, обмеженість людини у збиранні та переробленні інформації, постійна мінливість інформації про багатьох об'єктів;
- обмеженість, недостатність матеріальних, фінансових, трудових та інших ресурсів при прийнятті і реалізації рішень;
- відносність процесу пізнання людиною навколишнього середовища (наприклад, процес пізнання постійно включає елементи невизначеності, оскільки кожний новий його етап відкриває нові невіршені проблеми);
- неможливість однозначного пізнання об'єкта наукового пізнання, зумовлена різними обставинами;

- відносна обмеженість свідомої діяльності людини, пов'язана з існуванням відмін у соціально-психологічних настановах, ідеалах, намірах, оцінках, стереотипах поведінки [1, 117-118].

Невизначеність – це об'єктивна неможливість здобуття абсолютного знання про об'єктивні та суб'єктивні фактори функціонування системи, неоднозначність її параметрів. Чим більша невизначеність під час прийняття певного рішення, тим більший ступінь ризику. Кількісно невизначеність може виступати як можливість відхилення результату від очікуваного (або середнього) значення як у меншу, так і в більшу (“спекулятивна” невизначеність) сторону, або можливість тільки негативних відхилень кінцевого результату події (“чиста” невизначеність) [106, 45].

Невизначеність є якісною характеристикою політичної системи, у якій склалася така ситуація. Наявність у системі невизначеності означає лише те, що система є недетермінованою.

Як правило, невизначеність виникає у випадку:

- 1) нерозуміння того, які параметри реально описують систему, тобто незнання компонентів системи і їхніх взаємозв'язків;
- 2) незнання законів виміру параметрів у часі;
- 3) відсутності даних, необхідних для виведення й перевірки цих законів;
- 4) неможливості вгадати дії інших осіб, здатних вплинути на систему;
- 5) незнання того, як власні дії вплинуть на параметри системи [161, 228].

Таким чином, ризик виступає залежністю майбутнього стану суб'єкта від невизначеності.

Практична різниця між категоріями ризику та невизначеності полягає в тому, що в першому випадку розподіл результатів у групі відомий (що досягаються шляхом вивчення статистики чи апріорних вирахувань), а в іншому – не відомий. Перш за все, це викликано неможливістю провести відбір індивідуальних випадків, оскільки кожна з ситуацій є унікальною. Найкращий приклад невизначеності пов'язаний з формуванням думок відносно майбутнього розвитку подій. Адже саме такі думки, а не наукові знання, визначально впливають на поведінку. У випадку, коли відомий розподіл результатів у групі, виникає

можливість шляхом об'єднання індивідуальних випадків запобігти невизначеності.

Таким чином, відмінності між ризиком (як вимірюваною невизначеністю) та невизначеністю в окремих індивідуальних випадках не спостерігається з точки зору прийняття поведінкового рішення.

Причини виникнення невизначеності та зумовленого нею ризику можна поділити на три групи:

1) Перша група, в якій причини невизначеності пов'язані з економічними процесами є принципово індетермінованими. Таким, наприклад, є науково-технічний прогрес, хід якого неможливо точно спрогнозувати. Важко передбачити також різні природні явища, зміни клімату, розвиток смаків споживачів тощо.

2) Друга група, яка характеризується економічно оптимальною неповнотою інформації, бо іноді більш доцільно працювати з неповною інформацією, ніж збирати вкрай високоартісну практично повну інформацію. До цієї групи можна віднести і неповноту інформації, обумовлену обмеженістю потужностей для її обробки, оскільки ця обмеженість пояснюється економічними причинами. Сюди потрібно віднести і неточності, що виникають з наближених методів оцінювання даних, наприклад, вибіркові спостереження і експертні оцінки. Зниження цих неточностей теж потребує певних додаткових затрат.

3) Третя група пояснює причини існування “організованої” невизначеності чи асиметрії інформації. Вона спричинена тим, що іноді деякі економічні агенти вважають доцільним приховувати деяку частину інформації з економічних, політичних чи з інших причин. Наприклад, надто важко прогнозувати можливості зовнішньоторгівельних операцій із стратегічними товарами. Керуючому органу управління інколи важко оцінити можливості та зусилля підлеглих підрозділів, і навпаки [24, 338].

Невизначеність ситуації характеризується тим, що вона залежить від багатьох змінних чинників-контрагентів, дії яких неможливо спрогнозувати з прийнятною точністю. Впливає на неї також і відсутність чітко визначених цілей та критеріїв їх оцінки, зсуви у суспільних потребах і споживчому попиті, непередбачувана поява нових технологій і техніки, зміна

кон'юнктури світового ринку, коригування траєкторії руху економіки з політичної необхідності, непередбачуваність природних явищ тощо.

Під невизначеністю, яка породжує ризик, розуміють ситуацію, коли у деякій мірі відсутня інформація стосовно структури, можливих станів об'єкта та оточуючого середовища. Невизначені ситуації і ризики, що виникають разом з нею, характеризують ситуацію, коли настання несвідомих подій цілком ймовірне і може бути оцінене кількісно.

Якщо існує можливість кількісно і якісно визначити ступінь імовірності настання того чи іншого варіанта, – це ситуація ризику.

Однозначно, що ситуація ризику якісно відрізняється від ситуації невизначеності. Ситуація невизначеності характеризується тим, що ймовірність настання результатів рішення чи подій в принципі не встановлювана (її не можна вгадати чи вирахувати).

Ситуацію ризику ми можемо розглядати як різновид невизначеності, коли настання подій ймовірне і може бути визначене. У цьому випадку об'єктивно існує можливість оцінити ймовірність подій, які виникають у результаті спільної діяльності партнерів, впливу політичного середовища на політичні процеси і т. д. Тобто, ризик є моделлю зняття суб'єктом невизначеності, адже прагнучи зняти ризиковану ситуацію, суб'єкт робить вибір і намагається реалізувати його. Таким чином, ризик виникає за таких умов:

- наявність невизначеності;
- необхідність вибору альтернативних рішень;
- можливість оцінити імовірність здійснення цих рішень [65, 206].

Отже, ризик – це діяльність, пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, у процесі якого є можливість кількісно і якісно визначити ймовірність досягнення непередбачуваного результату, невдачі чи відхилення від мети.

Джерелом невизначеності може стати кожний елемент та канал зв'язку між елементами. Виділимо основні види невизначеності, породжені прямими зв'язками під час дослідження та керування системою (об'єктом), і другорядні, що відображають зворотні дії та ефекти: 1) поведінки системи та її підсистем; 2)

вплив середовища на систему; 3) інформація про систему та середовище; 4) суб'єкт дослідження; 5) процес концептуалізації інформації, одержаної суб'єктом дослідження; 6) модель системи (об'єкта); 7) сприйняття суб'єктом керування моделі системи; 8) суб'єкт управління; 9) керовані дії на систему; 10) вплив системи на середовище; 11) вплив суб'єкта дослідження на систему і середовище; 12) вплив моделі системи на суб'єкт дослідження; 13) взаємодія суб'єкта дослідження та суб'єкта керування; 14) вплив системи та середовища на суб'єкт керування [46].

Кожен із цих видів невизначеності породжує комплекс притаманних йому проблем та передбачає сукупність методів його аналізу.

Якщо в системі відсутня однозначна відповідність між вхідною та вихідною керуючою інформацією, тоді діє чинник інформаційної невизначеності.

Поняття інформаційної невизначеності не суперечить усталеній термінології, а лише уточнює її стосовно до соціально-економічних систем управління. Варто зазначити, що в більшості праць поняття невизначеності пов'язується з поняттям ймовірності. Основна умова розрахунку ймовірнісних характеристик деякого випадкового процесу пов'язується з можливістю проведення багаторазових статистичних випробувань. На жаль, можливість проведення таких випробувань у соціально-економічних системах досить обмежена. По-перше, ці об'єкти знаходяться в умовах, що безперервно змінюються. При цьому характер і напрямок змін не завжди можуть бути точно оцінені експериментаторами. Друга складність пов'язана з тим, що до складу об'єктів входять люди. Вони, так як і їх колективи, мають систему власних цілей, що можуть не співпадати з цілями експериментаторів. Наявність суперечностей у цілях призводить до того, що об'єкт може протидіяти проведенню експериментів, а у випадку їх здійснення – навчатися і змінювати свою поведінку для більш успішного досягнення своїх цілей. Нарешті, соціально-економічні об'єкти тісно пов'язані із зовнішнім середовищем, їх поведінка залежить від поведінки багатьох інших об'єктів, а також від сукупності чинників, які можуть мати і неекономічний характер [35, 236].

Як свідчать матеріали дослідження, невизначеність вноситься в процес формування керуючої інформації через

інформаційні компоненти. Роль різноманітних інформаційних компонентів у процесі формування керуючої інформації визначає специфіку впливу невизначеності відповідних компонентів на невизначеність системи управління в цілому. Так, невизначеність цілей не дозволяє системі управління однозначно оцінювати ситуації, що виникають. Система управління стає неспроможною повністю здійснити раціональний вибір найкращого з існуючих в її розпорядженні варіантів поведінки. Невизначеність системи моделей не дозволяє однозначно формувати ланцюжки причинно-наслідкових зв'язків. Відповідно система управління не має можливості точно і однозначно передбачити всі суттєві для неї наслідки різних подій, у тому числі й повні наслідки власних команд. Невизначеність первісної інформації не дозволяє однозначно оцінювати реальну ситуацію на об'єкті керування і в зовнішньому середовищі. Суб'єкт керування не може бути впевненим у тому, що оцінювання буде вірним і повним [35, 612].

Та незважаючи на змінну дію чинника інформаційної невизначеності, будь-яка система управління завжди формує деяку керуючу інформацію, яка повинна впливати на об'єкт і примушувати його діяти для досягнення цілей, які поставлені перед собою суб'єктом керування. В ситуації прийняття рішень менеджер може мати повну інформацію про об'єктивну вірогідність альтернативних варіантів. Вибір із запропонованих альтернатив пов'язаний з прийняттям ризику. У випадку, коли достовірна інформація про всі можливі альтернативні рішення відсутня, можна говорити про невизначеність. Американський дослідник Ф. Рут вважає, що невизначеність трансформується в ризик при оцінці достовірно не вивченої політичної події [51, 38]. Таким чином, ми можемо підтвердити, що ризик і невизначеність розрізняються за критерієм доступу до інформації, необхідної для аналізу подій.

Невизначеність як явище стала найважливішою характеристикою суспільства в умовах трансформації. Причому трансформація під впливом вірогідності і статистики торкнулася і системи знання, і системи влади: нове, імовірнісне мислення стало властиве і вченому, і чиновникові, що приймає рішення, і звичайній людині.

Прийняття рішення в умовах невизначеності – і просте, і складне. Це не тільки відповідальне завдання, особливо, коли йдеться про діяльність суб'єкта у специфічному середовищі. Воно пов'язане також із значними втратами або, навпаки, досягненнями економічного і політичного характеру.

Прийняття політичних рішень потребує від суб'єкта політики переконаності у доцільності втілення визначеної політики. Вона має бути заснована на правильно зрозумілих законах суспільного розвитку, усвідомленні необхідності втілення їх у політичних рішеннях. Та все ж при прийнятті таких рішень присутній і політичний ризик.

Розвинені суспільство і держава при певному рівні політичної культури здатні приймати вагомі, конструктивні рішення на основі пізнаних і осмислених законів суспільно-політичного розвитку. Проте в будь-якому суспільстві діє стихійний чинник. Не завжди знаходяться сили, здатні усвідомити об'єктивні політичні процеси. Деякі процеси взагалі не лежать на поверхні, а мають глибинний і часто прихований характер. Надзвичайно високим є ступінь ризику при прийнятті політичних рішень, коли здійснюється перехід до якісно нового стану суспільства. Політичний ризик має об'єктивний і суб'єктивний компоненти. Як об'єктивний компонент, ризик відображає певну невизначеність у середовищі, де суб'єкт політики виявляє свою активність. Ризик як суб'єктивний компонент – це поведінкова готовність суб'єкта приймати рішення, враховуючи характер, масштаб і динаміку об'єктивної невизначеності [193, 93-94]. Політичний ризик обумовлюється багатьма факторами невизначеності, викликаними недостатньою раціональністю політики, складністю і об'ємністю цієї сфери. Умовно їх можна поділити на:

- інформаційні, до яких відносяться: відсутність чіткої і повної інформації про всі наявні політичні процеси, недостатність аналізу політичної ситуації в цілому, неадекватне реагування влади на неї, відсутність чіткого підрахунку надбань і втрат, нерозуміння та ігнорування інтересів інших учасників політичних дій та ін.;

- соціальні, викликані нестабільністю, агресивністю і радикалізмом політичного курсу, що проводиться; діяльністю окремих політичних інститутів, низькою підтримкою населення

проведеної політики, політичними, етнічними та ін. конфліктами, безробіттям, важким економічним станом, наявністю великої кількості невирішених соціальних проблем;

- правові: часто політичний ризик виникає унаслідок правового і морального нігілізму, невиконання прийнятих умов політичних взаємодій і комунікацій, порушення вимог закону і норм угод набувають морально-політичного характеру;

- персональні, пов'язані з особою політика, стійкістю його поведінки, схильністю до автономії без урахування колективного характеру політичних дій, підвищеною схильністю до ризику;

- економічні: причиною політичного ризику можуть також стати: відсутність необхідних матеріальних ресурсів для проведення тих чи інших реформ, відсутність розвинутої і стабільної економічної інфраструктури, неліквідність державних акцій підприємств, відсутність чіткої економічної програми, відсутність прямих інвестицій в країну, непродумана валютно-кредитна політика та ін.;

- випадкові: одним із джерел політичного ризику виступає безпосередня випадковість політики, яка веде до появи непередбачених і небажаних подій (хвороба, усунення з посад політичних діячів, нещасні випадки, природні катастрофи та ін., що породжує будь-які загрози і небезпеки) [89, 154].

Фактори ризику визначаються на основі аналізу політичної, економічної, соціальної політики, як окремих країн, так і світового співтовариства в цілому. Фактори політичних ризиків відіграють вирішальну роль при прийнятті політичних рішень, тому їх аналіз – ключовий напрямок в роботі по управлінню ризиками. Факторний аналіз складний, оскільки одні й ті ж фактори здійснюють в різних умовах неоднаковий вплив і можуть в певних умовах ставати незначними. Необхідно знайти взаємозв'язок різноманітних факторів, що відобразатиме зв'язки між різними державами, історії їх розвитку, визначати сукупний результат тих чи інших політичних заходів і встановлювати зв'язок між подіями.

Політичні фактори включають:

- війни, конфлікти, небезпечні ситуації і будь-які висловлювання політичних діячів з приводу конкретних подій;

- відставка або зміна уряду, вибори (зміна уряду веде до

можливості зміни політичного та економічного курсу країни; впливає на привабливість капіталовкладень в її економіку; відставка голови Центрального банку або усунення кого-небудь, хто займає важливий політичний або фінансовий пост, викликає миттєву реакцію ринку);

- загроза націоналізації;
- зміна політичного ладу [169, 52].

Отже, з'ясування основних факторів дає можливість дослідити механізми прояву ризиків при прийнятті тих чи інших рішень. Поєднання цих факторів на практиці створює підґрунтя невизначеності, що виступає джерелом ризику.

В сучасних умовах оцінка ризику є теоретичною базою для прийняття рішень в політиці. Політичний ризик має об'єктивний і суб'єктивний компоненти. Як об'єктивний компонент, він відображає певну невизначеність у середовищі, де суб'єкт політики виявляє свою активність. Ризик як суб'єктивний компонент – це поведінкова готовність суб'єкта приймати рішення, враховуючи характер, масштаб і динаміку об'єктивної невизначеності.

Суб'єктами політичного ризику є всі актори соціально-політичного життя: індивіди, малі та великі групи, громадські організації та політичні партії, держава та її органи, суспільство в цілому. В сучасну епоху взаємозалежності і трансформації суспільних процесів ризик стає все більш колективним. Активність суб'єкта політичного ризику найчастіше проявляється через діяльність, дії, які ситуативно включають елементи невизначеності, проблемності, небезпеки, але ризик з'являється лише в усвідомленій поведінці людини, що реагує на конкретну ситуацію.

Констатуючою ознакою, середовищем прояву політичного ризику в умовах трансформації суспільства виступає об'єктивно існуюча невизначеність, яка обумовлена непередбачуваністю дій соціальних акторів, спонтанністю явищ, що відбуваються в природі і суспільстві, обмеженістю ресурсів при ухваленні і реалізації рішення, а також недостатністю пізнання людиною навколишньої дійсності [1, 17]. Суб'єктивно повна необґрунтованість обставин означає абсолютний ризик, тобто покладання на випадок. Величину ж ризику правомірно розкривати в системі трьох координат: він посилюється із

зменшенням вірогідності досягнення мети, одночасним зростанням кількості альтернатив і ціни помилки.

Суб'єктивно-об'єктивна природа ризику обумовлює те, що ризик у сфері політики породжується процесами як суб'єктивного характеру, так і такими, існування яких не залежить від волі і свідомості людини. Сама природа цієї невизначеності формується під впливом різноманітних аспектів:

- невизначеність обумовлена тим, що неможливо з точністю передбачити значення того чи іншого фактора;
- нечіткістю значень параметрів самої політичної системи у процесі трансформації;
- непередбачуваністю поведінки учасників у ситуації конфлікту інтересів у сфері політики [126, 27].

Під невизначеністю розуміють неможливість точно спрогнозувати оптимальний вектор розвитку складної системи, певну реакцію на багатоваріантність, неоднозначність суспільних процесів [65, 205]. Рівень політиків визначається тим, чи здатні вони пояснити невизначеність, знизити її гостроту, передбачити можливі негативні й позитивні наслідки розвитку цієї невизначеності для певного суб'єкта і його стратегії. Для подолання невизначеності, з якою стикаються політики в різних країнах, проводиться аналіз країнового ризику – country risk, – який визначає вірогідність того, чи будуть збережені зобов'язання по відношенню до інших країн у разі виникнення певних обставин. Так, значення терміна „політичний ризик” достатньо широке – від прогнозування політичної стабільності до оцінки всіх некомерційних ризиків, пов'язаних з діяльністю в різних політично-соціальних середовищах [5, 52].

До основних факторів політичної стабільності можна віднести: ефективне функціонування політичної системи, всіх її підсистем; розподіл повноважень між центральними та регіональними гілками влади, оптимізація кількості політичних систем, рівень їх автономізації; згода значущих соціальних груп та політичних організацій з приводу основних питань суспільного розвитку; необхідний рівень довіри до діяльності інститутів влади зі сторони суспільства; наявність ефективної правової системи; відсутність різкої соціальної диференціації суспільства; ефективне

вирішення гострих соціальних, національних та релігійних конфліктів та інші [130, 154].

Таким чином, політичну стабільність ми можемо визначити як можливість політичного самозбереження в умовах, що загрожують ідентичності суспільної системи і самому її існуванню.

Аналізуючи політичну нестабільність в контексті теорії політичних ризиків, С. Робок приходить до висновку, що політичні коливання, які не призводять до сутнісних змін внутрішньої системи, не потрібно розглядати в якості факторів ризику для міжнародної системи [51, 63]. Тобто, необхідно чітко розрізняти політичні ризики та політичну нестабільність, яка виступає як окремий феномен.

В окремих випадках, дестабілізація політичної ситуації може розглядатися як фактор, що понижує рівень політичного ризику. В більшості випадків це стосується перехідних режимів, коли формування демократичної влади означає нові можливості для сфери економіки. Наприклад, після ліквідації режиму Перонна в Аргентині новий уряд взяв курс на залучення іноземних інвестицій в економіку країни, крім того, власність іноземних компаній була повернена законним господарям.

Як зазначає американський дослідник Ч. Кеннеді, “політична нестабільність як явище може відкривати нові можливості, а може нести ризик для суспільства”. Тому мистецтво управління ризиком полягає в тому, щоб перетворити потенційний ризик у нові можливості, вибравши правильну стратегію управління політичним ризиком [51, 64].

Таким чином, варто зазначити, що найбільш значущими характеристиками нестабільного політичного процесу з точки зору політичного ризику є постійна можливість кардинальних якісних змін суспільства, а відповідно й іритація, що часто призводить до негативного впливу на економічну та політичну системи. Прогнозувати нестабільні політичні процеси, які породжують ситуацію ризику, значно складніше, ніж стабільні політичні процеси, оскільки попередні розкривають більший спектр майбутніх альтернатив. Крім того, умови нестабільності значно поглиблюють вимоги до технології аналізу та оцінки політичних ризиків.

Отже, досить актуальним сьогодні залишається питання, пов'язане з різним проявом політичних ризиків в умовах відносної стабільності трансформаційних суспільств, можливо в умовах нестабільності та кризи. Суспільство, що розвивається, володіє різними соціальними та політичними механізмами підтримки інтеграції у соціальні групи та механізмами редукції ризику. Тому ризик у таких суспільствах мінімізується і локалізується. Інша ситуація виникає в суспільстві, що переживає кризовий стан. Коли криза поглиблюється і перетворюється в перманентний процес, починається ескалація невизначеності та постійне виробництво ризиків політичного характеру.

Політичний ризик у період кризового стану суспільства може зменшуватися або збільшуватися. Це залежить від того, наскільки суб'єкт політики поінформований, обізнаний з методами аналізу потенційних політичних змін, блокуванням їх або, навпаки, прискоренням.

Політичний ризик особливо збільшується при організації виконання політичного рішення, під час контролю за ним. М. Меркхофер у праці “Теорія прийняття рішень і управління ризиком” стверджує, що ризик має конкретний зміст. “Ризик – це невизначена ситуація, в якій один чи декілька наслідків небажані”. Поняття ризику можна пояснити вивченням процесу генерації ризику. М. Меркхофер визначає три умови цього процесу. Перша – це джерело ризику, тобто небезпека. Другою умовою є момент прояву небезпеки, оскільки факт наявності небезпеки ще не означає прояв ризику. Виникненню соціальних небезпек передують два етапи: рішення про формування об'єкта, потенційно небезпечного (політична партія); усвідомлення небезпеки як факту ризику [113, 106]. Тобто, для прояву небезпек необхідний механізм, що регулює їх виникнення.

Третьою умовою системи, про яку говорить М. Меркхофер, є ефекти, результати прояву небезпеки. Сама небезпека, етап її прояву і ефекти, визначає ризик через рівень та вірогідність його наслідків. Сприйняття ризику включає додаткову стадію – оцінку індивідами чи суспільством значення можливих наслідків. Формується своєрідний “ланцюжок ризику”: небезпека – прояви – ефекти – оцінка [113, 107]. Ефективним способом регуляції ризиків є зміна параметрів кожного елемента ланцюжка.

Отже, ризик існує одночасно з небезпеками, процесами їх прояву та ефектами. Суспільство, визнаючи факт ризику, має визнавати величину та нерівність розподілу наслідків, що призводить до іритації (зміни відносин системи та суспільства). Інший спосіб мінімізації ризику – це зміна поведінки людей. Така модифікація можлива шляхом вибору більш безпечних чи нових альтернатив дії.

Слід зазначити, що сьогодні вчені намагаються дати об'єктивну оцінку політичним ризикам, оскільки, з метою прийняття рішення, необхідний пошук компромісу між реальним рівнем ризиків і можливою точкою його апогею, а також рівнем безпеки. Згідно Е. Гіденсу, такий раціональний розрахунок визначає “прийнятний ризик”, а безпека є “ситуацією, в якій комплекс небезпек нейтралізований та мінімізований. Досвід безпеки опирається на баланс довіри і раціональний ризик” [39, 123].

На думку російського дослідника Б. Н. Порфірьєва, категорія “ризик” є вихідною не лише від поняття небезпеки, але й від поняття “вразливий”, що характеризує втрату суб'єктом чи об'єктом захищеності при впливі зовнішніх чинників. Саме наявність небезпеки є необхідною умовою виникнення ризиків [151, 42].

Отже, реальне життя та політична практика показують, що раціональним може бути рішення навіть з максимальним ступенем ризику. На рахунок цього російський дослідник А. П. Альгін зазначає, що “найбільш ефективним вважаються рішення з раціональним ризиком в умовах невизначеності” [1, 82], тобто ризик повинен бути обґрунтованим якісними характеристиками, пов'язаними з бажанням отримати вигоду.

Німецький філософ Н. Луман у своїй роботі “Соціологія ризику” запропонував замінити схему “ризик – надійність” схемою “ризик – небезпека” [9, 373]. Потрібно зазначити, що саме шляхом дослідження соціальних умов, за яких та або інша ситуація вважається ризикованою або надійною, можна стверджувати попередній факт. Так, виходить, що ризик – це не завжди загроза. Н. Луман вводить різницю між ризиком і небезпекою [111, 149]. Якщо потенційна загроза розглядається як наслідок, тоді ми говоримо про ризик рішення. Якщо ж ризик обумовлений

зовнішніми чинниками, тобто прив'язується до навколишнього середовища, тоді ми говоримо про небезпеку.

Німецький дослідник У. Бек пропонує простішу концепцію, де вся увага сконцентрована на ризику як небезпеці. Учений стверджує, що в суспільстві ризику не настільки важливі відмінності між людьми залежно від прибутку, освіти, місця проживання, що заперечує теорію “диференціації” Н. Лумана. З погляду “нового індивідуалізму”, не надто важливими є навіть статеві відмінності в їх традиційному сенсі [225].

Крім того, ризики і небезпеки залежні від цінностей, ціннісних орієнтацій, властивих суспільству. Тому, в міру глобальних змін ХХІ століття, повинні змінитися відносини системи з суспільством. На нашу думку, подібна іритація сприятиме розвитку суспільства, допоможе уникнути появи нових ризиків і небезпек.

Н. Луман намагається надати ризику іншу форму, розрізняючи поняття ризику і небезпеки. За його словами існує дві можливості: “Якщо можлива поразка розглядається як наслідок прийнятих рішень, тоді ми маємо на увазі саме ризик. Якщо ж причиною втрат чи поразки є внутрішній чинник, тоді ми говоримо про небезпеку” [108, 237].

На нашу думку, різниця між ризиком і небезпекою лежить в природі досліджуваного явища і залежить від позицій спостерігача та інструментаріїв дослідження. Однак, досить доречним є вислів, що “вільної від ризику поведінки не існує”, як і “не існує вільного від небезпек середовища” [109, 138].

Найбільш розповсюджені визначення ризику говорять про те, що: “ризик – можливість небезпеки” чи “можливість оцінити вірогідність досягнення запропонованого результату, невдачі чи відхилення від поставленої мети” [73, 88]. Запропоноване визначення ми можемо оцінити як умову подолання невизначеності. Якщо ж під вірогідністю розуміти міру об'єктивної можливості, ступінь можливої реалізації події при певних умовах, то у визначенні ризику основоположним компонентом є вірогідність як обґрунтована можливість вибору. Та очевидним є те, що можливості в умовах невизначеності бути не може. Вона з'являється в умовах переходу від стану

невизначеності до визначеності. Саме в перехідному стані виникає і вибір, і можливість його обґрунтування.

Таким чином, політичний ризик можна визначити в умовах переходу від стану невизначеності до визначеності, коли з'являється можливість вибору при оцінці вірогідності досягнення результату. Дане визначення ризику найбільш прийнятне для сучасних суспільств на етапі модернізації. Та процес модернізації – це не лише система технологічних змін у суспільстві, оскільки в результаті змінюються взаємовідносини між соціальними структурами та суб'єктами, що стало проявлятися в надмірній індивідуалізації.

За таких умов збільшується міра свободи як соціальних структур, так і соціальних агентів. З приводу цього досить доречно висловився німецький соціолог У. Бек: “Ефектом структурних змін сили соціальних агентів є міра більшої свободи від соціальних структур, – зазначив він, – і для успіху модернізації необхідно, щоб ці агенти самі звільнилися (release) та активно приймали участь в модернізаційному процесі” [211]. Із вищезазначеного випливає, що результатом модернізації є прискорений ріст індивідуалізації соціальних агентів, який породжує надмірну відповідальність за прийняті рішення. Вчений відзначає зміну установок в соціальному виробництві, перш за все у виробництві нового знання і нових моделей соціальної взаємодії. Модернізація стає “політично рефлексивною”, тобто має значну можливість впливати на політичні інститути та соціальні процеси. Та дещо відступаючи від попередньо зазначеного, він не заперечує “радикалізації раціональності” соціальних суб'єктів [47, 2]. Проте, на нашу думку, це твердження є суперечливим, оскільки звідси випливає, що ризику як об'єктивно існуючої небезпеки взагалі не існує, дієвим є лише сприйняття ризику, як історичного чи політичного продукту.

Говорячи про розходження ризику й небезпеки, А. В. Мозгова відзначає: “Ризик – це явище, в основі якого знаходиться рішення, суб'єктивне за своєю природою, й іншим воно бути не може. Ризик – це один із проявів рішення... Небезпека не є ризиком доти, поки немає рішення діяти, незважаючи на небезпеку. Види небезпеки класифікуються за своїм джерелом, за часовими параметрами, за цільовою спрямованістю, а також за рівнем новизни, за ступенем

поінформованості про існування небезпеки (тобто мають суб'єктивну складову). При цьому безпека оцінюється не за відсутністю самої небезпеки, а за можливістю забезпечення захисту від її деструктивного впливу” [129, 25].

Взагалі виникненню небезпек (технологічних та культурних) передують два етапи: 1) політичне рішення про створення об'єкта потенційно небезпечного – атомної станції чи політичної партії; і 2) усвідомлення небезпеки як ризикогенної [64, 16]. Тобто, щоб виявити небезпеку, необхідні механізми, що сприяють її виникненню. Дослідники з Національної Ради по дослідженню США визначають сім механізмів, де потенційні небезпеки можуть виникнути:

- а) небезпечна поведінка індивіда, спрямована на себе;
- б) небезпечна поведінка індивіда, його дії, що загрожують іншим людям;
- в) спільне виробництво ризиків: добровільні дії двох чи більше агентів, одному з яких загрожує небезпека;
- г) наслідки виробництва: небажані побічні результати виробництва чи споживання;
- д) природні процеси (небезпеки);
- е) економічні процеси: прояви небезпеки як результат економічної активності;
- є) політика уряду: прояви небезпеки в результаті політичних рішень [188, 11].

Такий набір проявів описує сукупність можливих соціальних дій, які ведуть від небезпек до наслідків чи ефектів. Дана система породжує нові види ризиків та можливі варіанти їх уникнення.

При усвідомленні небезпеки потрібно перш за все оцінити ризик на основі статистично підтвердженої інформації про шкідливість наслідків та зробити висновки про сприйнятність ризику з позиції індивідуальних та соціальних цінностей. Рішення про рівень безпеки приймаються на основі технічних оцінок ризику і його суспільного чи індивідуального сприйняття. Досвід підтверджує, що суспільна увага до ризику пов'язана в першу чергу з соціокультурними та психологічними факторами і не завжди співпадає з технічною оцінкою небезпеки. Ідентифікація небезпеки є одним із етапів оцінки ризику, що передбачає

виконання пробних оцінок ризику і пробний аналіз результатів.

Сприйняття ризику небезпечних подій є сьогодні складною проблемою. Люди схильні легко миритися з чинниками, пов'язаними з відносно великим ризиком і в той же час часто переоцінюють чинники, пов'язані зі значно меншим ризиком.

Найнебезпечніші з погляду суспільства чинники, що загрожують їх здоров'ю і життю, далеко не завжди є такими насправді. Між передбачуваними і реальними небезпеками є істотні відмінності, обумовлені неадекватним сприйняттям ризиків людьми. Ці відмінності викликані цілим рядом причин:

- по-перше, існує велика різниця між ризиком добровільним і ризиком вимушеним. Ядерний ризик відноситься до типу ризику, якому люди піддаються не по своїй волі, тому його сприйняття є негативне.

- по-друге, люди схильні толерантніше сприймати ризики, пов'язані з природними явищами, ніж ризики, обумовлені антропогенними і техногенними чинниками.

- по-третє, відношення людей до небезпеки визначається тим фактором, наскільки добре вона їм знайома. Ядерна енергетика протягом тривалого часу була однією з найменш знайомих громадськості джерел ризику, цьому сприяла засекреченість ядерних технологій в період холодної війни [166].

Проведені дослідження дозволяють зробити висновки, що від правильної подачі інформації про дане джерело ризиків залежить формування адекватного сприйняття його громадськістю. На нашу думку, на перше місце при оцінці чинників, що впливають на ставлення суспільства до галузі безпеки, виступає інформованість громадськості.

В даний час ЗМІ під тиском “зелених” показують лише негативні сторони атомної промисловості і замовчують факти про технології і виробництво, які засновані на застосуванні радіоактивних нуклідів у галузі медицини, біології, екології, енергетики. Таким чином, у людей формується тільки негативна думка про атомну промисловість і стійка радіофобія.

Для подолання страху громадськості перед атомною енергетикою потрібні значні зусилля з боку фахівців-атомників, керівництва підприємств ЯТЦ і адміністративних органів. Одне з найважливіших завдань атомників – зруйнувати стіну недовіри з боку

громадськості. Тому лише шляхом інформування громадськості можна досягти успіхів в поліпшенні ядерного іміджу.

Серед експертів та пересічних громадян часто виникають розбіжності щодо рівня ризику в різних видах діяльності. Це призводить до ситуації взаємної недовіри: експерти вказують на нерозуміння та недостатню поінформованість громадськості про ризик, а громадськість зауважує, що експерти роблять висновки про ризик, спираючись лише на лабораторні дослідження та висловлюючи суб'єктивні думки. Тобто протиріччя ґрунтуються на різних перспективах сприйняття ризику. У цьому сенсі можемо виокремити два напрями досліджень у сприйнятті ризику:

- вивчення відмінностей у ризикогенних діях;
- вивчення індивідуального сприйняття ризику [25, 269].

Американські дослідники У. Сінглетон та І. Ховден стверджують, що сам термін “сприйняття ризику” – не зовсім адекватний, оскільки ми сприймаємо не сам ризик, а якості рішень, які в результаті призводять до ризику [166]. Тому застосування терміну “об'єктивний ризик” є недоцільним.

Тема сприйняття ризику активно розробляється в психології, де робиться спроба пояснити цей процес формами раціональної поведінки людини. До речі, в теорії ймовірності зазначено: “Ризик дорівнює можливості виникнення небезпеки помноженій на ступінь завданої шкоди”. Але, як доречно зауважив М. Дуглас, – “ці визначення ґрунтуються на примітивному припущенні, ніби індивіди не виступають організаторами власного сприйняття, а їхній світогляд не формується на глибоко вкоріненій ідеології”, що є абсурдним [52, 248]. Так, серед європейських дослідників панує думка, що сприйняття ризику – це динамічний процес, який з часом може зазнавати змін.

В будь-якому суспільстві – чи то в індустріальній державі, чи в примітивному племені – до ризиків відносяться вибірково, проявляючи особливу увагу до декількох видів та ігноруючи решту. Суспільне сприйняття ризику – це суспільний процес, в якому люди проектують на ризик свої цінності та переконання, сформовані суспільними інститутами, моральними установами та традиціями.

Американські дослідники С. Кримські та А. Плау зазначають, що в інтерпретації ризику є дві конкуруючі моделі –

технічна і культурологічна. Згідно технічної моделі, суспільство реагує на обмежену неадекватну інформацію, яка суперечить висновкам проінформованих експертів. Суспільство ж переконане в тому, що висновки експертів є загальними і не враховують індивідуальних факторів, важливих для специфічних місцевостей. Та все ж, на думку дослідників, культурологічну модель сприйняття ризику не варто вважати помилковою [94].

Отже, основним джерелом асиметричного сприйняття політичного ризику експертами та суспільством є різне розуміння самого терміна “ризик”. Експерти розуміють під ризиком вірогідну небезпеку, що вимірюється числом смертельних випадків на рік. А суспільство сприймає ризик не тільки як небезпеку, а також як комплекс “пригнічуючих факторів”.

Англійський дослідник В. Лефевр, розробляючи ігрову модель ситуації ризику, розглядав його як складний феномен, пов'язаний з поведінкою суб'єкта в ситуаціях небезпеки, коли результат дії визначається прийнятим рішенням. Там, де вибір рішення принципово залежить від суб'єкта, ситуація небезпеки перетворюється в ситуацію ризику. Переживання небезпеки, пов'язане з очікуванням несприятливого результату, може розглядатися як функція невизначеності, що і робить можливою оцінку ризику [104, 76].

Ступінь ризику можна кваліфікувати як ціну рішення, прийнятого в ситуації небезпеки, тобто як очікувану величину втрат у результаті дій. На практиці ця ціна, зазвичай, співвідноситься з ймовірністю несприятливого результату.

Дослідник запропонував ідею емпіричної перевірки моделі шляхом використання різних ігрових матриць, що описують умови біполярного вибору (вибору однієї з двох можливих стратегій дій). Ці матриці дозволяють врахувати специфічний випадок, коли гравець обирає іншу стратегію, ніж диктує логіка теорії ігор; вибирає варіант з меншою ймовірністю успіху та забезпечуючого у випадку менш вірогідного успіху більший вигравш. Це – ризикована поведінка. Варійоване значення ціни гри в матрицях дозволить, можливо, статистично визначити ступінь відхилення реального вибору від очікуваного і тим самим визначити “цінність ризику” як особистісну характеристику [104, 78].

Виховання культури ризиків має супроводжуватися процесом

формування відповідного культурного середовища, а точніше, процес створення культурного середовища по відношенню до ризиків, безпеки і надзвичайних ситуацій має випереджати наслідки.

Під “культурним середовищем” по відношенню до політичних ризиків, безпеки та надзвичайних ситуацій розуміється соціальний простір (система відносин), в якому відбувається формування мотиваційного поля діяльності людей, направленої на сприйняття ризику, аналіз ситуації і ухвалення рішень, що забезпечують індивідуальну захищеність і участь в ризик-комунікації з метою запобігання надзвичайних ситуацій і ризиків (для забезпечення безпеки) або ліквідації їх наслідків (якщо події відбулися) [94].

З погляду методології формування культурного середовища у відношенні до ризиків, безпеки і надзвичайних ситуацій необхідно врахувати одну важливу обставину. Безумовно, цей процес відбувається на основі загальних правил і закономірностей, а також загальних знань, проте в кожному конкретному суб'єктові управління (територіально адміністративній одиниці), регіоні необхідно визначити конкретні підстави небезпеки і ризику, оскільки вони можуть не відповідати адміністративному поділу. Наприклад, деякі природні катастрофи (повені, виверження вулканів, землетруси) так само, як і техногенні катастрофи (вибухи газопроводів, нафтопроводів, аварійні ситуації на АЕС, шкідливі викиди і так далі) можуть розповсюджуватися на різні адміністративні суб'єкти управління або носити міжрегіональний характер [21, 231]. Те ж саме можна сказати про протиріччя між екосистемами деяких природних об'єктів з адміністративно-територіальним поділом. Тому питання про їх безпеку, як і питання безпеки населення, включеного в соціоекосистему таких об'єктів, і формування культурного середовища в таких випадках повинне вирішуватися в рамках всього включеного в соціоекосистему простору і координуватися спеціальним органом управління з метою створення ефективної системи ризик-комунікації.

У цих випадках в процесі формування культурного середовища необхідно також спиратися на існуючі місцеві культурні традиції, оскільки вони включають весь просторово-часовий досвід розвитку місцевої культури і відображають адаптаційні механізми співіснування місцевого населення в певному природному середовищі, тобто оптимальні відносини в соціоекосистемі, що представляють

свого роду модель її стійкого розвитку.

У цьому розрізі величезний науковий інтерес представляють сучасні концептуальні ідеї, що ґрунтуються на постмодерністському підході до історії, пов'язаному з народженням постєвропоцентристської моделі розвитку. Зокрема, висунення на перший план в сучасній історії культурно-національних і регіональних відмінностей примушує переосмислити тенденцію європейської форми раціональності і філософської культури. Постмодернізм виходить з ідеї плюралістичної природи світу. Саме з позицій постмодерністського підходу відкривається можливість для рівноправного діалогу культур; у постмодернізмі існує яскраво виражений акцент на унікальне, одиначне, проте залишається можливість трактувати історію людства як щось єдине і неподільне, оскільки різні культури і цивілізації – це інваріанти єдиного процесу розвитку світової культури.

Реальні спроби оцінити ризики є сутнісною ознакою для колонізації майбутнього, оскільки це дозволить зменшити ризик для життя індивіда згідно законів онтологічної безпеки; створити інституціональне обмежене середовище ризику; контролювати ризик як ключовий аспект сучасного життя. Більшість дослідників переконані в тому, що інституціональне структуроване середовище ризику більш помітно виражене в сучасних суспільствах, ніж в досучасних. Впливу інституціональних систем ризику піддається практично кожний, незалежно від того, чи є він індивідом цієї системи. Причиною цього є те, що ризик – швидше фундаментом цієї системи, ніж випадковий фактор [84, 238].

Таким чином, інституціоналізоване середовище пов'язує індивідуальний та колективний ризик – індивідуальні життєві можливості, наприклад, безпосередньо пов'язані з глобальною економікою.

На відмінну від небезпек, які загрожують здоров'ю, ризик подій з непередбачуваними наслідками безпосередньо не пов'язаний з індивідом, хоча й складає загрозу для життя. Отже, ризик – результат процесу глобалізації. Такий висновок є виправданим, на думку Е. Гіденса, оскільки ще півстоліття тому людство не переживало подібних небезпек [214, 110].

Цей ризик являє собою протилежний бік сучасності (modernity) й, існуючи в сучасному суспільстві, призводить до абсолютно непередбачуваних наслідків. Ризик подій з глобальними

наслідками володіє особливою якістю: чим катастрофічнішими є наслідки, тим менше у людей уявлення про те, чим вони ризикують. Але деякі ситуації, наприклад, аварія в Чорнобилі, дають нам уявлення про те, що могло статись.

Ризик подій з глобальними наслідками – це особлива сторона “клімату ризику”, притаманному пізній сучасності, яка характеризується змінами в пізнанні в умовах безпосереднього впливу експертних систем. Як зазначає російський дослідник І. Рабінович, “небезпека смерті, а страшніше за все, раку, приховується за тим, що ми їмо, до чого торкаємось” [39, 127]. Тобто, наголос ставиться на більший ризикованості повсякденного життя сучасного світу, ніж досучасного. На противагу модернізаційним ризикам індивід створює “рухому ударну хвилю відповідності” (umwelt), яка впорядковує непередбачувані події та співвідносить їх з ризиком і потенційними небезпеками.

Е. Гіденс у своїй праці “Риск, судьба, безпека” згадує поняття “фаталістичного етосу”, як одну з можливих відповідей на світову культуру ризику. Але існують такі види ризику, зіштовхуючись з якими, ми не можемо впоратись індивідуально, навіть колективно. Таку ситуацію називають випадковістю [39, 128]. Таким чином, при усвідомленому сприйнятті ризику зіткнення з небезпекою і його подолання взаємопов'язані в єдиній діяльності, тоді, як за інших умов віддача від вибраної стратегії поведінки може залишатись непоміченою тривалий час.

За умов соціалізації природи відбуваються характерні зміни явища політичного ризику. Б. Маккіббен досить переконливо доводить, що “вторгнення людей у світ природи виявилось настільки глибоким і настільки універсальним, що ми можемо говорити сьогодні про кінець природи” [223]. Отже, соціалізована природа значно відрізняється від попереднього навколишнього середовища, яке існувало окремо від людини та її діяльності. А втручання людини в природу породило небезпеку глобального потепління – це ризик зі значними наслідками.

Відношення суспільства до експериментів у навколишньому середовищі відчутно змінюється у міру того, як соціум стає, за словами німецького соціолога У. Бека, “суспільством ризику” [81, 121]. Саме за допомогою численних ризиків, вважає У. Бек, відбувається “управління майбутнім”. В

основі концепції У. Бека лежить постмодерністська інтерпретація розвитку суспільства. Він, по суті, піддає ревізії нормативну модель сучасного суспільства. Якщо нормативним ідеалом минулих епох була рівність, то нормативний ідеал суспільства ризику – безпека [9, 50].

Висока зацікавленість ризиками пов'язана також безпосередньо з процесом модернізації, який породжує новий рівень життя суспільства, пов'язаний з почуттям незахищеності і страху. Ризики, згідно концепції “суспільства ризику” У. Бека, яку ми характеризували попередньо, долають кордони держав, отримуючи таким чином глобальне значення.

Ризики модернізації вносять невизначеність у кожен клітинку суспільства, у кожен ситуацію й подію. Невизначеність і подвійність суспільства ризику обумовлені рефлексивністю цього суспільства, тобто руйнуванням традиційних (індустріального суспільства) засад і перебудовою суспільства на нових підвалинах.

Цей процес має на увазі постійне визначення й перевизначення основних соціальних інститутів і категорій, зміну “осей” соціальної системи координат. Індивіди звільняються від визначеності й звичного способу життя, характерних для індустріальної епохи. “Система координат, у якій протікали життя й мислення в епоху індустріальної модернізації – осі статі, родини й професії, віра в науку й прогрес – починають розхитуватися” [9, 15]. Таким чином у суспільстві виникають нові соціальні сили, що зламують стару систему, звичну для суспільства.

Отже, ризики, породжені в суспільстві, пов'язані з прийняттям певних альтернативних рішень, є розрахунком ймовірності їх реалізації, в чому полягає їх суб'єктивна сторона. Цей феномен пояснюється ще й тим, що люди неоднаково сприймають одні й ті ж події та ситуації, масштаби ризику в силу відмінностей психологічних, ідеологічних, моральних орієнтацій та установок.

Діяльність експертів підтримує раціональне відношення до ризику, дозволяє легітимізувати умову невизначеності як чинника підвищеної небезпеки життя в сучасному світі. Раціональне відношення до ризику, на думку У. Бека, зменшує рівень безвідповідальності – чи то йде мова про ризики атомної енергетики, генетичні, чи про будь-які інші. Раціональне

відношення до ризику, нарешті, дозволяє переводити конкретні види ризику з розряду позапланових в розряд планованих і раціонально обчислених. Суспільство поступово бере на себе значно більшу відповідальність за особистий ризик як інноваторів виробництва, так і людей, які в результаті введення нових технологій можуть наразитися на небезпеку – як показала, зокрема, М. Дуглас на прикладі розвитку правових норм у США. Дедалі більше зміцнюється розуміння, що сприйняття ризиків (а також тих, хто їх створює, і тих, хто їм піддається) має позитивне значення для прогресу суспільства [52, 253].

Провідним сучасним соціологом Е. Гіденсом експертне знання розглядається як потужне джерело трансформації стосунків між індивідом і суспільством. Так, у праці “Наслідки сучасності” він як одне з джерел динамізму сучасного суспільства називає “механізм звільнення” [185, 4]. Згідно теоретичних надбань дослідника, в сучасну епоху відбувається вивільнення соціальної діяльності з локальних контекстів – стосунки встановлюються у всьому об'ємі простору і часу. Існує два основні типи механізмів вивільнення – це створення символічних абстрактних систем і встановлення експертних систем.

Абстрактні системи, стверджує Е. Гіденс, засновані на довірі. Услід за Е. Еріксоном, що висунув поняття “базової довіри” як засадничого відношення індивіда до соціального світу, російський дослідник Г. Іванченко критикує поняття “онтологічної безпеки”, стержнем якої і служить “базова довіра” [65, 206]. Е. Гіденс розрізняє особисті і безособові зобов'язання. Перші є стосунками довіри людям. У цьому плані вони є індикаторами єдності з іншими. Другі – це довіра до абстрактних систем (і символічних, і експертних). Під символічними знаковими системами маються на увазі засоби обміну, які можуть функціонувати безвідносно до специфічних характеристик індивідів і груп, що використовують їх в будь-яких контактах (наприклад, засоби політичної легітимізації, гроші тощо) [185, 6].

Під експертними системами маються на увазі системи технічного виконання або професійної експертизи, що організовують наше матеріальне і соціальне оточення [39, 112]. Більшість людей користуються консультаціями професіоналів – юристів, програмістів, лікарів, архітекторів нерегулярно, але

системи, в які включено експертне знання, визначають наше життя постійно. Експертні системи разом з символічними знаковими системами “виринають” соціальні стосунки з їх безпосередності.

Політичні ризики сучасності парадоксальним чином пов'язані з майбутнім. Та й для сучасності характерне зростання соціальних і природних ризиків у порівнянні з традиційними суспільствами. Причому це зростання має не лише кількісний, а й якісний вимір. Втручання людини в майбутнє здійснюється як безперервний процес калькуляції ризиків, які охоплюють всі сфери людської життєдіяльності. Для сьогодення характерний постійний моніторинг рефлексії ризиків, розробка “профільв ризику”, що відображають вірогідність сприятливого розвитку подій у тих або інших обставинах. І нарешті, відбувається постійне оновлення ситуацій ризику з глобальними (екологічними і соціальними) наслідками, які важко піддаються прогнозуванню (наприклад, чорнобильська катастрофа) [65, 207].

Отже, оскільки повсякденне існування і професійна діяльність у будь-якій сфері перетворюються на процес постійного осмислення ризиків, одним із актуальних завдань експертизи стає оцінка як самих ризиків, так і їх впливу на людську діяльність.

2.2. Методи аналізу та оцінки політичного ризику, технології управління ними

В сучасних умовах оцінка ризику в різних сферах діяльності є теоретичною базою для прийняття рішень у політиці. Серед головних індикаторів політичного ризику можна назвати такі: рівень громадських демонстрацій; стабільність уряду (вірогідність його утримання при владі); політичний плюралізм, ступінь етнічних та релігійних протиріч; роль примушення при утриманні влади, організованість, вплив ззовні, наслідування, антиконституційні дії і соціальні конфлікти [140, 98].

Завдання прикладних досліджень політичних ризиків полягає в тому, щоб знизити гостроту невизначеності, передбачити можливі негативні і позитивні наслідки її розвитку. Сучасні методи дозволяють кількісно і якісно оцінити можливість досягнення цілі, відхилення від цілі або невдачі.

Етапи якісної оцінки політичних ризиків включають в себе:

- 1) локалізацію ризиків;

- 2) ідентифікацію можливих ризиків;
- 3) опис можливих наслідків реалізації виявлених ризиків і їх оцінка;
- 4) опис вірогідних заходів, спрямованих на зменшення негативного впливу виявлених ризиків;
- 5) дослідження на якісному рівні можливості управління ризиками;
- 6) диверсифікацію політичного ризику;
- 7) уникнення політичного ризику;
- 8) компенсацію політичного ризику [57, 39].

Важливого значення для дослідження становлення та розвитку політичної ризикології набувають праці, присвячені предметному опису методик і технологій контролю та управління політичними ризиками. Серед авторів, що займаються вивченням даних питань, варто виокремити К. Ерроу, Ф. Найт, П. Бернстайн та інших [56; 136-137; 12].

Ф. Найт доводив, що труднощі політичного прогнозування не зводяться лише до неможливості застосування математичних тверджень. Хоча він не посилається безпосередньо на Т. Байеса, очевидні його сумніви щодо пізнавальної цінності емпіричних оцінок частоти подій у минулому. Він стверджує, що апріорні судження не можуть виключити невизначеність майбутнього і вельми ризиковано розраховувати на частоту подій у минулому. Це пояснюється тим, що екстраполяція від минулого до майбутнього завжди була улюбленим методом винесення суджень про те, що нас чекає в майбутньому. Здатність екстраполувати минуле відрізняє дорослих від дітей. Досвідчені люди помічають, що інфляція якось пов'язана із зростанням відсоткових ставок, що при виборі партнерів важливі особистісні якості, що хмарність зазвичай передують погіршенню погоди, а їзда на великій швидкості містом небезпечна [136, 134-135].

Ділові люди постійно екстраполують від минулого до майбутнього, але часто не встигають помітити, коли ситуація починає змінюватися від несприятливої до сприятливої та навпаки. Як правило, вони фіксують поворотні точки тільки постфактум. Якби вони краще відчували сховані перемини, не було б раптових змін дохідності, що дуже часто трапляється. Часті неочікуваності у світі бізнесу з очевидністю доводять, що невизначеність тут домінує над математичною ймовірністю. Ф. Найт пояснює, чому це відбувається,

наступним чином: “Кожний окремий випадок... настільки унікальний, що інших таких або взагалі немає, або замало, щоб забезпечити можливість скласти таблицю, придатну для обґрунтування висновку про справжню ймовірність випадку, що нас цікавить. Математичні ймовірності відносяться до множини незалежних спостережень однорідних подій. Не буває подій, в точності ідентичних тим, що колись відбулися або відбудуться в майбутньому [136, 144].

К. Ерроу сконцентрував свою увагу на тому, як приймаються рішення в умовах політичного ризику і як поведінка реагує на ризиковані альтернативи [56, 83]. Проблеми управління ризику в його сучасній формі розглядає П. Бернштейн [12, 206]. Підходи до управління ризиками є добре знайомою практикою у бізнесі, яка вживається як в публічному, так і в приватному секторах.

Для подолання невизначеності з приводу управління ризиками, з якою стикаються політики в різних країнах, проводиться аналіз країнового ризику – *country risk* – який визначає вірогідність того, чи будуть збережені зобов'язання по відношенню до інших країн у разі виникнення певних обставин [146, 21].

Л. Ховелл стверджує, що значну увагу в останні роки після закінчення “холодної війни” було приділено “нестійкості” як критичної перемінної у структурі підприємницького ризику для країн, що розвиваються, оскільки нестабільні уряди мають тенденцію робити такі речі у сфері економіки, які мають дуже негативний вплив для іноземних інвестицій [216, 28]. І все ж, зосередження у минулому уваги на стабільності також зорієнтувало, принаймні в США, на збереження урядів країн, що розвиваються, в руках прорадянських сил.

Американські фахівці Р. Руммель і Д. Хінен при визначенні рівня політичного ризику використовують такі індикатори, як ступінь авторитаризму, перехідні етапи економіки, баланс сили між військовими і цивільними. При визначенні рейтингу країни (індексу політичного ризику) беруться до уваги такі фактори:

- ступінь етнічних і релігійних відмінностей;
- соціальна нерівність у розподілі доходів;
- ступінь політичного плюралізму;
- вплив лівих радикалів;
- роль примусу при утриманні влади;

- масштаб антиконституційних дій;

- порушення правового порядку (демонстрації, страйки тощо) [227, 76].

У класифікації, запропонованій американськими дослідниками Дж. Де ла Торре і Д. Некаром, виокремлюються внутрішні та зовнішні джерела політичних факторів ризику країни:

1. Внутрішні фактори:

1.1. Склад населення (етнолінгвістична, релігійна, плеємна або класова гетерогенність; ступінь участі в економічному і політичному житті; імміграція і міграція).

1.2. Культура (культурні, релігійні та моральні цінності; відкритість та інтенсивність культурних зв'язків).

1.3. Уряд та інститути (конституційні принципи і конфлікти; гнучкість національних інститутів; роль і вплив армії, церкви, партій, преси, освітніх установ тощо).

1.4. Влада (лідери; роль і вплив апарату внутрішньої безпеки).

1.5. Опозиція (вплив; джерела).

1.6. Основні показники (страйкова активність; збройні виступи і терористичні акти; кількість і умови утримання політичних в'язнів; рівень офіційної корупції).

2. Зовнішні фактори:

2.1. Становище на міжнародній арені (міжнародні договори; позиція щодо міжнародних питань, голосування в ООН).

2.2. Фінансова підтримка (фінансова, продовольча допомога, військова підтримка; преференційні торговельні та економічні зв'язки).

2.3. Ситуація в регіоні (прикордонні конфлікти; зовнішня воєнна загроза; революція у сусідній державі; біженці).

2.4. Відношення до іноземного капіталу та інвестицій (національне інвестиційне законодавство; відношення до іноземних інвесторів у провінції; судова практика).

2.5. Основні показники (дотримання прав людини; опозиція за кордонами країни; причетність щодо терористичних актів у третіх країнах; дипломатичні та торговельні конфлікти) [229, 231].

Отже, оцінка внутрішніх соціально-політичних факторів піддається значною мірою суб'єктивності. За певних умов зовнішні

політичне оточення може відіграти роль каталізатора політичної нестабільності у країні.

Успіх ділових операцій в зарубіжній країні, в тій мірі, в якій він визначається політичними факторами, не залежить виключно від ризиків, які можуть зруйнувати або нанести збитки чийось очікуванням. Успіхи можуть бути досягнуті не тільки завдяки передбаченню і уникненню ризику, але також передбаченням і використанням політичних можливостей. Для інвесторів, які вирішують, розміщувати чи ні інвестиції в певній країні, перспектива політичної стабільності, яка сприяє економічному зростанню, так само важлива, як і вірогідність політичної нестабільності, яка може зробити інвестиції вкрай невигідними [161, 229]. Значна частина дослідників у цій сфері дотримується думки, що політична подія не обов'язково несе ризик для бізнесу, але може також означати нові можливості. Вони пропонують під терміном „політичний ризик” розуміти „невизначеність середовища, в якому діють всі неринкові сили” [146, 22-23]. Це означає, що при прогнозуванні політичного ризику необхідно враховувати не тільки негативні зміни, а й позитивні, які представляють додаткові можливості для розвитку ситуації

Аналізом та оцінкою політичних ризиків, як окремим видом діяльності займаються спеціалізовані агентства, корпорації та аналітичні центри. Проект цих компаній, що періодично оновлює індекси та рейтинги, формується на основі інтегрованої оцінки груп показників. Основна проблема, яка стоїть перед експертами та аналітиками при спробі оцінки політичних ризиків – це відсутність необхідної статистичної інформації. У зв'язку з неможливістю сформувати вибірку, яка забезпечує мінімальний рівень надійності результатів дослідження, використання статистичних чи інших методів при оцінці політичних ризиків є обмеженим.

Завдання прикладних досліджень ризику полягає в тому, щоб зменшити рівень невизначеності, передбачити можливі негативні і позитивні наслідки його розвитку. Сучасні методи дозволяють кількісно і якісно оцінити вірогідність досягнення мети, відхилення від мети або невдачі. Мета моніторингу політичного ризику достатньо зрозуміла: захистити зарубіжні інвестиції компаній шляхом прогнозування можливих ризиків, що

виникають у політичному середовищі. При проведенні аналізу політичний ризик виводиться із стабільності і спрямованості політики уряду даної країни.

До кінця 70-х більшість міжнародних фірм обмежували свій аналіз політичного клімату в країні якісними оцінками, проведеними з використанням методів “Old hands” (“старих знайомих”) і “Grand tours” (“великих турів”) [146, 28]. Аналіз проводився не регулярно, а лише в тих випадках, коли вирішувалося питання про нові інвестиції. Якщо політичний ризик був дуже високим, інвестиції або не розміщувалися, або до вартості проекту додавалася “премія за ризик” для обліку високої вірогідності втрат. До тих пір, поки не відбувалося катастрофи, політичний рейтинг країни не переоцінювався.

Оцінки політичного ризику за методом “Old hands” є традиційними звітами, складеними фахівцями, що володіли знаннями про відповідну країну і підтримували контакти з впливовими і добре інформованими особами в цій країні (ученими, дипломатами, журналістами, бізнесменами). Головним недоліком цього методу є те, що компанії у великій мірі доводиться покладатися на думки аутсайдерів.

Метод “Grand tour” передбачає поїздку групи експертів до досліджуваної країни і налагодження там контактів з місцевими лідерами, урядовцями і бізнесменами. Негативною рисою цього методу є можливе прикрашення зібраної інформації і надмірно оптимістичний прогноз.

Найбільш систематичним якісним методом є метод Delphi (Дельфі), згідно якого на першому етапі аналітики компанії розробляють систему змінних для конкретного випадку, а потім привертають широкий круг експертів, які визначають вагу кожної змінної для даної країни.

Якісний підхід дозволяє оцінити специфіку кожної конкретної ситуації. В деяких випадках уважне дослідження різних специфічних елементів, що визначають ситуацію, може бути важливішим, ніж проведення систематичної кількісної оцінки. Великим недоліком цього методу є надмірна суб'єктивність оцінок. Старі стереотипи іноземного суспільства можуть зіграти фатальну роль при ухваленні рішень.

Практично всі рейтинги країн формуються на основі методу Дельфі (Delphi) як системи групової та інтерактивної експертної оцінки. Автори цього методу – О. Хелнер, Т. Гордон, Н. Долкі – вперше застосували цей метод для визначення системи оптимальних цілей на території США для нанесення ядерного удару й необхідної кількості ядерних зарядів для реалізації подібного плану з погляду керівництва СРСР [133, 171]. Науковій громадськості даний метод став відомий тільки в середині 1960-х рр., після публікацій у відкритій пресі робіт О. Хелнера та Т. Гордона, які спробували вивести метод Дельфі за рамки суто військових рішень [17, 34]. У подальшому техніка Дельфі розвивалась та вдосконалювалася іншими авторами.

Назва цього методу походить від грецького міста Дельфи, розташованого в північній гори Парнас, де знаходився храм Аполлона. Цей культовий об'єкт відомий своїм оракулом, до якого зверталися із проханням вирішити ті чи інші проблеми не тільки пересічні громадяни, але й представники правлячих політичних еліт. Подібна назва так би мовити мала б символізувати необхідність використання політичним керівництвом різних держав й інших суб'єктів політичного процесу експертного знання.

Метод Дельфі – це такий метод експертних оцінок, за яким експерти самостійно відповідають на запропоновані запитання, представляючи свої відповіді на папері. Крім експертів у дослідницькому процесі бере участь спеціальна організаційна група, що займається розробкою опитувальників, обробкою одержуваних відповідей, а також забезпеченням експертів необхідною інформацією.

Першою фірмою, яка застосувала метод Дельфі при формуванні рейтингів країн, стала служба ВЕКІ. Індекс ВЕКІ, розроблений фахівцями Гарвардської школи бізнесу, формується групою експертів, до складу якої входять 100 осіб. За допомогою різних методів експертних оцінок фахівці проводять аналіз чотири рази на рік. Складання рейтингу країн за рівнем ризику включає декілька етапів: вибір змінних (політична стабільність, ступінь економічного зростання, ступінь інфляції, рівень націоналізації та ін.), визначення ваги кожної змінної (максимальну вагу має змінна політичної стабільності), обробка показників за методом Дельфі з використанням експертної шкали, виведення сумарного індексу, теоретично

розташованого в межах від 0 до 100 (мінімальний індекс означає максимальний ризик, і навпаки). Як правило, індекси країн не досягають крайніх значень [89, 196-197].

Як результат проводиться аналіз всіх сторін політичної і економічної ситуації в своїй країні і країні партнера. Анкета, на яку відповідають фахівці, містить 15 питань. Загальна сума оцінок становить 100 %. Кожне питання оцінюється за бально-відсотковою шкалою і має 5 варіантів відповідей від 0 (неприйнятно) до 4 (цілком прийнятно). Чим вище кількість зібраних балів, тим нижче ризик країни. Таким чином можна обчислювати індекс ділового ризику для кожної країни.

Використовуючи метод Дельфі в першій половині 1980-х рр., професори Сиракузького університету В. Коплін і М. О'Лірі запропонували для визначення політичного ризику систему оцінок, що ґрунтується на з'ясуванні напрямів політики з того чи іншого питання на базі аналізу позицій дійових осіб. Свою модель вони назвали *prince model*. Вона базується на чотирьох критеріях: орієнтація або позиція діячів у тій чи іншій сфері; жорсткість своєї позиції; влада і вплив окремих осіб; важливість відповідного питання для конкретної особи. Кожен учасник може займати з того чи іншого питання позитивну (+), негативну (-) або нейтральну (0) позиції, надаючи оцінки (за п'ятибальною шкалою) кожному критерію. Ці оцінки перемножуються та підсумовуються. При цьому максимальне число балів складає +/- 25. Вірогідність здійснення тієї чи іншої події визначається часткою (%) позитивних балів у їх загальній кількості. *Prince model* є одним із прикладів кількісного методу аналізу й оцінки політичного ризику [51, 114].

Модель В. Копліна – М. О'Лірі (ICRG), що створена компанією PRS Group, є однією з найбільш достовірних – 13 політичних та 6 економічних факторів ризику. Кожному фактору присвоюється числовий рейтинг. Більш висока оцінка показує менший ризик. Рейтинги, які використовуються при оцінці політичних ризиків, засновані на суб'єктивному аналізі доступної інформації. Оцінка сукупного ризику країни в системі ICRG базується на двох ключових аспектах – можливість держави платити за свої борги та готовність уряду повертати та обслуговувати державні боргові зобов'язання.

У контексті дослідження необхідно розглядати такі фактори політичного ризику, як стабільність влади, соціоекономічні умови, внутрішні конфлікти, зовнішні конфлікти, корупція, армія в політиці, релігія в політиці, законність та порядок, етнічні конфлікти, демократична відповідальність, якість державного управління. Дана модель є достатньо ефективною і може вірно спрогнозувати близько 86 % випадків політичного ризику.

Р. Руммель і Д. Хінен обґрунтували необхідність комбінованого підходу, який дозволяє з'єднати суб'єктивне сприйняття іноземного середовища з кількісним аналізом об'єктивних даних для формування загального сприйняття (GESTALT) ризику країни [51, 113]. В даний час комбінований підхід до оцінки державного ризику використовує більшість фірм.

Формалізація і моделювання макрополітичних і економічних ризиків стали широко розвиватися в середині 80-х. Зростання заборгованості країн, що розвиваються, викликало підвищений інтерес до так званих ризиків неплатоспроможності. Специфічна природа цих ризиків призвела до необхідності систематичного аналізу макроекономічних даних, хоча при цьому визнавалася необхідність залучення деяких суб'єктивних елементів.

Кількісний підхід до оцінки страхового ризику дозволяє порівнювати різні країни за ступенем ризику, використовуючи єдиний числовий чинник ризику, який підсумовує відносний вплив певної кількості соціально-політичних чинників за допомогою різних політичних і соціальних індикаторів. Головним недоліком кількісних методів є використання вузького визначення політичних ризиків і концентрація на обмеженій кількості підвидів ризиків, таких як політична нестабільність, валютний контроль і експропріація. Повний список можливих ризиків, з різним ступенем потенційного впливу на іноземні інвестиції, набагато ширший і включає декілька сотень політичних, економічних і соціально-культурних чинників. Вибір чинників і визначення їх відносної ваги залишається основною проблемою кількісного методу.

Інша проблема полягає в тому, що спроба пристосувати кількісну шкалу ризиків для міжнародних порівнянь натрапляє на проектну орієнтованість більшості страхових ризиків. Наприклад,

добувні галузі найбільше схильні до експропріації, ніж високотехнологічні виробничі галузі. Більше того, те, що розглядається як чинник ризику для більшості галузей (напр., політична нестабільність), цілком може бути чинником додаткових можливостей для деяких інших галузей (напр., військово-промислового комплексу). Оскільки деякі країни володіють відносним рівнем ризику для різних інвесторів, то в результаті сфера застосування кількісної шкали страхового ризику звужується.

Для раннього виявлення сприятливих або несприятливих тенденцій у країні застосовується метод агрегованих статистичних даних. На цій основі в 70-і роки були розроблені дві моделі (PSSI; Ecological Approach), що засновані на точних причинних взаємозв'язках і спираються, в першу чергу, на економетричні та інші об'єктивні дані. Модель Political System Stability Index була вперше описана Д. Генделем, Г. Вестом і Р. Мідоу [48]. Вимірюючи безпосередньо серію дискретних компонентів політичного і соціального середовища (таких як кількість заколотів, ефективність законодавства тощо), модель претендує на незалежність від умоглядних висновків і спотворень. З цією метою в модель вводилися додаткові конфіденційні оцінки за індексами, які застосовуються щодо кожного компонента.

Друга модель, так званий "екологічний" підхід Кнудсена (Knudsen's Ecological Approach), ґрунтується на припущенні, вперше висловленому Т. Гурром, про те, що високий ступінь національної фрустрації існуватиме там, де існує розрив між очікуваннями людей і їх добробутом (динамічні концепції) [51, 111]. Взаємодіючи з видимим іноземним сектором, ця фрустрація може призвести до інтервенції або експропріації, причому іноземні фірми послужать "козлом відпущення" в нездатності існуючого політичного порядку задовольнити економічні і політичні сподівання народу.

Другу групу складають експертні оцінки, що є, зазвичай, кінцевим продуктом багатоступеневого консультативного процесу, який може залучати або не залучати метод Дельфі. Деякі з цих звітів використовують економетричні дані, але їх основною характеристикою є прогресивне ранжирування достатньо великої кількості країн відповідно до більш-менш зрозумілої логіки

аналізу. Першою фірмою такого роду стала служба BERI (Business Environment Risk Index), яка складала рейтинг країн за рівнем ризиків [163].

Модель BERI є класичною моделлю оцінки політичних ризиків, в основі якої лежить використання експертних оцінок. У підготовці рейтингу приймає участь 18 спеціалістів, які аналізують інформацію з різних джерел і на її основі готують звіт. З метою отримання рейтингу держави проводять експертні інтерв'ю, в яких до роботи залучені дві різнопрофільні групи експертів з усього світу. Одна експертна група оцінює політичну складову, інша – умови проведення ділових операцій.

Модель презентує моніторинг 50 країн, використовуючи 57 різних змінних, які характеризують як політичне середовище, так і економічні умови (політична стабільність, відношення до іноземних інвестицій, націоналізація, інфляція, економічний ріст). Дана модель не може аналізувати політичні ризики для окремих проектів, даючи оцінку макроризику. Крім того, оцінки експертів носять суб'єктивний характер, незважаючи на ефективність самої методики. Необхідно зазначити, що модель BERI стала своєрідним еталоном для інших моделей, які використовують подібну методологію.

Оцінюючи політичний ризик як складову ризику країни, здебільшого використовують порівняльні дані, коли кількісні оцінки, що характеризують рівень ризику країни, перетворюються на відповідні рейтинги. Рейтинг країни – це її місце у загальній сукупності країн, що порівнюються.

Труднощі формування рейтингів країн полягають у тому, що вони прив'язуються до конкретної кількості країн. Це число не є постійним. Наприклад, Country Risk Index розраховує рейтинг для 185 країн, International Country Risk Guide (ICRG) – для 140 країн, Country Credit Rating – для 135 країн, Moody's – 109, Political Risk Services (PRS) – 100, Economist Intelligence Unit – 100, Standard and Poor's – 93 [190, 51-52]. Крім того, кожна рейтингова система витлумачує по-своєму поняття “оцінка ризику країни”. Наприклад, аналітики журналів “Euromoney” та “Institutional Investor” визначають оцінку ризику країни як міру кредитоздатності країни в цілому. Така оцінка вимірює економічні, фінансові та політичні дії країн. Moody's визначає оцінку ризику країни як міру здатності і готовності центрального банку країни

забезпечити іноземну валюту з метою обслуговування іноземного боргу, який підтриманий урядом та іншими позичальниками, що мешкають у даній країні. Ця оцінка – не пряма оцінка кредитоздатності уряду, а швидше оцінка іноземних боргів країни в цілому. Standard and Poor's визначає оцінку ризику країни як міру здатності уряду і готовності повернути борг відповідно до його умов. Це – загальна оцінка, оскільки вона стосується ризику кредиту уряду, а не інших позичальників країни. ICRG визначає оцінку ризику країни як міру здатності і готовності країни та її посадових осіб фінансувати комерційні і торговельні боргові зобов'язання. Цим вимірюються економічні, фінансові і політичні структури країни в цілому. Economist Intelligence Unit визначає оцінку ризику країни як міру ймовірності фінансової кризи в країні, яка вплинула б на іноземних інвесторів. Ці оцінки також забезпечують міру загального ризику, пов'язаного із інвестуванням в країну. PRS визначає оцінки ризику країни як міри ймовірних змін стосовно рівня політичного безладу та урядового втручання, що чинять вплив на діловий клімат. Ці оцінки відомі як прогнозні оцінки [92, 153].

Політичний ризик разом з іншими видами ризиків (соціально-економічними, екологічними, галузевими тощо) утворює ризик країни, який є індикатором інвестиційного клімату відповідної країни.

Сучасні уявлення про ризик країни є вельми варіативними. У найбільш загальному випадку під ним розуміють ризик, пов'язаний з поточним і перспективним економічним і політичним становищем країни в тій мірі, в якій це може відбитися на здатності уряду країни або інших економічних суб'єктів, що знаходяться під його юрисдикцією, відповідати своїм зобов'язанням. У вузькому значенні, стосовно суб'єктів, що схильні піддаватися ризику країни, йдеться про вірогідність неочікуваних фінансових втрат (прямі збитки, неотриманий прибуток або втрачені можливості), які можуть виникати при здійсненні операцій, прямо або посередньо пов'язаних з міжнародною економічною діяльністю та / або транскордонним переміщенням капіталу. Матеріалізується цей ризик у зниженні прибутковості і ліквідності активів і, врешті-решт, – у падінні ринкової вартості міжнародної компанії або

банку, що знаходить віддзеркалення в падінні котирувань цінних паперів.

Для оцінки цієї вірогідності аналізують сукупність чинників, які роблять незалежний вплив на здатність і бажання клієнтів або контрагентів, що знаходяться в даній країні, відповідати за свої зовнішні зобов'язання (наприклад, це може бути повернення боргу, платежі по імпорту, виплати дивідендів, погашення комерційних кредитів і будь-які інші зобов'язання). Таким чином, практика аналізу платоспроможності фірми переноситься на рівень країни.

На основі методики Prince model формуються рейтинги аналітичного агентства “Political Risk Services Group”: модель Political Risk Services (PRS) і модель International Country Risk Guide (ICRG). Ці моделі визнаються експертами як найбільш об'єктивні із наявних. Обидві моделі в цілому характеризують інвестиційне середовище і в той же час побудовані таким чином, що легко адаптуються до окремих інвестиційних проектів [51, 116].

Ризик країни як широке і синтетичне поняття інтегрує в собі окремі елементи інших видів ризиків (політичний, суверенний, валютний та ін.), що виступають тим самим його субкатегоріями. Проте ризик країни визначається для суб'єкта міжнародної діяльності не як арифметична сума тих чи інших ризиків, а як інтегрований результат взаємодії незалежних від цього суб'єкта і подій, і обставин [88, 154].

Існує велика кількість підходів до визначення поняття “ризик країни”. У ділових і наукових колах було сформовано декілька термінів, які так чи інакше відображали ризик кредитування й інвестування суверенної країни, соціально-економічну ситуацію, в якій неможливо контролювати. Існують поняття “суверенний ризик” (де акцент робиться саме на неможливість управління внутрішніми процесами), “політичний ризик”, а також ширше поняття – “ризик країни”. Під політичним ризиком слід розуміти лише ризик, пов'язаний з діяльністю владних структур, тому даний термін є неповним, оскільки він навіть правовий простір країни враховує лише частково, а саме – в тій мірі, в якій можливі зміни існуючого законодавства [88, 154].

Разом з тим слід зазначити, що поняття ризику країни має узагальнений характер, включаючи не тільки діяльність уряду, але і стан суспільства в цілому. Наявні дефініції, як правило, мають досить вузьку практичну спрямованість. Наприклад, експерти Японського інституту облігаційних позик (The Japan Bond Research Institute) визначають ризик країни як “ризик неможливості повернення боргів або вивезення інвестованого капіталу із-за несприятливих змін у політичній, економічній або соціальній ситуації в країні” [88, 156]. Професор Каліфорнійського університету Алан Шапіро розглядає поняття ризику країни в контексті транснаціонального бенкінга як нездатність іноземних позичальників вчасно виплатити свої борги [88, 156]. При цьому врахуванню підлягають як економічні, так і політичні чинники. Чинники ризику в рейтинзі країни поділені на політичні, правові, економічні та інші (наприклад, природні). Політичний ризик є найбільш значущим, оскільки політики формують правове поле, яке, у свою чергу, визначає економічний розвиток. Причому політичний ризик має три складові:

- загальна економічна політика держави;
- політична ситуація в країні;
- політика держави, спрямована безпосередньо на економічного суб'єкта (групи суб'єктів) [8, 188].

Серед економічних складових А. Шапіро виділяє внутрішні ресурси країни та її зовнішню фінансову позицію, але найбільш важливою він вважає якість і ефективність політики, що проводиться урядом. До чинників ризику і причин боргових криз, властивих країнам, що розвиваються, і країнам з перехідною економікою, американський фахівець відносить, перш за все, забюрократизовану економіку, корупцію, що породжує політично мотивовані збиткові інвестиції. “Проблемні” економіки страждають від різного роду ринкових спотворень, викликаних агресивною протекціоністською політикою на користь неефективних національних виробників і урядових фаворитів – впливових олігархічних груп, фіксацією обмінного курсу при погіршенні умов торгівлі та іншими недалекоглядними діями урядів [184, 76].

Поряд з експертними оцінками для дослідження внутрішньо-політичної нестабільності як ключового фактору політичного ризику

застосовується економетричне моделювання. Найбільш відомою моделлю даного типу є World Political Risk Forecast, яка охоплює близько 60 країн і містить як кількісну, так і якісну інформацію [51, 115]. WPRF робить політичний прогноз на 18 місяців і 5 років, а розділи звіту містять такі рубрики, як зміна політичного режиму, політичні конфлікти, експроприація та обмеження репатріації капіталу. В основі даного підходу лежить теорія груп в політиці та їх динамічної взаємодії. Дана модель сьогодні є однією з найефективніших на ринку оцінки політичних ризиків.

Модель ASPRO-SPAIR – це проектно-орієнтована модель аналізу політичних ризиків. Політичний ризик тут розглядається як можливість отримання контракту під впливом політичних та економічних факторів. Конкретизуючи даний підхід, дослідники визначають ризик порушення умов контракту, який веде до втрати прибутку. Дана модель побудована на факторах ризику та наборі індикаторів у вигляді дихотомічних сумішей. Вона сьогодні є найбільш ефективною системою аналізу політичних ризиків [51, 128].

Розробка Європейського Банку Реконструкції та Розвитку в області політичних ризиків орієнтована на аналіз перехідних процесів у країнах Східної Європи та СНГ. Щорічний аналітичний огляд ЄБРР присвячений саме процесам політичної та економічної трансформації та питанням правової реформи. Огляд ЄБРР носить швидше не прогностичний, а констатуючий характер, даючи оцінку успіхів країни на шляху до “розвитку” [51, 130].

Модель “ЕРА”, метою якої є вивчення як інвестиційного, так і політичного клімату країни, активно використовується в дослідженнях з 1996 р. Розробники моделі створили достатньо оригінальну методику, яка поєднує в собі статистичний та експертний підходи. Основними інформаційними джерелами моделі є дані міністерств та бази даних рейтингового агенства “Експерт РА” [51, 154]. Результатами дослідження є таблиці, графіки, карти, які показують розподіл і динаміку регіонів та їх географію у групах рейтингу. За основу складових політичної сфери регіонів беруться дві характеристики: політичний ризик та політичний потенціал. Розробники моделі передбачили можливість регулярного корегування методики з врахуванням постійних змін соціально-економічної та політичної ситуації в країні.

Оцінка політичних ризиків використовується, перш за все, на стадії ухвалення рішень, але останнім часом вона застосовується і при їх реалізації, що знайшло віддзеркалення у відповідній цілеспрямованій діяльності – управлінні ризиком.

Управління ризиками – це процеси, пов'язані з ідентифікацією, аналізом ризиків і ухваленням рішень, які включають максимізацію позитивних і мінімізацію негативних наслідків настання ризикованих подій.

Управління політичними ризиками здійснюється за такими основними принципами:

- принцип максимізації, який передбачає прагнення до найширшого аналізу можливих причин та чинників щодо виникнення ризику, тобто – цей принцип наголошує на необхідності зведення рівня невизначеності до мінімуму;

- принцип мінімізації – означає, що суб'єкти намагаються звести до мінімуму, по-перше, спектр можливих політичних ризиків, а по-друге, мінімізувати ступінь впливу політичного ризику на свою діяльність;

- принцип адекватності реакції зводиться до того, що необхідно адекватно і швидко реагувати на зміни, які можуть призвести до виникнення політичного ризику;

- принцип прийняття – суб'єкти можуть прийняти на себе тільки обґрунтований політичний ризик [152, 11]. При цьому мають виконуватися такі умови:

Суб'єкт має знати до початку тієї чи іншої операції про те, що можливі результати будуть перевищувати витрати, необхідні для їх отримання.

1. Приймати ризик треба лише в розмірах власних ресурсів.

2. Необхідно заздалегідь прогнозувати можливі наслідки у випадку реалізації ризикованого рішення [190, 201].

Процес управління ризиком повинен охоплювати наступні етапи: ідентифікація ризиків (виявлення ризиків та джерел їх виникнення); оцінка ризиків (кількісна та якісна); контроль ризиків; моніторинг ризиків (в тому числі регулярне звітування про політику управління ризиком). При цьому процес здійснення моніторингу ризику відбувається на всіх етапах управління ризиком. Процес управління ризиками включає виконання наступних процедур:

- Планування управління ризиками – процес прийняття рішень щодо застосування та планування управління ризиками для конкретного проекту. Цей процес може включати в себе рішення щодо організації, кадрового забезпечення процедур управління ризиками проекту, вибір кращої методології, джерел даних для ідентифікації ризику, часовий інтервал для аналізу ситуації. Важливо спланувати управління ризиками, адекватне як рівню і типу ризику, так і важливість проекту для організації.

- Ідентифікація ризиків визначає, які ризики здатні вплинути на проект, і документує характеристики цих ризиків. Ідентифікація ризиків не буде ефективною, якщо вона не буде проводитися регулярно протягом реалізації проекту.

Ідентифікація ризиків повинна залучати якомога більше учасників: менеджерів проекту, замовників, користувачів, незалежних фахівців. Ідентифікація ризиків – інтеграційний процес. Спочатку ідентифікація ризиків може бути виконана частиною менеджерів проекту або групою аналітиків ризиків. Далі ідентифікацією може займатися основна група менеджерів проекту. Для формування об'єктивної оцінки в завершальній стадії процесу можуть брати участь незалежні фахівці. Можливе реагування може бути визначено протягом процесу ідентифікації ризиків.

- Якісна оцінка ризиків – процес подання якісного аналізу ідентифікації ризиків та визначення ризиків, які потребують швидкого реагування. Така оцінка ризиків визначає ступінь важливості ризику і вибирає спосіб реагування.

- Доступність супровідної інформації допомагає легше розставити пріоритети для різних категорій ризиків. Якісна оцінка ризиків – це оцінка умов виникнення ризиків та визначення їх впливу на проект стандартними методами і засобами.

Використання цих засобів допомагає частково уникнути невизначеності, які часто зустрічаються в проекті. Протягом життєвого циклу проекту повинна відбуватися постійна переоцінка ризиків.

- Кількісна оцінка ризиків визначає ймовірність виникнення ризиків і вплив наслідків ризиків на проект, що допомагає групі управління проектами вірно приймати рішення і

уникати невизначеностей. Кількісна оцінка ризиків дозволяє визначати:

- ймовірність досягнення кінцевої мети проекту – ступінь впливу ризику на проект і обсяги непередбачених витрат і матеріалів, які можуть знадобитися;
- ризики, що вимагають якнайшвидшого реагування та більшої уваги, а також вплив їх наслідків на проект;
- фактичні витрати, передбачувані терміни закінчення [99, 46].

Кількісна оцінка ризиків часто супроводжує якісну оцінку і також потребує процесу ідентифікації ризиків. Кількісна і якісна оцінка ризиків можуть використовуватися окремо або разом, у залежності від наявного часу та бюджету.

- Планування реагування на ризики – це розробка методів і технологій зниження негативного впливу ризиків на проект, яка бере на себе відповідальність за ефективність захисту проекту від впливу на нього ризиків. Планування включає в себе ідентифікацію та розподіл кожного ризику за категоріями. Ефективність розробки реагування прямо визначить, якими будуть наслідки впливу ризику на проект – позитивними чи негативними.

Стратегія планування та реагування повинна відповідати типам ризиків, рентабельності ресурсів і часових параметрів. Питання, обговорювані під час зустрічей, повинні бути адекватні завданням на кожній стадії проекту і узгоджені з усіма членами групи з управління проектом. Зазвичай, потрібні декілька варіантів стратегій реагування на ризики.

- Моніторинг та контроль стежать за ідентифікацією ризиків, визначають залишкові ризики, забезпечують виконання плану ризиків і оцінюють його ефективність з урахуванням зниження ризику. Показники ризиків, пов'язані із здійсненням умов виконання плану, фіксуються. Моніторинг та контроль супроводжують процес впровадження проекту в життя.

Якісний контроль виконання проекту надає інформацію, яка допомагає приймати ефективні рішення для запобігання виникненню ризиків. Для надання повної інформації про виконання проекту необхідна взаємодія між усіма менеджерами проекту.

Контроль може спричинити за собою вибір альтернативних стратегій, прийняття коректив, перепланування проекту для

досягнення базового плану. Між менеджерами проекту і групою ризику має бути постійна взаємодія, повинні фіксуватися всі зміни і явища. Звіти з виконання проекту повинні формуватися регулярно [143, 39-42].

Кожна процедура виконується, принаймні, один раз в кожному проекті. Незважаючи на те, що процедури, представлені тут, розглядаються як дискретні елементи з чітко певними характеристиками, на практиці вони можуть частково збігатися і взаємодіяти.

Основними методами управління політичними ризиками є:

- уникнення ризику;
- зниження міри ризику;
- збереження ризику [120].

Уникнення ризику означає відмову від реалізації заходу (проекту), пов'язаного з ризиком. Наприклад, рівень можливих втрат, а також додаткові витрати, пов'язані із зменшенням ризику або передачею ризику іншій особі, неприйнятні для державних підприємств; рівень можливих втрат значно перевищує очікувану віддачу (прибуток).

Уникнення ризику є найбільш простим і радикальним напрямом в системі управління політичним ризиком. Воно дозволяє повністю уникнути можливих втрат і невизначеності. В той же час, як правило, уникнення ризику означає відмову від прибутку. Тому при необгрунтованій відмові від заходу (проекту), пов'язаного з ризиком, мають місце втрати від невикористаних можливостей.

Зниження міри ризику передбачає скорочення або розмірів можливого збитку, або вірогідності настання несприятливих подій. Існує багато різних способів зниження міри ризику залежно від конкретного вигляду ризику і характеру діяльності. Найчастіше воно досягається за допомогою здійснення попереджувальних організаційно-технічних заходів.

Одним з окремих випадків зниження міри ризику є передача ризику, що полягає в передачі відповідальності за ризик (повністю або частково) комусь іншому, наприклад, страховій компанії.

Заходи щодо передачі ризику означають передачу відповідальності за нього третім особам при збереженні існуючого

рівня ризику. До них належать страхування, які мають на увазі передачу ризику страхової компанії за певну плату, а також різного роду фінансові гарантії.

Передача ризику може також бути здійснена шляхом внесення до тексту документів (договорів, контрактів) спеціальних обмовок, що зменшують власну відповідальність при настанні непередбачених подій.

Збереження ризику на існуючому рівні не завжди означає відмову від будь-яких дій, направлених на компенсацію збитку, хоча така можливість передбачена. Підприємство може створити спеціальні резервні фонди (фонди самострахування або фонд ризику), з яких вироблятиметься компенсація збитків при настанні несприятливих ситуацій. Такий метод управління ризиком називається самострахуванням.

До заходів, здійснюваних при збереженні ризику, можуть також бути зараховані здобуття кредитів і позик для компенсації збитків і відновлення виробництва, здобуття державних дотацій і ін.

Оскільки уникнення ризику і збереження його є крайніми методами управління ризиком, найбільша увага заслуговує на метод зниження (мінімізації) ризиків.

Теорія і практика управління ризиком виробили ряд правил, на підставі яких здійснюється вибір того або іншого прийому управління ризиком і варіанту рішень. Основними з цих правил є наступні:

- максимум виграшу;
- оптимальне поєднання виграшу і величини ризику;
- оптимальна вірогідність результату.

Правило максимуму виграшу полягає в тому, що з можливих варіантів рішень, що містять ризик, вибирається той, який забезпечує максимальний результат (дохід, прибуток) при мінімальному і прийнятному для підприємця ризику.

На практиці більш прибуткові варіанти, як правило, є ризикованіші. В цьому випадку використовується правило оптимального поєднання виграшу і величини ризику, сутність якого полягає в тому, що зі всіх варіантів, які забезпечують прийнятний для суб'єкта ризик, вибирається той, в якого співвідношення доходу і втрат є найбільшим.

Сутність правила оптимальної вірогідності результату полягає в тому, що зі всіх варіантів, які забезпечують прийнятну для суб'єкта політики вірогідність здобуття позитивного результату, вибирається той, в якого виграш максимальний [120].

Керуючись вказаними правилами, у ряді випадків суб'єкт може прийняти рішення про збільшення міри ризику, якщо таке збільшення не перевищує прийнятні індекси втрати і забезпечує збільшення прибутку.

Підсумовуючи, зазначимо, що реалії сьогодення дають достатньо вагомий підстави вважати проблему політичних ризиків, яка дозволяє наблизитись до розуміння трансформаційних процесів, що відбуваються у суспільстві, однією з найактуальніших.

Тривалий процес трансформації, який за оцінками більшості науковців, перейшов уже допустиму граничну межу, посилив ризикогенність в усіх сферах життя суспільства, спричинив зміни в структурі, конфігурації і спрямованості політичних ризиків. Їх вимірність проявляється в суперечливій природі прийняття політичних рішень, багатозначній альтернативності, невизначеності, нестабільності, небезпеках та інших чинниках, які є характерними для трансформаційних процесів і, безперечно, формують поле для посилення ризикогенності у суспільстві.

З метою уникнення надмірної ризикованості в процесі прийняття політичних рішень, сьогодні активно застосовуються прикладні дослідження, які, займаючись аналізом та оцінкою політичних ризиків, дозволяють кількісно і якісно оцінити вірогідність досягнення мети чи невдачі. Так, оцінка політичних ризиків в умовах прийняття політичних рішень дозволяє уникнути ризику, знизити його міру чи зберегти ризик, тобто управляти ризиком.

РОЗДІЛ 3

Суспільно-політичні трансформації в країнах Центральної та Східної Європи: ризики та переваги

3.1. Системна трансформація політичної сфери в країнах ЦСЄ

Початком трансформаційних процесів, які розпочалися в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у результаті “оксамитових революцій”, можна вважати скасування комуністичного режиму в Чехословаччині 29 грудня 1989 р. “Оксамитова революція” привела до краху старої політичної системи та усунула від влади Комуністичну партію Чехословаччини (КПЧ). Після дуже коротких перемовин у межах Круглого столу опозиція отримала можливість діяти в умовах відсутності протидії з боку КПЧ, яка стрімко “розвалювалася”, однак опозиційні сили виявились розділеними за національною ознакою на два легітимних громадянських рухи: чеський “Громадянський Форум” та словацький “Громадськість проти насильства”. Ці дві політичні сили посіли домінуючі позиції у першому коаліційному уряді національної згоди, створеному в грудні 1989 р. Зруйнувавши тоталітарну систему, яка з повоєнних років існувала в регіоні ЦСЄ, ця ланцюгова реакція згодом охопила і Радянський Союз.

Новоутворені країни, як європейські постсоціалістичні, так і європейські пострадянські, оголосили про свої наміри повернутися в цивілізаційне русло розвитку, розбудувати демократичні суспільства та ввійти в європейський і євроатлантичний простір. Вже майже два десятиліття ці країни, у тому числі й Україна, переживають трансформації найвищого порядку. В обох типах країн соціально-економічні прояви трансформацій мають свої особливості залежно від внутрішніх та зовнішніх факторів: межі розбудови демократичної, соціальної і правової держави; рівня завершеності соціальних реформ; міри залежності в енергетичній та природокористувальній галузях від інших держав тощо [201, 19].

Зарубіжні вчені розділяють країни ЦСЄ на три головні групи: центральноєвропейські (Угорщина, Чехія, Польща, Словенія, Словаччина, Литва, Латвія та Естонія, Східну Німеччину можна не враховувати), балканські (Румунія, Болгарія, Сербія,

Чорногорія, Македонія, Хорватія, Албанія, Боснія та Герцеговина) та східноєвропейські (Росія, Україна, Білорусь, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан та республіки Центральної Азії) [123, 31]. Вони перелічують такі складові, що забезпечують особливості трансформації: політичні та державні традиції, рівень модернізації та розвитку економіки, національно-релігійні традиції, ступень радянської [138, 16-20].

Постсоціалістичним країнам доводиться не просто переходити до демократії, використовуючи дрібнокапіталістичні елементи, а створювати заново як елементи демократії, так і самі капіталістичні ринкові відносини. Перебудовувати саму систему господарювання набагато важче завдання, ніж побудова нової. Це вимагає одночасного створення демократичних інститутів з вільними виборами та ринкових відносин з відмовою від державного патерналізму.

Вивчення широкого кола проблем, що стосуються передумов, причин, перебігу та наслідків антикомуністичних революцій у країнах ЦСЄ 1989-1991 рр. та подальшої системної трансформації цих країн є одним з найактуальніших завдань сучасної науки. Проте одночасна перебудова політичної системи у великій групі східноєвропейських країн (Албанія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Чехія) може бути зрозумілою лише за умови аналізу всього їх спільного шляху до соціалізму з кінця 1940-х рр. і до 1989 р.

Взагалі, системні трансформації, що почалися у країнах ЦСЄ з кінця 1940-х рр., мали характер залежної модернізації, оскільки здійснювалися за радянським зразком. Вони передбачали насамперед подолання цивілізаційного відставання від розвинутого Заходу через перехід від аграрного суспільства до індустріального шляхом швидкого промислового піднесення. Соціалізм радянського типу являв собою модернізацію нового типу, відмінною рисою якої була насильницька соціалізація.

На початку 1960-х рр. компартії країн ЦСЄ декларували створення економічних основ соціалізму, тобто фундаменту індустріального суспільства в регіоні. Символічним завершенням першого етапу соціалістичної модернізації вважаються події

Празької весни 1968 р., які стали спробою перегляду основних принципів існуючої моделі суспільного розвитку [199, 208].

Другий етап соціалістичної модернізації країн ЦСЄ розпочався на межі 1960-1970-х рр. і тривав до початку 1980-х рр. Його результатом стало створення суспільства сучасного типу – міського, індустріального, високоосвіченого. У більшості країн регіону – Албанії, Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщині, Югославії вдалося покінчити з переважно аграрним характером розвитку, але за культурними, ментальними характеристиками східноєвропейське суспільство тяжіло до егалітарних цінностей, до патріархального життєвого укладу [199, 209].

У цей період (на межі 1970-1980 рр.) почався відступ від моральних принципів, тяжіючих до російської та східноєвропейської культурної традиції з її духовно-моральними пріоритетами. Влада свідомо відійшла від трудоцентристської моралі і намагалася перетворити матеріальне споживання у стимул економічного зростання. Однак зусилля влади щодо створення споживчого соціалізму врешті-решт призвели до послаблення політичного режиму. Зростання добробуту сприяло формуванню нової системи цінностей з ідеалами свободи індивідуального вибору, особистісного розвитку, гуманізму. Головним проявом ціннісної переорієнтації стала протидія авторитаризму [79].

В кінці ХХ ст. одним з найбільш глибоких системних перетворень політичного життя ЦСЄ стала, як зазначив російський дослідник А. П. Бутенко, демократична трансформація регіону. В умовах глобалізації в цих країнах розгорнулася трансформація політичної сфери. Це супроводжувалося інтенсивним “перереформатуванням” демократії, що кардинально змінило характер політичної системи. Російський політолог Г. І. Мусіхін, досліджуючи дану проблематику, виходить з того, що глобалізація не веде до формування легітимізованої держави, а лише виконує функцію забезпечення трансформації політичного суспільства [200, 43]. При властивому глобалізації руху “через кордони” вона по-новому ставить проблему легітимності самої демократії, співставляючи різні демократичні системи з їх внутрішніми протиріччями.

Відповідно, формування демократичної держави стає неможливим без створення міжнародно-правових основ політичної

системи. Це було першочергове завдання перебудови політичної сфери країн ЦСЄ. Відбувалась інтенсивна перебудова сегментів недемократичного державного апарату та усунення значної частини адміністративних кадрів. Прийняті на початку 90-х років конституції в Угорщині, Хорватії, Болгарії, Чехії, Словаччині, Словенії, Румунії, Польщі мали за мету відокремити державу від монополюючої партії та утвердити багатопартійні системи.

Початок конституційних процесів та внесення конкретних положень у тексти основних законів були результатом політичних домовленостей між старими та новими політичними гравцями, а також між новими політичними партіями та рухами. Іншим фактором, що вплинув на конституційні процеси, стали різні історичні традиції, які у формі певних положень та інститутів запозичені з конституційної практики інших європейських країн. Прикладами є запровадження інституту омбудсмена (Угорщина, Чеська Республіка), запозиченого в Скандинавських країнах, та сильного конституційного суду, узятого з практики Австрії та Німеччини, а також встановлення порогу партійного представництва в парламенті або практики висловлення вотуму недовіри, запозиченої з політичної системи Німеччини.

Взагалі, час і масштаби конституційної реформи залежали від характеру та особливостей перехідних процесів у кожній країні ЦСЄ. Для конституційних процесів Польщі та Угорщини характерним було те, що окрім впливу специфічних традицій, вирішальними факторами стали уподобання гравців під час переговорного процесу щодо тих чи інших положень нового основного закону. Конституція соціалістичної Угорщини була переглянута в 1989 - 1990 рр., у Чеській Республіці в 1992 р., а Польща жила за переглянutoю, так званою малою Конституцією, аж до прийняття нової в 1997 р. Чеська Конституція, наприклад, була продуктом політичної домовленості, досягнутої під тиском обставин. Найбільш дискусійними були рішення щодо прямого чи непрямого обрання президента (Чеська Республіка, Угорщина), виборчої системи (Чеська Республіка, Угорщина) та запровадження двопалатного парламенту (Чеська Республіка, Польща) [159, 50].

Діяльність політичних партій на початку перехідного періоду в регіоні регулювалася законами про діяльність громадських організацій, а згодом новий правовий статус

політичних партій визначався Конституцією. Правова інституалізація партій була законодавчо розписана по всіх параметрах. Регламентувалися функції партій. Наприклад, в Болгарії партіям законодавчо приписувалась участь у формуванні і вираженні політичної волі громадян, реалізації та захисту їх інтересів. В Конституції Чехії зафіксована роль партій у формуванні партійно-політичної системи, яка базується на вільному та добровільному виникненню, вільній конкуренції політичних партій. В словацькій Конституції законодавчо врегульовані всі політичні права і свободи, а їх застосування засноване на вільній конкуренції політичних сил в демократичному суспільстві. Угорська Конституція вважає прерогативою політичних партій співучасть у формуванні та вираженні волі народу.

Порядок формування і діяльності політичних партій в регіоні ЦСЄ визначалось не адміністративними рішеннями, а нормативно. Наприклад, в болгарській конституції зафіксована заборона на створення політичних партій за етнічними, расовими чи конфесіальними принципами [200, 57].

Отже, перетворення “партії-держави” в якісно нову плюралістичну модель політичної системи була одним з найбільш важливіших демократичних перетворень політичного життя регіону. Ці країни включалися в модернізаційний процес почергово, у відповідності до ступення готовності та “ефекту лавини” [200, 58]. Проте у всіх країнах ЦСЄ першочерговими завданнями стало створення демократичних правових основ нової партійно-політичної системи, укорінення парламентської форми влади, формування багатопартійності, яка виражала інтереси різних суспільно-політичних сил.

Парламентська система в свою чергу сприяла швидкому формуванню багатопартійної системи. Переформування суспільно-політичного устрою в регіоні ЦСЄ відбувалось різними темпами та методами. Різною була готовність до включення в політичні процеси трансформації і самого народу. Однак, головним було те, що в перехідний період при властивій йому нестабільності та недотриманні нововведених правил і норм, часто формувалися інститути правової держави, які характеризувалися недемократичним та неправовим змістом. Зокрема, успішно

функціонували неформальні інститути (клієнтизм, корупція, кліки тощо), а запозичені з Заходу принципи та процедури не завжди спрацьовували ефективно. Оскільки процес системної трансформації відбувався зверху, без активної участі широких верств населення, демократичні механізми працювали недостатньо ефективно.

Та все ж розвинутість та спадкоємність демократичних традицій значно полегшила завдання демократизації цілого ряду країн. Зокрема історія Польщі, Чехословаччини, Угорщини свідчить про існування в цих державах і демократії, і партійного будівництва, і парламентаризму, і сформованого громадянського суспільства у період між першою та другою світовими війнами. Через це, навіть у радянський період, елементи лібералізму заважали остаточному викоріненню ідей ринку та демократії [118, 42].

В Угорщині, Чехії та Польщі комуністичні еліти поступаються владою реформаторським силам, створюються повноцінні партії, налагоджується парламентаризм, впроваджуються ринкові економічні реформи. Ці країни стали локомотивами у суспільно-політичній трансформації. З середини 90-х рр. після певної кризи в Словенії, Словаччині та країнах Балтії подібний процес також дає позитивні результати.

Разом з тим весь балканський регіон демонструє свої особливості перехідного періоду [123, 31]. Такі країни як Болгарія та Румунія, що мали дещо більші державні традиції, загальмували свій розвиток на довго. Після ліквідації в Румунії режиму Н. Чаушеску та відставки в Болгарії Т. Живкова також відбуваються круглі столи з представниками опозиції, але тут, як і в цілому на Балканах, колишні комуністи перетворюються на соціалістів, та зберігають свій вплив і владу. Здобуваючи на початку 90-х більшість у парламенті, вони проголошують про суспільно-політичну трансформацію. Болгарський транзит взагалі стає унікальним. Формується двохполюсна партійна система між соціалістами та Союзом демократичних сил.

Що стосується інших республік колишнього СФРЮ, то тут процеси перетворень значно законсервувалися через війни. Першою з цього кола намагається вийти Хорватія, що орієнтується на угорський досвід. Трансформація хорватського суспільства

після завершення війни у 1995 році та відмови від націоналістичної ідеї розбудови держави часів Ф.Туджмана досягла певних успіхів. На сьогодні вона вже має чіткий план та термін вступу до ЄС, що є визнанням якості цих перетворень. Ситуація в Сербії дещо складніша, але і ця держава намагається останнім часом відмовитися від великосербської ідеї та інтегруватися до ЄС. Однак, питання Косова не вирішене і навряд чи може бути вирішеним у найближчий час. З точки зору сучасної модернізації Сербії пропонується зробити вибір: відмовитися від Косова, а значить і від своїх православних і державних традицій, заради ЄС або боротися до кінця. Для Сербії це важкий вибір. Чорногорія, що не так давно проголосила незалежність від Сербії розвивається дещо подібно до неї, але при цьому не має етнічних конфліктів. Тому, в надії на західні інвестиції та більш скоріший вступ до ЄС вона і проголосила свою незалежність [200, 79].

Питання про модернізацію Боснії та Герцеговини сьогодні доволі складне. Країна все ще поділена між трьома етнічними общинами і не має єдиного спільного рішення про напрями та засоби суспільно-політичної трансформації.

Більш однорідна в національному плані є Македонія. Але для цієї країни, окрім загально балканських проблем, важливе значення має національна самоідентифікація.

Щодо Албанії, то ця держава подає найгірший приклад посткомуністичного транзиту. За два десятиліття реформ Албанія перетворилася з тоталітарної комуністичної держави в авторитарну кланово-олігархічну. В її існуванні, як і мусульманській Боснії, зацікавлені Туреччина, Лівія, Алжир, Арабські Емірати, що надають Албанії допомогу.

В кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. в країнах ЦСЄ правова держава поступово починає забезпечувати верховенство закону, реалізацію прав свобод людини та громадянина, відповідальність держави перед громадянином тощо. Демократична правова держава в країнах ЦСЄ все ж ще формується, проте членство країн регіону в ЄС дає можливість їх подальшого зміцнення та розвитку. Вкоріненні в Західній Європі традиції демократії, верховенство закону, сильних інститутів громадянського суспільства безпосередньо стимулюють якісні зміни в політичних інститутах країн регіону. Процес правової держави і громадянського

суспільства на місцях укорінюється з прийняттям законодавства ЄС.

Також велике значення у суспільно-політичній трансформації країн ЦСЄ сьогодні має зовнішній вплив. Для християнських країн – це ЄС, а для мусульманських – лідери ісламського світу. Свого роду вступ до ЄС для країн ЦСЄ це і критерій якості трансформації, і підтвердження євроідентифікації. Після руйнації радянської моделі розвитку альтернатива здавалася лише у копіюванні західноєвропейського зразка, але не всі постсоціалістичні країни, особливо на Балканах та на Сході Європи виявилися готовими її наслідувати.

Католицькі країни Угорщина, Польща, Чехія, Словенія, Словаччина, Хорватія та країни Балтії здійснювали свій перехід більш успішно через близькість менталітету західної моделі, який спирався на католицько-протестантську релігійну та культурну традицію. Тому суспільно-політична трансформація сприймалася у католицьких країнах не як щось нове, а як надолуження свого природного [200, 96].

Отже, в залежності від того як кожна країна ЦСЄ вирішує це складне завдання демократичного транзиту, можна робити висновки про її зрілість та справжню готовність до перетворень. Саме у тих країнах (Угорщина, Чехія, Польща, Словенія), де влада отримала кредит довіри від суспільства на непопулярні заходи при переході до ринку відбулися найшвидші та найрадикальніші зрушення.

Простежується певна закономірність, що в тих країнах де не були зроблені своєчасно ринкові реформи відбувається процес згорання демократії до авторитаризму (Албанія, Білорусь, Росія, Азербайджан, Казахстан, Таджикистан) або до нестійких демократій в умовах кланової олігархії (Україна, Молдова, Грузія, Вірменія, Румунія, Болгарія, Сербія, Хорватія, Чорногорія, Македонія, Боснія) [23, 144.].

Згідно даних американської організації "Фрідом хауз" індекси рівня демократії в країнах ЦСЄ за сумарним показником виглядають так: Словенія, Чехія, Угорщина, Словаччина, Польща, Болгарія, Румунія, Хорватія, Сербія, Чорногорія, Албанія, Македонія, Боснія і Герцоговина [200, 102].

Отже, країни, які першими вступили до ЄС відповідно лідирують. Варто відзначити, що за рівнем демократизації державного управління відмінності невеликі.

Усі посткомуністичні країни ЦСЄ є республіками, в яких прямо (Польща) або опосередковано (Чеська Республіка, Угорщина) обирається президент як глава держави. Ці країни можуть бути класифіковані як парламентські демократії, в яких парламент може відправити уряд у відставку шляхом висловлення вотуму недовіри. Однак, незважаючи на сильну демократичну легітимність обраного громадянами президента Польщі, у цій країні, згідно з конституцією 1997 р., саме прем'єр-міністр формує політичний центр виконавчої влади. Конституційні права такого президента зосереджені на певних церемоніальних аспектах, процедурних повноваженнях та виконанні ряду функцій у період надзвичайних ситуацій. Спроби запровадити в Польщі сильну президентську систему за часів президентства Л. Валенси зазнали поразки під час другого етапу європеїзації, так само як і в інших посткомуністичних країнах ЦСЄ. Однак у Польщі президент країни може накладати вето на закони, яке парламент може подолати, набравши 3/5 голосів, що є проміжним варіантом парламентської республіки із сильним президентом. Завдяки особистому авторитету, певним харизматичним якостям або внутрішній сукупності політичних факторів (наприклад, високому рівню фрагментації партійної системи), президенти посткомуністичних країн ЦСЄ, попри слабкі конституційні повноваження, залишалися впливовими гравцями.

Уряди посткомуністичних країн ЦСЄ складаються з прем'єр-міністра та міністрів. Кабінет міністрів не має конституційних повноважень визначати керівні принципи роботи уряду. Однак прем'єр-міністр може, залежно від розстановки політичних сил та структури партійної системи, призначати та звільняти міністрів, а також обмежувати їх політичну автономію щодо своїх міністерств. У Чеській Республіці та Угорщині створення та організація міністерств здійснюється відповідно до законодавства, прийнятого парламентом, що обмежує організаційні повноваження прем'єр-міністра. Уряди діють як колегіальні органи, що приймають рішення простою або абсолютною більшістю голосів. Наприклад, сучасна Угорщина є дуже близькою до моделі "демократії

канцлера” характерної для політичної системи Німеччини. Угорський дослідник А. Аг вважає навіть, що угорська політична система є копією німецької [159, 44]. Хоча політичній системі Польщі все ще притаманні риси сильної президентської влади, класифікація її як напівпрезидентської системи вже втратила свою актуальність після прийняття Конституції 1997 р. Однак слід зауважити, що президент Польщі має досить широкі повноваження у сфері зовнішньої політики та безпеки.

Щодо стабільності функціонування урядів за критерієм частоти зміни прем'єр-міністра та кабінету міністрів, то в період до вступу в ЄС можна спостерігати змішану картину. У період з 1990 до 2002 рр. в Угорщині відпрацювали повний термін три уряди, що робить цю країну взірцем урядової стабільності, де здійснюється демократична зміна уряду та опозиції. Польща, навпаки, є прикладом країни з відносно слабким урядом, що не завжди змінювався за результатами парламентських виборів. Лише один уряд Польщі – за прем'єрства Є. Бузека – відпрацював повний термін, тобто чотири роки (1997 – 2001 рр.), хоча в останній рік каденції, як уряд меншості, оскільки в ньому залишилися представники однієї партії. Усього з 1989 по 2001 рр. у цій країні змінилися три уряди меншості, відбулися п'ять парламентських виборів і були призначені дев'ять прем'єр-міністрів. У Чеській Республіці з 1992 р. і до вступу в ЄС парламентські вибори проводилися чотири рази. Лише два уряди з чотирьох відпрацювали повний термін. На думку дослідників, слабкість урядів Чеської Республіки була спричинена наявністю вкрай незначної більшості, на яку вони опиралися в парламенті [159, 56].

Аналізуючи уряди країн ЦСЄ, дослідники дійшли висновку, що тривалість перебування міністрів у складі уряду була в середньому набагато меншою, ніж у західноєвропейських країнах. В Угорщині (до 1999 р.) міністри перебували на своїх посадах найдовше – у середньому два роки, у Польщі та Чеській Республіці – 18 місяців. Беручи до уваги важливість досвіду роботи на таких посадах та наявності в міністрів певного рівня компетенції, а також пам'ятаючи про вимоги ЄС, які висувалися до уряду та його структур країн-кандидатів, можемо зробити висновок, що такого роду непостійність мала породжувати певні проблеми на цьому рівні управління [159, 56].

Слід зазначити, що часті зміни урядів у 1989-2004 рр. не завадили посткомуністичним країнам ЦСЄ досягти своєї головної внутрішньо- і зовнішньополітичної мети – набуття членства в ЄС. Однак, на думку дослідників, урядова нестабільність у цих країнах усе ж вплинула на зміст, послідовність та графік проведення необхідних для вступу в ЄС реформ, зокрема адміністративної.

Проблеми з формуванням урядів та їх стабільністю залежать також від еволюції та стану партійних і виборчих систем. У посткомуністичних країнах ЦСЄ були прийняті різні форми пропорційної виборчої системи, яка часто комбінувалася з елементами мажоритарної, як, наприклад, в Угорщині. Для обмеження надмірної партійної фрагментації в парламенті в Польщі, Угорщині та Чеській Республіці запровадили прохідні бар'єри на рівні 5 %. Для партійних коаліцій у цих країнах були встановлені ще вищі бар'єри – між 8 та 20 %.

Л. Морліно класифікував конституційний лад Угорщини та Польщі як “маніпулятивний” (існує розвинена система посередницьких структур, наприклад, політичних партій, та структурована політична поведінка громадян), а в Чеській Республіці як “нейтральний”, тобто такий, коли існуючі інститути максимально можливо відображають діяльність громадянського суспільства. Сприятливими для маніпулятивного ладу такого роду є президентська система, домінування виконавчої влади над парламентом, унітарна держава, мажоритарна виборча система, тобто система з відносно слабким механізмом стримувань та противаг. Ці два види конституційного ладу частково збігаються з мажоритарним або консенсусними видами демократії [159, 85-86, 92].

У контексті політики європейської інтеграції існувало порівняно чітке домінування виконавчої влади, яке, утім, не було таким помітним в інших сферах. Притаманні федеративній державі традиційні механізми стримування та противаг або сильна партійна конкуренція як у демократіях вестмінстерського типу були відсутніми, тобто відносно слабкими у сфері політики європейської інтеграції. Це також стосується й корпоративістських традицій, які майже не впливали на розвиток відносин з ЄС.

Отже, сьогодні, через тривалий період після початку революцій 1989-1991 рр. в регіоні ЦСЄ, можна говорити про певні підсумки другої модернізації, неоліберального характеру. За своєю ідеологічною спрямованістю вона є прямою протилежністю першої модернізації, що сформулила тоталітарний лад, але за формою проведення є її повторенням.

Якщо перша модернізуюча трансформація мала на меті наздогнати СРСР і проводилася під впливом “демонстраційного ефекту” від його досягнень, то сучасна системна трансформація здійснюється у країнах ЦСЄ за зразком західних країн і теж має наздоганяючий характер [139, 39].

Після переважно “оксамитової” зміни влади в країнах регіону ЦСЄ 1989-1991 рр. почалась революційна “шокова терапія”, подібна насильницьким методам державного втручання у суспільне життя в роки соціалістичних п’ятирічок. Її головною метою стала політика форсованої приватизації і переходу до ринкових відносин. Утвердилася однобічна геополітична орієнтація на Захід, почалися процеси вестернізації [80, 11]. Отже, відбулася реалізація стратегії залежної модернізації, в якій важливу роль відіграв чинник сподівань на рішучі позитивні зміни у житті кожної людини.

У науковій літературі відзначається існування двох реалізаційних моделей трансформації країн ЦСЄ. У Польщі було проведено першу з реалізаційних моделей трансформації країн ЦСЄ, відомої як “шокова терапія”. Вона була запропонована польським науковцем Л. Бальцеровичем за участю відомого американського економіста Дж. Сакса та передбачала рішучу лібералізацію цін, антиінфляційні заходи та стабілізацію курсу злотого [58, 74]. Польський і водночас американський професор Г. Колодко у своїй книзі “От шока к терапии. Политическая экономия постсоциалистических преобразований” досить вдало характеризує методологічну концепцію проведеної реформи, називаючи її “соціалістичним фрейдманізмом” чи “гелбрайтовським соціалізмом”. Швидкість, з якою були впроваджені у Польщі перераховані вище заходи, є просто космічною, однак, найбільшою платою за це було не менш космічне зубожіння населення (особливо у перший рік), 70% якого водночас опинилося за межею

бідності. Ситуацію, що склалася на початку 90-х років, Г. Колодко називає “системним вакуумом: ні плану, ні ринку” [58, 75].

Традиційні для МВФ рекомендації щодо Польщі мали всі ознаки монетарної моделі, яка успішно проводилася в країнах Латинської Америки. Її відмінною рисою була швидкість здійснюваних реформ. Основними заходами “блискавичного” переходу до ринку були: майже повна відмова держави від цінорегулювання та перехід до неокласичної моделі: попит – пропозиція, жорстка бюджетна політика, відмова від багатьох соціальних програм, які були притаманні соціалістичній Польщі, приборкання інфляції шляхом реалізації непопулярних для населення заходів (припинення підвищення заробітної плати, індексації доходів), прийняття закону про банкрутство, відмова уряду щодо підтримки збиткових підприємств, швидка приватизація, лібералізація ринку, лібералізація валютної системи та зовнішньої торгівлі, відмова від директивного планування та перехід до індикативного [58, 76]. Позитивним наслідком реформ був насправді швидкий перехід до ринкової економіки, негативним – дуже висока “соціальна ціна” за ринкові реформи, яка мала прояв у стрімкому розшаруванні населення країни. Різною мірою досвід Польщі намагалися повторити в Румунії, Албанії, країнах Балтії, але в основному країни ЦСЄ тяжіли до еволюційної моделі розвитку.

Загальним наслідком цього плану було радикальне зменшення державного контролю над економікою, запровадження пріоритету ринку над ціноутворенням та дохідністю. Критики “шокової терапії” запевняють, що політика, яка асоціювалася з іменем Л. Бальцеровича, була занадто жорсткою і могла бути втілена більш поступовими кроками.

“Шокова терапія” викликала суперечки в сусідніх країнах. Чеська Республіка та Угорщина пристали на більш поступовий підхід до монетарної та фінансової реформ, тому, що їх економіки були в дещо кращому стані, ніж польська, на момент падіння комунізму.

Реформи у Польщі не сприймалися як провал ще й тому, що їх наслідком були такі важливі події в житті країни, як вступ з 1 травня 2004 р. до Європейського Союзу та вхід з 21 грудня 2007 р. до шенгенської зони. Проблеми соціального та економічного

розвитку Польщі у складі ЄС польські дослідники приділяють значну увагу [200, 113]. Зокрема, проблемі безробіття, яка постала перед Польщею на початку 90-х рр. ХХ ст. І хоча рівень безробіття зменшився з 19,8% працездатного населення в 2004 р. до 11,6% у 2007 р., польські дослідники вважають цей показник дуже високим.

Другою моделлю реформування політичної та економічної систем постсоціалістичних країн Європи була “градуалістська стратегія”, що пройшла досить успішну апробацію в Угорщині [192, 46]. Професор Гарвардського університету (США) та університету “Колегіум” (Угорщина) Я. Корнаї, зазначав, що в основу здійснення реформи за угорським зразком було покладено принцип поступовості. Унаслідок цього Угорщина мала досить обнадійливі макроекономічні показники, високий рівень іноземних інвестицій на душу населення і не вимагала, як інші держави, реструктуризації своєї заборгованості. У березні 1995 року країна приступила до реалізації чергової стабілізаційної програми, що була спрямована на стимулювання стійкості своєї національної грошової одиниці – форінту. Слід зазначити, що основні ідеї градуалізму були використані також при реформуванні політичної та економічної систем Чехії, Словаччини, Словенії, Естонії, Латвії та Литви. У таких державах, як Албанія, Румунія, Болгарія, країни колишньої Югославії, а також в Україні, Росії, Молдові, програми мали у своїй основі як елементи “шокової терапії”, так і “градуалізму”, внаслідок чого шок став затяжним.

Основною відмінністю градуалізму від “шокової терапії” була етапність у здійсненні ринкових реформ та забезпечення мінімальних соціальних стандартів. Держава не відмовлялася від регулювання цін на товари “соціальної групи”, а приватизація здійснювалася у три етапи: мала, середня та велика, обмінні курси національної валюти також регулювалися за допомогою монетарних та немонетарних заходів, зростання зарплати на різних етапах градуалістської моделі то обмежувалося, то лібералізувалося. Отже, характерним прикладом реалізації такої моделі була Угорщина, але і такі країни як Чехія, Словаччина, Словенія також використовували елементи еволюційності у трансформації своєї економічної системи до ринкового середовища [192, 48].

У Польщі та Угорщині початок системної трансформації став результатом переговорів між новою та старою елітами. У Польщі Солідарність, як найбільш потужний антикомуністичний опозиційний рух, став серйозним опонентом правлячої комуністичної партії на переговорах під час засідань знаменитого тепер Круглого столу в 1989 р. Поступові зміни в балансі влади між старою номенклатурою та Солідарністю знайшли своє відображення в проведенні в Польщі перших конкурентних виборів у червні 1989 р. Перші вільні або установчі парламентські вибори були проведені вже в демократичній Польщі в жовтні 1991 р. В Угорщині перехід до демократичної політичної системи також став результатом переговорів між комуністичною та опозиційними партіями, а також неурядовими організаціями. Однак у цьому випадку всередині правлячої Угорської робітничої соціалістичної партії (УСРП) сформувалося потужне реформаторське крило, яке стало рушійною силою змін під час роботи багатопартійного національного Круглого столу, що привело до початку роботи над новою Конституцією Угорщини ще в 1989-1990 рр. [159, 83]. У жовтні 1989 р. комуністична УСРП припинила своє існування, а на її уламках була створена вже соціал-демократична Угорська соціалістична партія (УСП). Перші вільні парламентські вибори в Угорщині (1990 р.) завершилися поразкою УСП та формуванням уряду опозиційними антикомуністичними партіями.

Заслуговує на увагу досвід Словенії, де поступовість та повільна еволюційність дала досить обнадійливі результати. Отримавши незалежність у 1991 році, країна досить швидко пережила розрив зв'язків з державами колишньої Югославії та іншими зовнішньоекономічними партнерами з ЦСЄ. Модель “ринкового соціалізму”, що була використана у Словенії, виявилася достатньо адаптованою для переходу до “вільного ринку”, а елементи індикативного планування дозволили цивілізовано провести приватизацію. У країні не вважали, що іноземний капітал є панацеєю і досить стримано відносились до іноземних інвестицій. З огляду на ці обставини, Словенія має найкращі макроекономічні показники серед усіх постсоціалістичних країн. Для цієї держави характерною була рівновага зовнішньоторговельного та платіжного балансів, а зовнішній борг на відміну від інших постсоціалістичних країн не

збільшився, а навіть мав тенденцію до зменшення. Російський дослідник Ю. Князев, говорячи про економічний феномен Словенії, відзначає одну дуже важливу рису здійснення ринкових перетворень у цій державі: “Поповнення державного бюджету додатковими коштами від продажу підприємств не було в Словенії самоціллю приватизації через те, що вона практично не мала бюджетного дефіциту” [192, 75].

Соціальна ціна ринкових реформ в постсоціалістичних країнах виявилася достатньо високою. Про це досить переконливо говориться у “Доповіді про розвиток людського потенціалу в Центральній та Східній Європі та СНД (1999 рік)”, підготовленої спеціальною Програмою розвитку ООН (ПРООН). Через погіршення динаміки середньої тривалості життя мегарегіон втратив близько 9,7 млн. осіб у 90-х роках. Якщо у 1989 році близько 14 млн. жителів проживало за межею бідності, то в середині 90-х років їх налічувалося близько 147 млн. Суттєво дистанціювалася різниця у доходах населення, а крива Лоренца для таких країн, як Угорщина, Македонія, Румунія, Болгарія, Латвія, Естонія, Литва, Словаччина, Чехія, зайняла крайнє праве положення, що говорить про відсутність чи неявну ідентифікацію середнього класу в них – основу сталості класової структури будь-якого суспільства [80, 16].

У багатьох фахівців, що займаються проблемами становлення постсоціалістичних країн сформувалося враження, що недоліків трансформаційного процесу значно більше, ніж переваг. Російський дослідник Р. Грінберг вважає, що подібна ситуація склалася через комплексну кризу неоліберальної ідеології та була застосована для постсоціалістичних країн. Основними наслідками трансформацій для країн ЦСЄ, окрім перелічених у “Доповіді ПРООН” стали:

- 1) невиправданість надій на скорочення розриву між Сходом і Заходом: ця розбіжність зросла, а не зменшилася, як того очікували;
- 2) суттєво скоротилися соціальні функції держави, тоді як в усьому світі вони посилювалися;
- 3) ступінь ментально-психологічної готовності до ринкових перетворень виявився недостатнім;
- 4) конверсія гіпертрофувала мілітаризоване виробництво;

5) ортодоксальний монетаризм, що був використаний при формуванні моделей ринкової трансформації, завдав великої шкоди країнам мегарегіону [192, 115].

Дослідження Цунео Морити (Nomura Research Institute) щодо моделей державного споживання Барро (Barro) і Левін – Рене (Levine – Renelt), дозволили побудувати досить непросту перспективу щодо можливостей реальної адаптації країн Центральної Європи та Балтії після вступу в ЄС. Судячи з усього, модель Барро є найоптимістичнішою. Розрахунки дослідника показали, що найвдалішою країною для інтеграції є Чехія (11 та 15 років відповідно подальшої конвергенції в межах ЄС), а далі йдуть Словаччина, Естонія, Угорщина, Польща, Словенія.

Друга хвиля інтеграції виглядає ще складнішою. Проміжок часу збільшується з 25 років (Латвія) до 53 (Албанія). Разом з тим, різниця у трактуванні двох індикаторів у другій хвилі, за винятком Албанії та Македонії, стає менш різною, тобто песимістичний прогноз Levine – Renelt стає більш оптимістичним для Латвії, Болгарії, Хорватії, Литви та Румунії [118, 46].

Досить великою проблемою країн ЦСЄ є наявність зовнішнього боргу іншим державам ЄС, США, Японії та деяким міжнародним фінансовим структурам. У відповідності з Маастрихтськими критеріями, показник зовнішнього боргу не повинен перевищувати 60% ВВП. Практично на межі цього показника знаходиться Естонія та Угорщина. Тяжкіє до “граничної норми” також Словаччина та Латвія. Разом з тим, найнижчий індикатор у 29,3% боргу до ВВП був притаманний для Словенії, яка всіляко уникає його збільшення до третини свого основного макроекономічного показника.

Неоліберальна модернізація у країнах ЦСЄ стала явищем значно більшого соціально-історичного масштабу, ніж попередня соціалістична модернізація з її індустріалізацією, урбанізацією, освітньою революцією, але зі збереженням традиційних базових цінностей і способів поведінки людей.

Ліберально-демократичні перетворення, прикриті гаслами “інтеграції – повернення до Європи”, і “переходу до демократії та ринку”, викликали зміни історичної ментальності, свідомості східноєвропейців, величезні зрушення у системі цінностей. Запровадження в життя “загальнолюдських” цінностей часто

обертається відступом від традиційної культури власних народів. Трансформація у формі вестернізації супроводжується матеріалізацією свідомості, значним збільшенням ролі економічного капіталу у долі суспільства і окремої людини та втратою домінуючого значення культурного капіталу, характерного для східноєвропейців [139, 242].

Вступ до НАТО та ЄС багатьох країн ЦСЄ асоціювався у них із завершенням перехідного періоду. Проте для більшості країн регіону характерним є поділ на зайняте і різко збільшену кількість незайнятого населення, поляризація доходів і жорстка соціально-майнова ієрархія. У політиці відбувається послаблення ролі партій, які наблизилися до елітарних структур і дистанціювалися від широких верств і суспільних груп, масова деполітизація населення, особливо молоді [80, 15].

Чинний президент Болгарії Г. Пирванов у своєму виступі на конференції “Болгарський шлях до Євросоюзу” у листопаді 2004 р. був змушений заявити: “...Якщо все ж таки визнати, що перехід завершився, якщо прийняти аргументи тих, хто це стверджує, то ми маємо сказати, що він завершився погано. Оскільки у кінці перехідного періоду величезна частина болгарського суспільства живе більш бідно, більш невпевнено у собі, ніж на початку цього переходу” [199, 211]. Опитування громадської думки, проведене у жовтні 2007 р. Інститутом маркетингу і соціальних досліджень Болгарії, підтвердило, що тільки 14% населення вважає, що їх життя за останні роки змінилося на краще, а 46% – що на гірше [50, 48].

Втрата інтересу до політики проявляється у негативній тенденції спаду виборчої активності. Наприклад, у виборах до Європарламенту 2004 р. В середньому по ЄС явка на виборчі ділянки становила 45,5%, при цьому у Польщі – 20%, у Словаччині – 16,9 %. Отже, Словаччина продемонструвала не тільки найнижчу участь виборців з 25-ти країн ЄС у 2004 р., але й за всю історію виборів до Європарламенту з 1979 р. За думкою аналітиків, глибинною причиною такої ситуації стало відчуження між виборцями і політиками [139, 230].

Наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. почалася масова переоцінка результатів ліберальної трансформації у країнах ЦСЄ. Ставлення населення до стану соціальної справедливості й можливості

самореалізації, до рівня законності та суспільної моралі погіршилося навіть порівняно з періодом до 1989 р. [80, 16].

Неоднозначно сприймається населенням країн ЦСЄ і приєднання до Євросоюзу. Адже безперечні досягнення східноєвропейських країн у сфері економічного розвитку були стимульовані вступом до ЄС.

Отже, можна зробити висновок, що східноєвропейська спільнота, що утворилася у середині ХХ ст., продемонструвала особливий тип розвитку, який характеризується двома геополітичними революціями, що радикально змінили долю всього людства. Під час обох системних трансформацій – соціалістичного і неоліберального характеру домінуючим проектом суспільних змін була стратегія залежної модернізації.

3.2. Основні аспекти демократичної трансформації партійно-політичної системи країн ЦСЄ

В кінці ХХ ст. спонтанний вибух суспільно-політичної активності вивів на площі тисячі прихильників назрілих глибоких соціальних перетворень, що ґрунтовно усвідомлювали інтереси суспільні, економічні, політичні, культурні, професіональні, національні та інші. Цей процес починали не політичні партії, а різної інтенсивності масові рухи і представники опозиційної інтелігенції. Головний напрямок трансформаційного дискурсу визначали різноманітні плюралістичні (ліберальні, консервативні, соціалістичні, популістські, націоналістичні та інші) установки і вимоги, що перебували в стані нестійкої динамічної рівноваги, нерідко суперечливі і конфліктогенні. Вони привели до формування ряду рухів, фронтів, форумів (“Солідарність” у Польщі, Угорський демократичний форум, Громадянський форум в Чехії, Рух за демократичну Словаччину, Фронт національного порятунку в Румунії та ін.), в лоні яких проходила чітка фрагментація перехідного періоду: перші, невизначені структури, організації, протопартії, клуби однодумців, партійно-політичні анклавів, тобто, ще не стабільні елементи партійно-політичної системи. Зі зміною парадигми розвитку почалася еволюція розстановки соціально-політичних сил, одні з яких прагнули до повної або часткової зміни існуючого ладу, інші – до збереження його колишніх устоїв, треті – до повернення довоєнних порядків.

За цим стояли істотні зміни, нерідко пряме руйнування структури інтересів і поява низки нових. Виявлялися ті інтереси, які були приглушені колишнім режимом або функціонували приховано, а також ті цінності, прояв яких було регламентовано або заблоковано.

З розгортанням системної політичної трансформації вони виконали свою роль і після ліквідації колишнього режиму розпалися, стали трансформуватися або просто зникати з політичної арени так звані “союзницькі партії” – компоненти колишньої уявно-багатопартійної структури.

Усталені політичні свободи і перші ліберальні закони про політичні партії, згідно з якими, наприклад, у Польщі для утворення партії було достатньо 15 осіб, в Болгарії – 50, а в Румунії – 251 особи, створили умови для нового, максимально дрібного політичного структурування соціальних верств. Вже на початку 90-х рр. в Польщі та Румунії було зареєстровано більше двохсот рухів, партій та інших об'єднань, в Болгарії – більше ста, у Словаччині – близько ста, в Угорщині – понад 65, тощо [200, 284].

Багато хто з них швидко перетворювалися на важливий фактор демократичної політики, оскільки питання напряму і темпів перетворень виявилися в центрі політичної боротьби.

Важливим індикатором демократичного оновлення суспільства з усім різноманіттям інтересів соціальної і партійно-політичної структури служили парламентські вибори.

Початкове оформлення багатопартійної системи в країнах регіону припало на період, коли рухи і партії відчували необхідність підтримки в ході перших вільних виборів, масового виборця. Допуск опозиції до політичного суперництва зробив величезний вплив на електорат, навіть при частковій демократизації виборчої системи і стимулюванні розвитку багатопартійності. Легітимність нової влади створювалася за допомогою демократичних вільних виборів. Основою положною для перебудови колишньої політичної конструкції, для демократичного перетворення суспільства і його консолідації спочатку виявилася практика адаптації до умов кожної з країн виборчих систем західного типу.

При загальній тенденції до утвердження демократичних принципів вибір моделі виборчої системи диктувався назрілою політичною ситуацією. Наприклад, у Чехії, зважаючи на

переважання правих сил в ході “оксамитової революції”, у нижній палаті парламенту прищепилася пропорційна виборча система. Друга палата, як релікт довоєнного часу, закріплена в Конституції країни, оформилася за мажоритарним принципом [79]. У Польщі переговори в рамках “круглого столу” продиктували таку ж систему. В Угорщині досягнутий компроміс приніс складне рішення про створення змішаної системи: права опозиція форсувала прийняття пропорційної системи, а Угорська соціалістична робітничка партія (УСРП) розраховувала на масову підтримку населення сільської місцевості та малих міст за допомогою мажоритарної системи. У цих трьох країнах оформлення політичної сцени пройшло доволі успішно.

Разом з тим, процес формування багатопартійної системи виявився непростим і тривалим, вимагаючи активізації участі в політичному житті раніше пасивних верств населення, виявлення та артикуляції інтересів різних сил, соціальних верств і груп. У більшості країн Центрально-Східної Європи дозрівання політичних відносин і структурування політичної сцени забезпечили більш-менш послідовний демократизм виборчих кампаній. Це дозволило визначеному діапазону політичних об'єднань представити в парламенті широку гаму сил і конструктивно включитися в роботу коаліційних урядів, що було важливо для їх подальшого самовизначення і консолідації. У Болгарії правляча Болгарська комуністична партія (БКП) також була зацікавлена у встановленні мажоритарної системи, розраховуючи на свій масовий сільський та селищний електорат. Укладений на “круглому столі” пакт з правим Союзом демократичних сил, що орієнтувався на пропорційну систему, привніс компромісний варіант, проте не забезпечив створення динамічної, гнучкої партійної системи і надовго закріпив ідеологічне протистояння політичних сил [53, 136].

Формування сучасної правової демократії найбільших успіхів досягло у період відходу від автократичних режимів країн Центрально-Східної Європи. У Південно-Східній Європі в тому ж напрямку через відносно більшу демократичність політичного режиму розвивалась Словенія.

У ряді країн залишки комунізму, що з'єдналися з тіньовими елітами і постраждалими від змін соціальними групами, були на

початку 90-х рр. заборонені і в основному зійшли з політичної арени.

Та все ж, згодом, демократична політична практика відкривала шлях до оновлення лівого крила політичного спектру, що відображалось в створенні нових програмних документів. У виступах лівих простежувалося прагнення до того, щоб не стільки адаптувати неоліберальні концепції до нової політичної ситуації, скільки взяти курс на дійсну, а не декларовану соціальну ринкову економіку. Правда, далеко не завжди цей курс послідовно реалізовувався на практиці. У Південно-Східній Європі він був деформований висуненням на перший план національних проблем і набув консервативно-націоналістичного характеру.

Вибух багатопартійності призвів до того, що комуністичні і робітничі партії змушені були пройти через низку реорганізаційних та ідейно-політичних катаклізмів, розкололися в кожній з країн на реформаторів і догматиків. У більшості країн на базі реформаторських крил комуністичних партій виникли “посткомуністичні” соціал-демократичні і соціалістичні партії. Поруч з ними на лівому фланзі та в центрі кристалізуються плюралістичні партійно-політичні системи.

З відродженням соціал-демократичних структур в 1987 р. Соціал-демократична партія Словенії (СДПС) відразу ввійшла в правлячу коаліцію і активно почала збільшувати свій електорат. Володіючи з довоєнного часу навичками роботи в демократичному середовищі, Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП) виявилася спроможною досить швидко відновити свою масову базу і зайняти чільне місце в лівоцентристській ніші [201, 19].

Не менш ефективним виявився політичний маршрут Польщі та Угорщини на політичній сцені. В якості засновників вони перетворилися на “нових соціал-демократів”, спадкоємців реформаторського крила комуністичних і робочих партій періоду “реального соціалізму”, потім трансформувалися в більш широкий Союз демократичних лівих сил (СДЛС).

“Посткомуністичні” партії Вишеградської четвірки спочатку заявляли про себе як про прихильників лівого крила перетворень помірною характеру та оптимальної соціальної політики, проте протягом 15 років їхні ідеї еволюціонували у напрямку лівоцентризму або навіть центрризму, і після кожного

чергового руху політичного маятника вліво і приходу до влади, як правило, більш послідовно і відверто реалізували курс на будівництво капіталізму. Зі зміною поколінь обрана соціал-демократична еліта відійшла у минуле. На перший план вийшла зайнята облаштуванням інститутів ринку молоді, освічена центристсько-прагматична еліта. В Угорщині, Польщі і особливо в Румунії цьому сприяли тісні зв'язки між лівоцентристськими партіями та бізнесом. Вони цілком пристосувалися до об'єктивно зумовленого зигзагу суспільного розвитку, пов'язуючи воедино три рівні аналізу змін – на державному та регіональному рівні; на загальноєвропейському рівні (вивчаючи процеси трансформації та навчаючись регулювати відносини в Євросоюзі) і, нарешті, продумуючи стратегію вбудовування нової структури держави, її внутрішніх і зовнішніх функцій в глобалізованому світі. Вони збереглися, частково модернізувавши соціалістичні цінності, хоча курс на соціалізм зник з їхніх програм. Так, ліві сили Болгарії сформулювали для себе нову постідеологічну концепцію, яка полягала у поєднанні старих і нових ідейних установок та свідчила про еволюцію БКП (з квітня 1990 р. – Болгарська соціалістична партія, БСП). У “Маніфесті демократичного соціалізму” вона сформулювала курс на створення правової держави, парламентської демократії і соціальної ринкової економіки. У більш ґрунтовній програмі (жовтень 1994 р.) нею була сформульована установка на розроблення нових теоретичних узагальнень, відповідних епох глобалізації, і заявка на стратегію для подальших двох десятиріч – проведення структурних перетворень в руслі формування демократичного соціалізму, захисту “соціальних цілей і цінностей”, демократії та підвищення рівня політичної культури. Не відкидаючи традицій і досягнень соціалізму, БСП визнала важливість подальших теоретичних пошуків і оптимізації соціальної політики [123, 42].

До кінця 1995 р. в більшості країн регіону ритмічного руху політичного маятника не спостерігалось, крім країн, що просунулися по шляху демократизації Польщі і Угорщини. Однак цей процес, хоча і в різному темпі, прогресував всюди, будучи безпосередньо пов'язаним з дозріванням партійно-політичної системи та збільшенням міри готовності до зміни партій при владі, властивих демократичному суспільству. Вступаючи на шлях

публічної політичної діяльності, нові партії спочатку були верхівковими утвореннями і несли на собі печатку традиційно недемократичної політичної культури. Спираючись на вузьке коло активістів і сповідуючи особисту відданість лідеру, який як правило проводив лінію жорсткої субординації і диктату при визначенні програми і засобів боротьби, а також вирішенні кадрових питань, вони ще не були чітко визначені представниками тих чи інших соціальних груп, регуляторами їх взаємодії з іншими силами. Їм були властиві жорстке ідеологічне протистояння, ставлення до політизації противника як до ворога, прагнення до його дискредитації та знищення.

У Словаччині, Словенії і Хорватії партійно-політичні системи склалися з дрібних партій, в Угорщині панували середні партії. У Чехії сформувалася велика ліберально-консервативна, правоцентристська, що згуртувалася навколо еліти не комуністичних реформаторів, Громадянська демократична партія (ГДП), лідером якої довгий час був В. Клаус [123, 46].

Декларувався слідом за іншими реформаторськими силами регіону курс на глибокі суспільно-політичні перетворення, але на ділі не готові до швидкого реформування своїх країн БСП і Партія соціальної демократії Румунії (ПСД) розтягнули програмно-стратегічну і організаційну перебудову на роки, зберігши від початку 90-х років у лавах партії по декілька тисяч членів. Але потім вони стали втрачати свою членську масу. На болгарській політичній сцені довго зберігалася підкріплена традиційним ідеологічним протистоянням різка поляризація лівих і правих [201, 24].

У більшості країн Центрально-Східної Європи визначальним напрямом розвитку стала кристалізація основних політичних сил і досягнення певної консолідації та стабільності на політичній сцені, але ці процеси далеко не завжди реалізувалися послідовно. У більшості країн регіону взяла гору фрагментація і нестабільність політичної сцени, на якій розміщувалися актори традиційних напрямків (ліберальні і соціально-ліберальні, соціал-демократичні та соціалістичні, комуністичні, селянські, християнсько-демократичні, національно-консервативні).

Вільні вибори, за допомогою яких по ходу змін систематично змінювали один одного при владі партії і коаліції

різної орієнтації, зіграли величезну роль у формуванні партійно-політичних систем.

Поступово встановилося ритмічне коливання політичного маятника. У Болгарії виборці по два цикли голосували переважно за лівих, а потім за правих, щоб потім знову віддати перевагу лівим. У Румунії симпатії електорату після дворазового голосування за лівих змістилися управо і знову вліво. В Албанії та Чехії вони двічі були на боці правих, а потім змістилися вліво. У більшості країн регіону маятник періодично коливався вправо і вліво від центру, забезпечуючи змінюваність партій при владі. Це сприяло перестановці правлячих сил в міру вичерпання ресурсу довіри в суспільстві по ходу більш або менш повної реалізації програм, забезпечуючи подальший рух по шляху системних перетворень.

Далеко не всі перші вибори, особливо в країнах Південно-Східної Європи, при режимах С. Берінга в Албанії, Ф. Туджман в Хорватії і С. Мілошевича в Югославії, носили послідовно демократичний, вільний від авторитарних маніпуляцій характер. Силкові структури цих країн традиційно обмежували передвиборну активність політичної опозиції, розганяли мітинги. Результати виборів нерідко фальсифікувалися. У другій половині 90-х рр. в ряді країн були прийняті нові закони про вибори або в колишні вносилися суттєві поправки, що посилювали порядок створення партій [200, 279].

Демократизації і зростанню ефективності партійно-політичної системи сприяла фінансова підтримка партій та їх виборчих кампаній державою. У ряді країн (Угорщини, Словаччини, Польщі, Чехії тощо) законодавством передбачено виділення партіям засобів на розповсюдження передвиборних матеріалів, агітації і пропаганди. Найбільш давні і міцні демократичні традиції, що закладені законодавством Чехословаччини, сприяли поверненню половини витрат на виборчу кампанію політичним партіям з державного бюджету, ще починаючи з 1920 р. Сьогодні в Чехії діє прописаний закон від 1993 р. про об'єднання в партії і громадські рухи. Згідно з ним партіям виплачуються кошти за кожен отриманий парламентський мандат. Фінансової допомоги не мають лише ті з них, які не змогли подолати виборчий бар'єр в 3% в масштабах всієї країни. У

Словаччині партіям також виділяються кошти з державного бюджету, виходячи з результатів виборів.

Польща пройшла до державного фінансування партій більш складний шлях. Долаючи спадщину “партії-держави” закон про політичні партії 1990 прописав їх відділення від держави. Пошук інших фінансових можливостей привів до серйозних деформацій, до корумпування парламентаріїв світом бізнесу, до утворення численних груп лобіювання. Тільки в 1997 р. нова Конституція РП включила положення про державне фінансування партій [123, 48].

Загальною проблемою регіону залишається недостатня політична ідентифікація різних політичних сил перебудувати соціальні прошарки, їх слабкий зв'язок з численними рухами і партіями, які все ще представляють інтереси не стільки певних соціальних груп, скільки лідерів, активістів та груп тиску, які легко входять у різноманітні коаліції.

Процес укорінення демократичної партійно-політичної системи в країнах Центрально-Східної Європи ще не вичерпав себе в силу неповної завершеності перехідного періоду та уповільнення консолідації політичних сил.

Український дослідник Б. І. Макаренко дослідивши типологізацію постсоціалістичних країн, в яких транзит успішно завершено, відніс до них Болгарію, Угорщину, Польщу, Румунію, Словенію, Словаччину і Чехію, а до тих, де транзит продовжується, Боснію і Герцеговіну, Сербію та Чорногорію. Цей дослідник виокремив і таку категорію, як країни, в яких транзит незворотній: Албанія, Македонія і Хорватія [200, 285]. Такий хід думки не цілком переконливий, хоча б тому, що незворотність розповсюджується і на першу категорію, незважаючи на проблемність функціонування нових, демократичних структур, і на третю, якщо врахувати однозначну орієнтацію цих країн на просторі ЄС.

Загалом партійні системи нових посткомуністичних демократій ЦСЄ можна було характеризувати як помірно плюралістичні. Деякі з них, наприклад в Угорщині та Польщі і, меншою мірою, у Чеській Республіці розвивалися в напрямі формування біполярних систем з двома великими партіями. В Угорщині та Польщі відбулася повна і значна реструктуризація правоцентристських партій. Це додало нестабільності партійним

системам, але вони залишилися відносно стабільними та помірно фрагментованими. Партійні системи Чеської Республіки, Польщі та Угорщини досить схожі на західноєвропейські й не мають яскраво вираженої клієнтської або лідерської спрямованості, однак їх консолідація ще триває [66, 127].

Посткомуністичним країнам ЦСЄ був притаманний слабкий зв'язок між соціально-економічними суперечностями в суспільстві та процесами партійного будівництва, які переважно були спричинені конфліктами стосовно зміни політичної системи. Ці початкові умови призвели до відомих труднощів та проблем у посткомуністичних партійних та виборчих системах, які, утім, значно варіювалися від країни до країни. Однак перспектива європейської інтеграції та членства в ЄС стала дуже впливовим фактором маргіналізації антисистемних партій та зміцнення центристських позицій у великих партіях ліво- та правоцентристського спрямування. Розподіл та навіть розкол політичних партій на ґрунті ідеологічних розбіжностей (проти антикомуністичні), притаманний партійним системам країн ЦСЄ у перші роки після падіння комуністичних режимів, поступово все більше й більше стосувався традиційних соціально-економічних чинників. Іншими глибинними причинами партійних суперечностей різною мірою були релігія (Чеська Республіка, Польща, Угорщина), відмінності між містом і селом (Угорщина, Польща) та етнічні питання (Чеська Республіка). У країнах, що аналізуються, посткомуністичні соціал-демократичні партії пов'язали стратегії та програми національної модернізації з метою вступу в ЄС. Ідея модернізації, як своєрідного ідеологічного містка до європеїзації, була дуже популярною й серед правоцентристських партій. Більше того, вони конкурували за право її проголошення та реалізацію [50, 49].

Як і в інших державах-членах до опонентів вступу в ЄС традиційно належали фермерські партії (Польща) або націоналістичні країні праві партії, такі як Угорська партія справедливості в Угорщині та Самооборона в Польщі. Критиків європейської інтеграції також можна було знайти серед консерваторів та комуністичних партій. Тривав конфлікт між мажоритарним та консенсусним видами демократії. В Угорщині та Польщі спостерігалася чітка тенденція до формування мажоритарного виду. Однак вступ в ЄС та пов'язані з ним підготовчі процеси, дозволили експертам стверджувати про

поступовий перехід на шлях розбудови консенсусної демократії. Цей рух у бік побудови консенсусу також зазнав критики з огляду на цінності плюралістичної демократії. Критики звертали увагу на те, що двопартійний консенсус щодо членства в ЄС призводить до змістовної слабкості програм політичних партій та значного звуження спектру політичних альтернатив для виборців. Слід зазначити, що з наближення вступу до ЄС у посткомуністичних країнах ЦСЄ спостерігалися більша поляризація та посилення програмного конфлікту політичних партій.

Роблячи акцент на прагненні країн ЦСЄ бути залученими до євроінтеграції, український науковець Генік М. А. виділив три групи європейських держав: Європа № 1 – західна частина континенту, залучена до інтеграційного процесу; Європа № 2 – центральна частина, суспільства якої причетні до західноєвропейської культурної спадщини і прагнуть бути долученими до єдиної Європи; Європа № 3 – балканські держави та європейська частина колишнього Радянського Союзу, деякі з цих держав у перспективі можуть бути приєднаними до ЄС. На думку З. Бжезінського, Європа № 3 – особливо Росія і Україна – впродовж десятиліть переживатимуть глибоку внутрішню кризу. Серйозною проблемою ЦСЄ вчений вважав відсутність концепції перетворення одержавленої тоталітарної системи на плюралістичну демократію [38, 51].

При цьому він виділив декілька способів, за допомогою яких країни регіону можуть перейти до демократії. Перший, найбільш динамічний, полягає у приєднанні до більшої національної держави, як це сталося зі Східною Німеччиною. Другий спосіб властивий для тих держав Центральної Європи, які завжди мали тісні зв'язки з Заходом, відносно недовго перебували під впливом комуністичного режиму, економіка яких не була повністю одержавлена, а через визначальний вплив католицької церкви не сталося повної ідеологічної уніфікації. Третій спосіб демократизації (він має місце в Росії) є найбільш складним і проблемним через вкоріненість тут комуністичних настанов.

Констатуючи відсутність теорії переходу до демократії, яка б спиралася на практичний досвід, американський науковець З. Бжезінський виділяє три етапи посткомуністичного розвитку [38,

52]. На першому етапі (1-5 років) політичним завданням реформаторів є зміни (поширення вільної преси, подолання поліцейського контролю, формування багатопартійної системи і громадських об'єднань), а економічною метою – стабілізація. Зовнішня допомога Заходу при цьому має полягати у зміцненні грошової одиниці та наданні термінових кредитів.

Другий етап (3-10 років) у політичній царині полягає у переході від змін до стабілізації, в економічній – від стабілізації до змін. Політична стабілізація передбачає оновлення конституції та виборчих законів, встановлення практики проведення відкритих і чесних виборів, децентралізацію місцевого врядування, ротацію політичної еліти. Ці процеси мають супроводжуватися створенням відповідної законодавчої бази, зміцненням банківської системи, малою й середньою приватизацією, демонополізацією. Зовнішня допомога Заходу на цьому етапі набуває форм інфраструктурних кредитів та інвестицій, технічного супроводу, доступу на ринки та торговельних преференцій.

На початку другого етапу європеїзації, тобто наприкінці 1992 р., усі посткомуністичні країни ЦСЄ внесли до власних конституцій зміни, які відображали базові норми та принципи сучасної ліберальної демократії. У Чеській Республіці була прийнята нова конституція, яку розробили на основі історичного досвіду та з урахуванням демократичних традицій та практики конституціоналізму Чехословаччини в період між двома світовими війнами. Політичні сили та еліти посткомуністичних країн ЦСЄ розглядали нагромаджений ними історичний досвід конституційного будівництва як шлях мінімізації появи неочікуваних наслідків у процесі інституційної розбудови нових демократій. Проекти конституцій у цих країнах розроблялися спеціально створеними конституційними асамблеями або урядовими чи парламентськими комітетами (Чеська Республіка, Угорщина). Угорщина є єдиною посткомуністичною країною ЦСЄ, в якій після падіння комуністичного режиму не була прийнята цілком нова Конституція. У 1989 та 1990 рр. національним парламентом цієї країни були внесені фундаментальні зміни в першу писану Конституцію Угорщини, прийняту ще в серпні 1949 р. Польща, яка першою змінила комуністичну конституцію, у жовтні 1992 р. прийняла конституційний закон “Про взаємні стосунки між

законодавчою і виконавчою владами Республіки Польща та про територіальне самоврядування”, який виконував функцію так званої Малої Конституції Польщі до прийняття нового основного закону 2 квітня 1997 р. (прийнята на всенародному референдумі 25 травня 1997 р.). Цікаво, що в ХХ ст. Польща набула певного досвіду у розробці та прийнятті проміжних варіантів основного закону в 1921 та 1952 рр. [53, 138].

Отже методи, а також способи прийняття та легітимації нових конституцій у посткомуністичних країнах ЦСЄ є досить різними. Там, де був обраний поступовий підхід – в Угорщині, Чеській Республіці та на початку конституційного процесу, в Польщі – остаточне рішення щодо основних законів приймалося національними парламентами. У Польщі (як, наприклад, у Словенії та Естонії) під час прийняття нової демократичної конституції 1997 р. проводився національний референдум.

Суттю третього етапу (5-15 і більше років) у політичній сфері є закріплення змін, в економічній – стабілізація зростання. Його зміст становлять створення стабільних політичних партій і формування демократичної політичної культури, впровадження практики незалежного судочинства, велика приватизація, формування капіталістичного лобі та розвиток культури підприємництва. Допомога Заходу тут має полягати у значних інвестиціях та включенні до міждержавних організацій (ЄС, НАТО).

На думку українського дослідника О. М. Рудіка, зміною в межах першого та другого етапів європейзації є створення базових макроінститутів та розробка і прийняття нової конституції. Перший рівень – “інституційна консолідація” – стосується переважно формальних вимог та умов і часто називається демократичним транзитом. Другий – “репрезентативна консолідація” – характеризується формуванням політичних партій та груп інтересів, а також плюралізацією організацій громадянського суспільства. Третій – “поведінкова консолідація” – охоплює зміни на рівні еліт та професійних груп (військові, підприємці тощо), які в демократичному суспільстві діють як неформальні впливові гравці. Нарешті на четвертому етапі відбувається “оціночна консолідація” настанов громадян (формування масової підтримки демократичного

режиму) та розвиток громадянської культури. Дослідник звертає увагу, що на всіх чотирьох рівнях усе більше перетинаються інституційний та соціально-культурний виміри [159, 41].

З огляду на умови та характерні риси демократичної консолідації, Чеська Республіка, Польща та Угорщина зуміли показати позитивну динаміку руху до сучасного демократичного ладу, особливо в порівнянні з пострадянськими країнами-членами СНД, західнобалканськими країнами. Хоча лише Чеській Республіці вдалося певною мірою відновити власний демократичний досвід часів першої республіки (1918-1939 рр.), усі посткомуністичні країни ЦСЄ, що аналізуються, зуміли гарантувати незворотність демократичних перетворень після падіння комуністичних режимів, сформувати нові демократично орієнтовані еліти та досягти відносно високих темпів соціально-економічного розвитку. Незважаючи на наявність певних злетів та падінь, поступова інтеграція в ЄС у процесі реалізації передвступних стратегій, а також членство цих країн в інших міжнародних організаціях (НАТО, ОБСЄ, Рада Європи, ООН) сприяли досягненню ними високого рівня міжнародної інтеграції та залучення.

З 1997 до 2002 рр. Комісія регулярно оприлюднювала позитивні висновки щодо виконання посткомуністичними країнами ЦСЄ вимог політичного критерію вступу. У кожному звіті, що стосувався поступу конкретної країни на шляху європейської інтеграції, Комісія зазначала, що дана країна “демонструє всі риси демократії, якій притаманні стабільні державні інститути, гарантування верховенства права, права людини та повага до прав меншин” [159, 42]. Аналіз звітів дозволяє виділити застереження, які стосувалися політики Угорщини щодо законодавства Чеської Республіки. Комісія також відзначила задовільну та стабільну роботу всіх трьох гілок влади, що є особливо важливим, оскільки для ЄС стабільність державних інститутів має ключове значення. Однак поза увагою Комісії не залишився той факт, що судові системи краш-кандидатів стикаються з численними проблемами та труднощами. З огляду на це у звітах йшлося про необхідність докладання додаткових зусиль у напрямку підвищення ефективності судової системи, особливо в контексті підготовки до вступу, та зняття обмежень у доступі громадян до правосуддя. Крім того, Комісія звертала увагу на

незавершеність процесу децентралізації, зокрема в питанні передачі повноважень регіонам та муніципалітетам у Чеській Республіці та фінансової реформи в системі місцевого самоврядування. Також залишалися невирішеними питання боротьби з корупцією, особливо в судовій системі. Позицію Комісії, як правило, підтримував Європейський Парламент [159, 87], особливо в питаннях подальшого підвищення ефективності публічної служби (Польща), захисту прав етнічних меншин (Угорщина, Чеська Республіка), реформи правової системи (Чеська Республіка).

Але загальна оцінка Комісії залишилась позитивною. У Стратегічному документі Комісії “Назустріч розширенню Європейського Союзу” (2002) зазначалося, що “у ряді країн було досягнуто прогресу у розробці та зміцненні механізмів гарантування належного виконання судових рішень, а також у покращенні доступу громадян до правосуддя. У більшості країн зроблені подальші кроки у розв'язанні проблеми нерозглянутих судових справ” [163]. Що стосується виконавчої влади, то в документі зазначалися недоліки переважно у сферах адміністративної реформи та наявність проблем у системі державної служби. Щодо парламентів посткомуністичних країн, то Комісія, як правило, зосереджувала увагу на повноваженнях представницьких органів, правах опозиції та належній організації та проведенні виборів.

У цілому, що стосується політичного критерію членства, Комісію головним чином турбувало функціонування основних інститутів держави, зокрема центральних органів виконавчої влади, а також ефективність та результативність судової системи у справі гарантування та зміцнення конституційного ладу та правопорядку.

Отже, на першому та на початку другого етапів європеїзації, особливо в період 1989-1992 рр., комуністичні партії перестали бути правлячими в усіх посткомуністичних країнах ЦСЄ, в яких були проведені справжні багатопартійні вибори і внесені відповідні зміни до конституцій.

Підводячи підсумок зазначимо, що, хоча політичні системи посткомуністичних країн ЦСЄ певною мірою варіюються та не позбавлені національних особливостей, вони не випадають зі спектра західноєвропейських демократій та принципово не відрізняються від політичних систем держав-членів ЄС.

РОЗДІЛ 4

Особливості політичних ризиків в Україні та їх вплив на трансформацію українського суспільства

4.1. Праксеологічні аспекти політичних ризиків в Україні

Одним із наслідків трансформаційних перетворень стало посилення ризикогенності сучасного українського суспільства, складність розвитку останнього полягає у його “розірваності” в декількох вимірах одночасно: традиційний конфлікт поколінь посилений процесами трансформації системи цінностей; майнове розшарування увійшло у суперечність із стратифікацією за багатством освітньо-культурного потенціалу; культурно-історичні, територіальні відмінності і територіально-економічна нерівність підігруються політичними спекуляціями [6, 8].

Прагнення уникати ризиків і забезпечувати комфортне існування є цілком природним для людей. Однак, якщо в суспільстві немає консенсусу щодо базових цінностей і цілей, узгодженого проекту майбутнього, зростає взаємна недовіра, то таке суспільство стає “суспільством ризику”. На думку О. Яницького, в “суспільстві ризику” соціальний порядок не може бути всезагальним. Він складається з “приватних” порядків, що формуються елітами і владними структурами, які конкурують між собою [205].

Політичний порядок – це структура системи суспільних відносин, що матеріалізуються в різного роду інститутах, принципах, правилах і забезпечують цілісність тієї чи іншої соціальної системи. Проблему порядку розглядали у багатьох теоріях: суспільного договору Ж.-Ж. Руссо, ціннісної згоди О. Конта, соціокультурної динаміки П. Сорокіна, комунікативної дії Ю. Хабермаса, відкритого суспільства К. Поппера, “розширеного порядку людського співробітництва” Ф. А. Хайека, структурації Е. Гіденса тощо [5, 93].

На думку Г. Сатарова, будь-який політичний порядок містить вбудовані в нього підструктури (ролі, відносини, інститути тощо), які беруть на себе функцію “розхитування” порядку [162, 23].

Сталий соціальний порядок – це той, щодо якого в суспільстві є консенсус. В Україні бракує суспільного консенсусу стосовно багатьох питань внутрішньої та зовнішньої політики. Відсутність єдності українського суспільства нині є актуальною проблемою, яка потребує розв'язання. Вона зумовлена існуванням різних ідентичностей, відмінностями політичних субкультур, політичним протистоянням тощо.

Ні закони, ні навіть Конституція не створюють правил поведінки, які визнаються всіма. Це зумовлює великий вплив на перебіг політичних подій суб'єктивних чинників. Часом закони порушуються представниками політичної еліти, яка найбільшою мірою мала б бути зацікавленою в чіткому дотриманні законів держави геть усіма.

Відсутність верховенства права в Україні у деякого створює враження, що причиною політичного безпорядку у державі є демократія. Однак розвинута демократія передбачає суворе дотримання законів, норм права. А Україна балансує між демократією й авторитаризмом, і це балансування затягнулося на роки. Режим, що існує в Україні, визначають як гібридний, перехідний. Доки перехід не завершився, ніхто не зможе точно передбачити, є він переходом до демократії чи до нової форми авторитаризму. Це негативно позначається на консолідації суспільства.

Одним з найважливіших елементів державної консолідації суспільства є національна ідея, втілена в реальність. Економічний і політичний фактори є механізмами реалізації національної ідеї. Українська національна ідея народжувалася в умовах феодалізму, розвивалася під час українських революцій і вдосконалюється в умовах демократії та ідейного плюралізму.

Країна в черговий раз опинилася на роздоріжжі. І від активності громадянського суспільства багато залежить, чим ми станемо через 15-20 років – “державою, що не здійснилася”, “керованою демократією”, “європейською вільною країною” чи чимось іншим [74].

У деяких посттоталітарних країнах зберігаються обмеження свободи слова, створюються несприятливі умови для роботи опозиційних політичних сил, не здійснюється контроль за владою з боку громадянського суспільства. У розвинених країнах

демократією теж певною мірою “керують”. “Керування демократією” має на меті зменшення кількості конфліктів в умовах політичного плюралізму. Воно здійснюється за допомогою утвердження важливих демократичних цінностей, стереотипів, а також створення певних міфів. Однак ні тоталітарна, ні авторитарна, ні демократична держава не можуть гарантувати збереження незмінного політичного порядку.

Сьогодні значно зростає кількість людей, які віддають перевагу сильній владі, “сильній руці” у руслі глибоких розчарувань. Вони вважають, що реставрація недемократичного режиму дасть змогу навести в суспільстві лад. Однак перехід від гібридного режиму до недемократичного не зменшить кількості небезпек. На перший погляд недемократична система стабільніша, передбачуваніша, ніж демократична, відкрита. У закритій системі соціальна структура формується цілеспрямовано: немає легітимної боротьби за владу; панує моноцентризм; замовчують та придушують конфлікти; формується єдина ідентичність, почуття колективізму; здійснюють контроль за громадянами через суспільні організації [82, 55]. Обмежуючи свободу слова, мітингів, демонстрацій, об'єднань, маніпулюючи свідомістю мас, формуючи певні стереотипи, міфи, створюючи умови для формування однорідного суспільства і т. ін., влада тим самим обмежує кількість викликів внутрішнього середовища і тим самим зменшує кількість зовнішніх викликів. У недемократичному суспільстві стабільність зберігається значною мірою завдяки “закритості”. Але конфлікти в закритому суспільстві можуть зруйнувати систему, адже їх придушують, а не розв'язують.

Можливість політичного ризику визначається на такій основі: оцінки використання примусу в здійсненні влади, впливу на суспільство радикальних політичних сил; порушення правопорядку, масштабу антиконституційних дій, делегітимації політичного режиму, кризи системи державного управління, сепаратизму, ступеня етнічних, релігійних, расових, соціальних відмінностей, особливо прояву соціальної нерівності тощо [124]. Ми сьогодні можемо стверджувати, що майже всі перераховані чинники ризику в Україні існують.

У розвинених демократичних країнах, розробляючи соціальну політику держави, зважають на рівень соціальної

нерівності. Зростання розриву в доходах населення змушує владу вдаватися до перерозподілу багатства в суспільстві. Стабільним вважається суспільство, в якому частка середнього класу в структурі населення не нижча за 70%. Неконтрольоване зростання нерівності є небезпечним для суспільства, а відповідно породжує передбачувані ризики, як ми довели в другому розділі [171, 78].

Доводиться сьогодні констатувати той факт, що соціальна нерівність у сучасному українському суспільстві створює негативний економічний ефект, який досить яскраво спостерігається в динаміці соціально-економічного та політичного розвитку. Адже популістський шлях перебудови здатний зумовити не лише інфляцію, зростання прірви між багатими і бідними, а й позбавити суспільство усілякого стимулу до продуктивної діяльності.

За відсутності зваженої оцінки ситуації з нерівністю в Україні проблема не обговорюється конструктивно в експертному колі і не є предметом цілеспрямованої дії з боку законодавчої та виконавчої гілок влади [171, 371].

Неконтрольоване зростання нерівності посилює владні позиції небагатьох і перешкоджає участі в політиці більшості, тобто суперечить демократії і сприяє розвитку авторитарних тенденцій:

1) відбувається поляризація суспільства: на одному полюсі концентруються апатія й пасивність, на другому – намагання монополізувати й закрити для громадян сферу прийняття політичних рішень;

2) соціальна нерівність маргіналізує знедолені верстви, підштовхуючи їх до втечі від політики і нелегітимних форм протесту;

3) соціальна нерівність культивує в суспільстві атмосферу, що сприяє руйнуванню підвалин соціальної справедливості і загального блага, моральних засад суспільної єдності [74]. Отже, соціальна нерівність відтворюється в політичному житті. Той, хто має власність, отримує ключові позиції в елітній ієрархії, а також можливість політичного впливу.

Названі чинники призводять до формування олігархічної влади, усунення більшості громадян від процесу прийняття рішень, що породжує ризики демократичного правління. Вибори в

державних, де демократичний транзит не завершився, створюють невизначеність іншого роду. В таких державах порушуються самі правила проведення виборів, результати виборів часто не відтворюють волевиявлення громадян. Невизначеність впливає на відчуття безпеки, а безпека є однією з базових потреб людини. Незадоволеність цієї, як і інших базових потреб, призводить до зростання соціальної напруженості.

Причиною посилення соціальної напруженості є також зростання злочинності та корупції. Україна належить до країн, у яких поширилася організована злочинність. Дослідники організованої злочинності зазначають, що нині її основною рисою є політизація. Політична злочинність у широкому значенні – це всі злочини у сфері державного й соціального управління.

Політична корупція як відносини, побудовані на непублічному задоволенні політичних інтересів приватних осіб, несе з собою ряд загроз для демократії та ефективного управління. Найсуттєвішими серед них є підрив довіри до політичних і державних інститутів та їхніх дій [77, 43].

Беручи початок в політичній системі, в ядрі держави, відзначає американський дослідник Дж. Джекобс, політична корупція запускає аналогічні механізми на інших рівнях, легітимізує порядок всюдозволеності. На думку ученого, тоді як у розвинених демократичних суспільствах втрата віри в чесну і відкриту політику та відсутність довіри до політиків і партій підривають основи демократії і легітимність її інститутів, то у перехідних суспільствах політична корупція загрожує власне життєздатності демократії і робить нові інститути демократії уразливими й недієздатними. Із-за цього як у розвинених, так і перехідних демократіях політична корупція сприяє відчуженню між державою та суспільством і підсилює політичні ризики у суспільстві [164, 53].

Делегітимація політичного режиму, сепаратизм, неузгодженість роботи системи державного управління, зниження ефективності державної політики можуть призвести до конфліктів, метою яких є насильницька зміна конституційного ладу й розпад країни.

Окрім політичних ризиків, породжених внутрішніми чинниками, є політичні ризики, пов'язані з глобалізацією, на чому

зосереджує свої дослідження Е. Гіденс. Нові держави не мають достатнього часу, щоб адаптуватися до змін зовнішнього середовища. На нашу думку, дійсно не варто забувати про такий важливий компонент політичного ризику як зовнішній чинник – процес глобалізації, що породжує “нові правила гри”. Саме завдяки глобалізації людство ввійшло в режим життя з відкритим зовнішнім середовищем, що породжує ризики невизначеності [39, 126].

Уряди країн ЄС завжди були стурбовані захистом громадян від політичних ризиків. Однак в останні роки управління ризиками стало займати центральне місце у діяльності держави. Поняття ризику використовується для опису широкого спектра різних видів прямих загроз:

- питання національної безпеки;
- ризик у зв'язку з організацією важливих для суспільства державних послуг, пов'язаних із серйозними труднощами;
- тривають дебати із нагромадження досвіду в області перерозподілу ризиків (капітальних проектів і надання послуг) між приватним і державним секторами;
- завдання підвищити здатність державного сектора до інновацій і прийняття рішень відносно ризиків, які можуть принести великий вигравш;
- ризики щодо репутації уряду, нанесення збитків державі в очах зацікавлених сторін і населення в цілому, що може перешкодити уряду здійснити державну програму [186, 25].

Всі ці фактори разом змусили переглянути питання про те, як уряд веде свої справи й управляє ризиками у всіх формах.

Ці питання мають ключове значення для уряду ЄС, оскільки у всіх країнах держава є головним гарантом безпеки своїх громадян і покликана управляти тими ризиками, з якими окрема людина чи співтовариство не можуть боротися самостійно.

Одночасно держава завжди змушена мати справу з власними ризиками й небезпеками, непередбаченими подіями, зривами в реалізації програм і проектів.

Це стало причиною зміни характеру політичних ризиків: по-перше, стрімкий розвиток науки й технологій уже призвели до побоювань відносно “техногенних ризиків”. У цьому випадку уряд

і регулювальні органи повинні шукати розумний баланс користі й ризику у зв'язку з величезною кількістю нових технологій широкого спектра – від генетично модифікованих (ГМ) продуктів харчування й лікарських препаратів до промислових процесів і клонування. По-друге, новий фактор – це більш тісні взаємозв'язки в масштабах усього світу за рахунок інтеграції глобальної економіки, єдиних комунікаційних систем і загального навколишнього середовища. У результаті громадяни різних країн стали більш залежні від впливу подій, що відбуваються, починаючи з економічної кризи, хвороб, і закінчуючи непрямыми наслідками громадянських війн та голодом. Взаємозалежна глобальна інфраструктура приводить до того, що катастрофа, яка відбувається в будь-якій частині світу, відбивається на всіх жителях планети: це демонструють, наприклад, події 11 вересня 2001 року в США. Ці системні ризики зараз займають пріоритетне місце на порядку денному багатьох країн. Під впливом цих факторів уряди прагнуть удосконалити свої методи управління політичними ризиками в умовах демократизації суспільства [186, 28].

Політичний ризик стосується насамперед потенціалу держави. Він є функцією владно-силових ресурсів у розпорядженні того, хто ризикує. Слабкий не ризикує, оскільки, по-перше, йому немає що втрачати, а по-друге, через брак ресурсів він просто не спроможний здійснити ризикований крок. Можна навіть говорити про такий собі “мінімальний потенціал ризику”, тобто про мінімально достатній обсяг владно-силових ресурсів у розпорядженні суб'єкта політичних відносин, який уможливило його здатність до ризикованих вчинків.

Американський науковець Г. Моргенту визначає політику як “боротьбу за владу”, а політичні відносини – як владні, тобто відносини винятково з приводу влади і навколо влади. Він же зазначає, що першою і головною метою зовнішньополітичної діяльності, незалежно від конкретно-історичних обставин, є збільшення владно-силового потенціалу держави. Таким чином, саме влада (її обсяг) є тим, чим ризикують у політиці. Політичний ризик, принаймні з погляду реалізму, передбачає або загрозу втрати, або можливість набуття владно-силового ресурсу. Більший ризик – більша загроза втрати і більша можливість прибутку.

Держава може ризикнути своєю національною могутністю, аби максимально її примножити, зважившись, наприклад, на війну. Потужна держава завжди збереже достатній обсяг “національної могутності”, аби застрахувати себе від негативних наслідків ризикованого зовнішньополітичного кроку. Звідси й одвічне прагнення великих держав до глобального поширення, яке зазвичай стримується подібним прагненням інших великодержавних потуг та їхніх союзів. Таке прагнення пояснюється намаганням зменшити зовнішньополітичні ризики шляхом нарощування контролю над міжнародним середовищем [187, 91].

Частина сучасних міждержавних союзів і військово-політичних блоків відіграють роль своєрідних страхових товариств, захищаючи держави-члени від можливих зовнішньополітичних ризиків шляхом надання безпекових гарантій та утримання від ризикованої зовнішньої політики. Однак ці альянси також ґрунтуються на певному розташуванні сил – в них домінують держави з переважаючою “національною могутністю” [187, 92]. У випадку слабших країн, зменшення ризикованості зовнішньої політики досягається ціною відмови (принаймні часткової) від свободи зовнішньо-політичної дії.

Отже, для розвитку і формування нового демократичного суспільства необхідна сильна влада за умов демократичного режиму, яка б ґрунтувалася на довірі народу, його активній участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри вирішальними є дії самої держави та її владних структур, які повинні бути відповідно обґрунтовані та максимально обраховані.

Вважають, що однією з причин нестабільності в умовах глобалізації є зростання ціни помилки. Можливості науково обґрунтованого прогнозування звужуються разом із розмиванням кордонів – політичних (десуверенізація), соціокультурних (культурно-етнічна уніфікація) і просторових (усунення просторово-часових бар’єрів) [140, 97-98].

Потрібна оцінка ризиків у сфері міжнародної політики та безпеки. Завдяки глобалізації людство ввійшло в режим життя з відкритим зовнішнім середовищем, що породжує ризики невизначеності.

Нині вчені обговорюють тенденцію кризи світової цивілізації. Вона є загрозою не для окремого народу, а для людства. Криза світової цивілізації – особливий тип кризи, що охоплює всю планету. Західна модель індустріального розвитку, що поширилася планетою, надає глобальній кризі розгалуженого характеру. Розв’язання однієї проблеми призводить до появи декількох нових. Кожний вихід з однієї кризи відбувається за рахунок загострення інших. Деякі вчені вважають, що після розпаду СРСР світовий порядок був зруйнований і натомість утвердився “світовий безпорядок” [85, 169]. На думку М. Г. Анохіна, міра керованості світовою системою нині на небезпечно низькому рівні [5, 55].

Розвинені країни сьогодні намагаються створити єдиний центр влади. Антиглобалістський рух є реакцією на спробу написати сценарій розвитку планети, незважаючи на думку решти країн.

Тоталітарні та авторитарні тенденції – невід’ємна частина всіх сучасних суспільств. Спроби нових незалежних держав “втекти від історії” шляхом набуття членства в безпековому альянсі чи інтеграційному об’єднанні визначені тоталітарним історичним досвідом [105, 808]. Такі спроби також живляться бажанням абсолютного комфорту й страхом перед ризиками самостійної зовнішньої й внутрішньої політики. Ці страхи притаманні українському суспільству. Але чи позбавить українське суспільство криз тісна інтеграція чи із Заходом, чи зі Сходом?

Отже, політична глобалізація є багатограним процесом, який має як позитивні, так і негативні впливи на розвиток людства. Причому політична глобалізація має неоднозначний (позитивний або негативний) вплив на різні країни в залежності від рівня їх економічного розвитку та політичного впливу в світі. Інтеграційні процеси, які супроводжують глобалізацію, з одного боку, зменшують кількість ризиків, які породжені відсутністю діалогу держав, нездатністю їх знайти спільні інтереси. Однак, з іншого боку, інтеграція призводить до збільшення кількості ризиків, пов’язаних з ослабленням державного суверенітету. Україна ж стала в’язнем другого рівня, знаходячись на роздоріжжі в процесі конкурентної боротьби між США та зоною євро. На нашу думку, альтернативним рішенням в цьому випадку стане спроба

пом'якшити впливи такої конкурентної боротьби на власний економічний і політичний розвиток.

Політичні ризики в сучасній Україні й досі генетично пов'язані зі специфікою набуття суверенітету країною, де моноетнічність не є на першому місці. Цей фактор одночасно є слабким і сильним аргументом на користь України, її дієздатності як держави. Проблеми мови, багатоетнічної культури, компактного проживання різних етносів тощо створюють додаткові політичні ризики. Але традиції проживання різних етносів разом, те, що не існує, за великим рахунком, расизму, ксенофобії, дає великі шанси на зміцнення української політичної нації і єдності регіонів України [124].

Крім того, незаперечним є факт, що політичні ризики сучасної України пов'язані зі станом економічної й політичної систем, з тим, що немає чіткого політичного ідеалу країни й політичної доктрини, яка б його обґрунтовувала. Іноді цю доктрину називають державницькою (але не державною) ідеологією, покликаною обґрунтувати форму і зміст політичної влади, виборчої й судової систем, функції гілок влади, взаємовідносини конфесій тощо.

На переконання українського політолога К. Бондаренка, головні ризики сьогодення і віддаленого минулого України зосереджені не в політичній, а в економічній площині. Можна дискутувати, чи були підстави для розпуску нового парламенту 2006 року, чи ні, наскільки новий законодавчий орган країни був пропрезидентським чи опозиційним до Глави держави. Але головним питанням порядку денного, наголосив політолог, залишилася тема забезпечення України блакитним паливом та розрахунків за спожитий газ іншими енергоносіями [14].

Аргументом на користь першого варіанту було названо небезпеку економічних негараздів. Назвавши політичний розкол 2006 р. країни на Схід і Захід штучним, взявши до уваги те, що чергових виборів у найближчий період в Україні не буде, Народний Союз “Наша Україна” (НСНУ) і Партія Регіонів змогли піти на зраду своїх електоратів. Та, як відомо, в політиці про виборця думають насамперед під час виборчих перегонів. Після виборів – мають перейматися інтересами всіх громадян країни загалом.

На жаль, наша політична теорія орієнтує на вивчення й формування влади й майже не переймається проблемами формування процедур і механізмів для управління такими складними соціальними організаціями, як народ, нація, суспільство, культурна спільнота.

Та й проблема суверенітету України розглядається у вузькому значенні – як проблема створення політичних і економічних апаратів і боротьби за владу, а не як проблема представництва народу в колективних діях, спрямованих на створення, регулювання влади, зміцнення держави. А це породжує, за твердженням М. Михальченка, головний політичний ризик в сучасній Україні: відокремлення влади від народу, визрівання конфлікту між ними, а в результаті – послаблення держави в цілому, загроза розвалу її як соціального організму [124].

Тому потрібно терміново перевести хаотичний, стихійний політичний конфлікт на рівень інституціоналізованого політичного конфлікту, який би спирався на процедурний консенсус: а) розведення сфер жорсткого протистояння й погодження; б) злагода в „правилах гри” з метою погодження шляхів розв'язання конфлікту [107].

Оцінюючи політичний ризик як складову ризику країни, як правило використовують порівняльні дані, коли кількісні оцінки, що характеризують рівень ризику у країні, перетворюються на відповідні рейтинги. Рейтинг країни – це її місце у загальній сукупності країн, що порівнюються.

Порівняльні (рейтингові) методики оцінки ризику країни (інвестиційного клімату), на відміну від методик балової оцінки, наголошують на темпах і перспективах реформ у державі та є виключно експертними.

Вплив політичних чинників на інвестиційний клімат слід розглядати в двох ракурсах, які умовно можна позначити як нецілеспрямований і цілеспрямований вплив.

Під нецілеспрямованим впливом політичних чинників на інвестиційний клімат розуміються всі політичні кроки уряду, що враховуються інвесторами при оцінці інвестиційного клімату країни, за винятком тих, які здійснюються цілеспрямовано для поліпшення умов інвестування. Виходячи з характеру політичної ситуації в країні, виводиться інтегральна оцінка політичного

ризик, що є різновидом некомерційних ризиків. Причому оцінка політичного ризику може проводитися для всієї країни в цілому, окремо для її регіонів, а також для окремих галузей промисловості. Що ж до останнього аспекту, то чим краще відносини тієї чи іншої компанії з органами влади і чим більше лобістських можливостей у неї в різних структурах державної влади, тим нижчим буде політичний ризик. І, навпаки. Проте наявність високого політичного ризику ще не говорить про те, що ніхто не вкладатиме капітал у цю компанію. Річ у тому, що із збільшенням ризику пропорційно йому зростають і витрати об'єкта інвестування, а, отже, зростає ставка прибутку [88, 152].

Під цілеспрямованим впливом політичних чинників на інвестиційний клімат розуміється система заходів, що здійснюються органами державної влади для оптимізації інвестиційного клімату країни. Ці заходи реалізуються переважно в економічній сфері органами державної влади. Чим адекватніше дані заходи існуючим правилам підприємницької діяльності і чим більше вони відповідають запитам інвесторів, тим активніше відбуватиметься інвестиційний процес в країні [88, 153].

Аналіз рівня політичного ризику здійснюється за шістьма окремими показниками, які характеризують можливість країни виконати в повному обсязі і в строк свої зобов'язання. Кожний показник має свою систему індикаторів:

I. Ліквідність, яка характеризує поточну здатність обслуговування боргу: 1) величина резервів у відсотках від дефіциту поточних статей платіжного балансу; 2) величина резервів (у динаміці) для покриття дефіциту імпорту.

II. Економічна і соціальна стабільність – чинник, що використовується для визначення поточної і перспективної здатності обслуговування боргу; 3) зростання / зниження ВВП на душу населення; 4) фактичне зростання / зниження ВВП; 5) структура джерел поповнення бюджету і його видатків. Відповідно до Маастріхтської угоди дефіцит державного бюджету не повинен перевищувати 3 % річної величини ВВП / ВНП; 6) споживання електроенергії на душу населення; 7) відсоток тих, хто відвідує середні спеціальні і вищі навчальні заклади.

III. Рівень фінансової стабільності в статичній, динамічній і з елементами прогнозу: 8) динаміка індексу цін на споживчі товари;

9) величина грошових резервів і грошової маси у відсотках від ВВП.

IV. Стан платіжного балансу, що характеризує оцінку потоків готівки і фінансових взаємозв'язків: 10) зростання / зниження рівня експорту; 11) сальдо і структура зовнішньої торгівлі; 12) величина чистих прямих інвестицій як відсоток від дефіциту поточних статей платіжного балансу.

V. Фінансові стимули, які свідчать про здатність керівництва країни і грошово-кредитної влади спрямовувати валютні ресурси на продуктивні ринки в протилежність “утікання” капіталу з країни: 13) фактичний рівень усіх видів відсоткових ставок. Відсоткові ставки з банківських кредитів, наприклад, схильні до комбінованого впливу таких чинників, як умови на ринку і зміни попиту та пропозиції кредитних ресурсів.

VI. Розмір і обслуговування зовнішнього та внутрішнього боргу, що відображає значущість поточного боргу в порівнянні з поточним доходом і розміром валютних ресурсів: 14) зовнішній державний борг у відсотках від ВВП. Відповідно до Маастріхтської угоди величина державного боргу не повинна перевищувати 60 % річної величини ВВП / ВНП; 15) коефіцієнт обслуговування зовнішнього боргу (відношення обсягу боргових платежів до експорту товарів і послуг) [92, 153].

Враховуються наступні чинники: динаміка зростання економіки, ступінь її стійкості, стабільність грошово-кредитної системи, стан поточного платіжного балансу, розмір бюджетного дефіциту, рівень безробіття, наявність структурних диспропорцій та інше. Група експертів, що включає аналітиків у сфері страхування і банківських працівників, дає оцінку політичної ситуації в кожній країні за 10-бальною шкалою (10 балів означають, що ризик несплати боргів внаслідок змін політичної ситуації в конкретній країні мінімальний, а нульова оцінка свідчить про дуже високий ризик). Країни ранжируються по відношенню одна до одної, враховуючи рейтинги попередніх років. На думку аналітиків, ризиком країни вважається ризик несплати основної суми боргу або відсотків з нього, а також ризики неплатоспроможності за імпорт, невиплати дивідендів, непогашення комерційних кредитів і заборона на репатріацію

капіталу. Дана оцінна категорія не відображає ризики неплатоспроможності приватних позичальників країни.

Український незалежний центр політичних досліджень підтверджує оцінку глибини політичних ризиків в Україні, дану в листопаді 2008 року, на рівні 7-8 балів за 10-бальною шкалою [78].

За словами керівника політичних програм Українського незалежного центру політичних досліджень С. Конончук, зберігається структура політичних ризиків, пов'язана з умовами недостатнього гарантування прав власності, непрозорими способами ухвалення рішень, корупційними відносинами і політичною нестабільністю [78]. У контексті і цілях даної програми політичний ризик розуміється як тенденції, що провокують стан невизначеності у процесі ухвалення політичних і державних рішень і перешкоджають плануванню дій на ринках країни. Політичні ризики виростають з політичних відносин, тобто відносин з приводу влади і власності, лежать у полі ухвалення політичних рішень і як такі впливають на позиції агентів інших полів. Поняття “політичний ризик” не співпадає за об'ємом з поняттям “політична стабільність” і стосується дій/бездіяльності національного Уряду, що стрімко і неочікувано змінюють умови роботи економічних агентів на ринках та негативно впливають на становище різних соціальних груп. Політична нестабільність розглядається як елемент структури політичних ризиків.

Відомий західний експерт з українських проблем Річард Балмфорт стверджує на сторінках аналітичного відділення агенції Reuters, що головні політичні ризики України, як всередині держави, так і у зовнішній політиці, наростають. Цей автор має на увазі “ознаки невпевненості Києва щодо його зобов'язань стосовно економічних реформ, і МВФ тепер прискіпливіше вивчає ці зобов'язання на кшталт тієї ж пенсійної реформи, перш ніж зробити наступний крок до виділення Україні чергового траншу з 15-мільярдного кредиту в сумі понад півтора мільярда доларів” [60].

Гальмування з виконанням зобов'язань перед МВФ збігається з наростанням політичного напруження внаслідок спроб влади В. Януковича переслідувати одного з лідерів опозиції Ю. Тимошенко, зауважує західний аналітик. Р. Балмфорт також вважає, що труднощі з економічними реформами пов'язані з

побоюванням влади у Києві перед наростанням масштабів соціальних протестів, як, наприклад, виступи десятків тисяч малих і середніх підприємців у Києві проти неефективного і дискримінаційного проекту Податкового кодексу. Західний експерт із Reuters не виключає нового наростання напруженості з газовими платежами Києва Росії та посилення тиску Москви на Україну стосовно злиття газових активів [60].

Дослідження ризику країни є комплексною процедурою збирання соціально-політичної, економічної та іншої інформації, її аналіз та оцінка. Структура дослідження ризику країни включає чотири етапи:

- 1) комплексний аналіз сфери дослідження;
- 2) системна оцінка чинників ризику;
- 3) прогнозування ризику;
- 4) управління ризиком [88, 156].

Комплексний аналіз сфери дослідження включає підбір чинників у залежності від поставленої мети, створення системи чинників. На етапі системної оцінки чинників ризику країни визначається ступінь значущості окремого чинника, коректність інформації, що надається.

Прогнозування ризику включає розробку найбільш вірогідних сценаріїв розвитку ситуації та її наслідків. На етапі управління ризиком плануються і здійснюються можливі превентивні заходи проти негативних тенденцій або підсилюються позитивні – шляхом фінансової, політичної підтримки тощо.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що політичний ризик відіграє значну роль у визначенні рівня ризику країни, особливо це є справедливим для країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою, що актуальним є і для України.

Основний чинник політичної нестабільності на сучасному етапі – процес перегрупування інтересів груп впливу, зумовлений президентськими виборами та заморожуванням структурних реформ. Стан системи ухвалення рішень у системі влади можна охарактеризувати, як “стабільність у нерозвитку” [130, 56].

Що ж до часткових політичних ризиків, які є похідними від головного й одночасно загострюють головний, то, на думку українського дослідника М. Михальченка, серед них можна назвати такі:

- нерозв'язана проблема розподілу функцій влади;
- нереформована судова система;
- нерозробленість національної ідеї та механізмів її реалізації;
- брак консенсусу еліт щодо моделей президентської чи напівпрезидентської республіки;
- бажання деяких політичних сил повернути „владу рад” під гаслами парламентської республіки;
- перманентне захоплення владного центру регіональними елітами, які в кожному конкретному випадку не схильні співпрацювати з іншими регіональними елітами, навіть з київською;
- брак сталого виборчого законодавства й невиважений перехід до пропорційної виборчої системи гіршого зразка, яка надала лідерам партій можливості не тільки для безконтрольного збагачення, диктату щодо партійної маси, але й вихолощення змісту виборів (виборець голосує за партійну афішу, бренд, а не за список);
- аморальність депутатського корпусу і, як наслідок, введення „імперативного мандата”;
- перманентні зміни Конституції України, втручання в зміст чинної Конституції;
- гальмування адміністративно-територіальної реформи;
- взаємопов'язаність капіталу і влади, що перетворює капітал на владу, а владу – на капітал;
- відсторонення інтелектуальної еліти від влади й засобів масової інформації [124].

Безумовно, перелік політичних ризиків є відкритим і може бути доповнений. Але інші політичні ризики в різній мірі пов'язані з переліченими і ведуть до нової хвилі невизначеностей, небезпек і, як результату, до конфліктогенних ситуацій.

Залишається високою вірогідність зміни політичного режиму в Україні. Політична нестабільність впливає з відносин, за яких об'єктом політики стає сама політична система, система державної влади, її набуття і поширення. Нестійкість парламентської коаліції та зміщення центрів ухвалення рішень з парламентських структур до позапарламентських створює умови для дестабілізації діяльності парламенту України й низької

передбачуваності дій можливих політичних альянсів. Політична нестабільність пов'язана з практичним ревізуванням засад чинного законодавства, і фактичною відмовою від розробки документів державної політики, які б фіксували засадничі принципи організації системи державної влади та основ національної безпеки.

Зберігаються і нарощують свою потужність впливи груп політичних інтересів з-поза меж України. Водночас не можна виключити вірогідність напруженості на ґрунті міжетнічних відносин або відносин, що означатиме поширення політичної нестабільності на суспільні відносини.

Оцінка процедур ухвалення рішень та аналіз позицій активних економічних агентів у системі політичного представництва (процеси ухвалення політичних рішень) дозволив оцінити глибину політичних ризиків в Україні на даному етапі (жовтень-грудень 2009 року) на рівні 6-7 балів [78].

7 – високий рівень непередбачуваності, коли спостерігається регіональна нестабільність, включення країни в зону конфлікту інтересів, поляризованість політичного поля, високий рівень “людського фактора” у процесі ухвалення рішень, хиткість політичних зв'язків, волонтаризм у процесі ухвалення рішень, підготовка рішень у закритий спосіб в інтересах учасників ухвалення рішень, ігнорування процедур та необхідності їх визнання, непрогнозованість рішень, втручання уряду у справи корпорацій, високий рівень корупції.

6 – вищий від середнього рівень непередбачуваності, за умов якого простежується поляризованість політичного поля, високий рівень “людського фактора” у процесі ухвалення рішень, волонтаризм у процесі ухвалення рішень, підготовка рішень у закритий спосіб в інтересах учасників ухвалення рішень, ігнорування процедур та необхідності їх визнання, непрогнозованість рішень, втручання уряду у справи корпорацій, високий рівень корупції.

УНЦПД прогнозує збереження структури політичних ризиків у середньостроковій (6-8 місяців) та довгостроковій перспективі і не прогнозує зменшення їх глибини.

Прогноз розвитку ситуації на середньостроковий період (6-8 місяців) включає в себе пропозиції владних груп до легітимізації основних рис політичного режиму, що передбачає:

- розробку адекватної реальному стану справ (тобто посиленню політичної ролі інституту президентства, представленій як засіб стабілізації політичної системи в умовах багатопартійності) моделі системи організації державної влади та її утвердження на базі “оптимізації” відповідної конституційної основи;

- дискусію щодо засад виборчого законодавства до органів влади різного рівня, реформи судово-правової системи та місцевого самоврядування;

- просування владних груп до державної власності, зокрема на основі моделей державних холдингів, та за рахунок активізації приватизаційних процесів;

- підвищення конфліктності поміж групами інтересів за доступ до ресурсів і явища перерозподілу власності (зокрема, на основі рейдерства) [78].

Оцінки політичного ризику здійснюються на основі суб’єктивного аналізу доступної інформації для дослідників. Щоб науковці могли скласти уявлення про вірогідне майбутнє і застрахувати капітал, розглядаються 2 сценарії рівня ризику: “кращий” і “гірший”.

З метою прогнозування зміни рівня ризику вводяться поняття “прогноз гіршого випадку” (WC-прогноз) і “прогноз кращого випадку” (BC-прогноз). Обидва прогнози проводяться для 2 періодів: 1 рік і 5 років. WC- і BC-прогнози дозволяють оцінити, в яких межах розташований ризик з урахуванням існуючих тенденцій розвитку політичної, економічної і фінансової ситуації. WC-прогноз будується шляхом екстраполяції тенденції “гіршого випадку” на кожен компонент ризику в кожній категорії. Аналогічно будується BC-прогноз, але для “кращого випадку”. У ході побудови прогнозу проводиться оцінка “достовірності” тенденції [142, 246].

З метою з’ясування оцінки стійкості рівня ризику вводиться поняття “стабільність ризику”. Показник “стабільність ризику” окремої країни – це відмінність між WC і BC, що є

показником стабільності ризику для даної країни. Чим більше різниця, тим нижчий рівень стабільності.

Дана методика є актуальною в умовах визначення рівня стабільності політичного ризику в Україні, зважаючи на політичний процес 2004 р. – початку 2010 р., який характеризувався нескінченим ланцюгом протистояння команд прем’єр-міністра й Президента України. Такий зміст взаємодії головних суб’єктів політики в країні чітко уособлює то приховану, то відкриту боротьбу за владу, ресурси і статуси, перерозподіл яких щоразу порушує усталену раніше рівновагу інтересів, принаймні тих, які нинішні учасники політичного протистояння декларували у період “помаранчевої революції”. І якщо для широких верств українського суспільства політичний процес у країні надзвичайно заплутаний та суперечливий, то для міжнародних оглядачів події в Україні мають чітко окреслений стан. Так, Майкл Емерсон, брюссельський оглядач з європейсько-українських питань, попередньо заявив, що “внутрішня політична ситуація в Україні надзвичайно складна і навіть нагадує громадянську війну між президентом і прем’єром... Це неблагополучний варіант демократії, який розчаровує Європу у післяреволюційних здобутках України” [102, 157].

Якщо внутрішня політика України розчаровує Європу, то українське суспільство на цьому фоні переживає не просто розчарування, а у відкритому контексті – невдачу. Адже масовий виступ громадян у 2004 р. був не лише протестом щодо результатів голосування після другого туру виборів Президента – він був симптомом суспільної кризи, початок якої сягає 1991 р. Саме з цього періоду, як відзначає О. Майборода, “в Україні боролися дві тенденції: з одного боку – до збереження у модифікованому вигляді номенклатурно-корпоративної форми правління, подібної до радянської, а з другого – до демократизації країни” [114, 76]. В цьому контексті, соціологи Є. Головаха і Н. Паніна називають “помаранчеву революцію”, що заманіфестувала себе як демократична за своєю ціннісно-нормативною сутністю, “виявом культурно-етнічної революції” [42, 54]. Дещо під іншим кутом зору про ці події висловився в одному з інтерв’ю у газеті “День” (2005 р.), нині почесний президент Києво-Могилянської академії В. Брюховецький. Обмірковуючи питання створення музею

помаранчевої революції, він вносив пропозицію назвати його музеєм української звитяги. Це він обґрунтовував наступним чином: “Я, крім усього іншого, не вважаю, що це була революція... На мою думку, революція відбулася в 1991 році. Сьогодні це еволюційний процес, наслідок 1991-го. Революція не буває карнавалом... Революція – це коли порушується закон, тривають штурми... Мені здається, це було вертепне, карнавальне дійство в багатьох моментах” [22].

Справді, можна стверджувати, що “помаранчева революція” значною мірою змінила національні настрої та свідомість громадян. Це позначилося на зростанні довіри до Президента, уряду, до партійних лідерів, і, що найважливіше, призвело до усвідомлення самим українським населенням власної політичної ефективності.

Таким чином, революційний рух 2004 р. був позначений ризиками як з боку тодішньої влади, так і опозиції. В контексті нашого дослідження зазначимо, що саме поняття “ризик” трактується як усвідомлена можливість небезпеки, можливість збитків або неуспіху в якійсь справі. За твердженням українського дослідника І. М. Кучеренка, один із загрожуючих ризиків для суспільства носив фізичний характер – загроза насильства значній частині безпосередніх учасників тодішнього процесу, а саме мирним жителям в ході розгортання і перебігу подій. Подекуди фізичний ризик мав наслідки і в післяреволюційні дні, коли з невідомих причин пішли з життя найближчі соратники Л. Кучми – міністри Г. Кирпа та Ю. Кравченко. Другий ризик – моральний. Атмосфера “революційних” подій значним чином підняла дух українського народу. Ціннісною основою розвитку українського суспільства стали поняття свободи, совісті, протиборства добра і зла. Таке піднесення вселяло віру і надію, що суспільне життя справді можна змінити на краще [102, 155].

Слушно зауважує німецький дослідник Н. Луман про постреволюційний стан, коли влада ризикує не скористатися можливостями, які вона отримає, зокрема, внаслідок революційної трансформації [110, 132-133].

Політичним ризиком супроводжувались події в Києві з 21 по 29 листопада 2004 р., наслідками якого могла стати потенційна фізична загроза значній частині безпосередніх учасників, що

прийшли на Майдан. Разом з тим вони не виходили за рамки цивілізованих форм. “Стриманість у діях була стратегією опозиції і вимушеною тактикою з боку партії влади” [98, 181].

Інша особливість “революційних” подій в Україні переважно стосується регіонів. Такі події можна назвати третім ризиком головних суб’єктів політичної діяльності, оскільки такий їхній задум несе потенційну загрозу національній безпеці України, її цілісності.

Особливого поширення набули сепаратистські настрої в східних регіонах. “Група депутатів Дніпропетровської обласної ради виступає за створення Південно-Східної автономії... У м. Донецьку сесія обласної ради обговорює можливість створення автономії” [203, 130–131].

Продовженням таких настроїв став з’їзд депутатів усіх рівнів у м. Северодонецьку, на якому пролунали заклики до відокремлення східних областей України. Ризик такого розвитку подій видавався тоді досить високим, адже у роботі з’їзду взяли участь 3576 депутатів із 16 областей України, АР Крим і міста Севастополя. На зборах було заявлено, що депутати представляють більш як 35 мільйонів населення України. Під час обговорення учасниками політичної ситуації у країні лунали радикальні та досить суперечливі заяви, виступаючі пропонували ввести в Україні надзвичайний стан, розпустити Верховну Раду, сформувати бригади та загони самозахисту, створити південно-східну федеративну державу, яка працюватиме в межах єдиного економічного простору. Висловлювалися пропозиції зробити Харків столицею нової держави тощо [172].

Однак наголосимо, що за будь-якої організації масових виступів у 2004 р. ризик влади і тих, хто на її місце претендував, був надзвичайно високий. Представники попередньої влади могли застосувати силу – на це вказують згадані обставини. Опозиція ж ризикувала комплексом дій, у першу чергу морально-психологічного характеру. Прямуючи до влади і застосовуючи морально-психологічний чинник, опозиція ризикувала своїм майбутнім, яке потрібно було виправдати. Адже кредит довіри під час “помаранчевих” подій до опозиції був надзвичайно високий. Так, оцінюючи діяльність влади за перші 100 днів, у 2005 р. соціологічна служба Центру Разумкова відзначила, що 43%

респондентів вважали розвиток подій такими, що розгорталася в правильному напрямі [149].

Менше третини (31%) оцінювали напрям розвитку подій як неправильний, а інші з відповіддю на запитання не змогли визначитися.

Для порівняння: на початку 2004 р. лише 20% респондентів вважали, що події в Україні розвиваються в правильному напрямі, понад половина респондентів (56%) були переконані в неправильності напрямку розвитку подій [13, 10]. З іншого боку, оцінка розвитку подій має яскраво виражені регіональні розбіжності. Вона вкрай позитивна в Західному регіоні (72% вважали напрям розвитку подій правильним і 9% – неправильним) і просто позитивна в Центральному регіоні (55 і 20% відповідно). Проте в Південному та Східному регіонах помітно переважали негативні оцінки. Дотримувалися думки, що події в країні розвивалися в правильному напрямі, понад чверть (28%) населення Південного та майже чверть (24%) – Східного регіону [149].

Отже, як бачимо, з одного боку, дії нової влади мали досить високу підтримку в суспільстві, набагато вищу, ніж дії влади попередньої. З іншого боку, ставлення до влади мало яскраво виражені регіональні відмінності. Це ще раз засвідчує ту сумну обставину, що розкол суспільства за географічною ознакою існував.

4.2. Витоки та особливості політичних ризиків у сучасному українському суспільстві

Витоки сучасного політичного ризику яскраво окреслилися ще під час президентських перегонів 2004 р. Частина українського суспільства прагнула стабільності, яку вбачали в демократії. На запровадження в Україні дійсно демократичних реформ була зорієнтована вся ідеологія Майдану. Пробуджена політична нація очікувала не тільки нового Президента України, а й нової моделі управління всіма суспільними процесами за демократичними принципами відкритості, правової неперервності, дотримання суспільно-політичних норм, спрямованості на згладження протиріч і досягнення консенсусу. Як показав час, ні суспільство, ні команда помаранчевих сил не були готовими до реалізації таких очікувань. В результаті, за півтора роки наступило нове суспільне

розчарування. Авторитет народного Президента впав до звичного рівня його попередника. Обурена маса прибічників Майдану всю недолугість ситуації переклала на недоречність конституційних реформ, їх складність та недосконалість.

Моральний політичний ризик, який виражається станом кризи, породжений впливом на масові почуття і свідомість політичними лідерами, які у свій час вивели своїх прихильників на Майдан, зберігається й сьогодні. Адже, як слушно передбачав український дослідник О. Мотиль, що “помаранчева революція сформувала покоління молодих людей, через яких здійснюватиметься вплив на культуру й змінюватимуться звички, мислення та ментальність мільйонів” [131].

На протигагу фізичному політичному ризику, що вже минув, моральний перейшов у зтяжну кризу. Та й взагалі, ступінь ризику оцінюється і визначається фактором руйнівних наслідків майбутнього.

Одним з провокуючих факторів, який поглиблює морально-політичний ризик, є релігійна сфера, де ідеологічні вподобання, загострюючись, виражаються в прихильності чи зневірі до влади, у визначенні певних геополітичних векторів.

Релігія має можливість об'єднувати великі маси людей, “охоплює організаційні можливості й здатність (через релігійні інститути) забезпечувати безконфліктний зв'язок, певну злагоду, солідарність, згуртованість суспільства, релігійних громад” [144, 124]. Об'єднуючи на підставі спільного віровчення великі групи людей, релігія протиставляє їх іншим групам, які не поділяють їхніх переконань. А коли до віросповідних протиріч вступає конфлікт політичних чи фінансово-економічних інтересів, тоді релігійне протистояння набуває особливо гострих форм.

Міжрелігійна напруга є однією із форм боротьби різних політичних сил як усередині України, так і поза її межами за реалізацію власних концептів геополітичної стратегії розвитку України. Одним з вузлів міжправославного протистояння в Україні є різне бачення церквами себе у сучасному світі. Виходячи зі своєї історичної традиції, вони по-різному уявляють своє місце у Вселенському православ'ї та глобалізованому світі, намагаються впливати на зовнішню політику держави, від якої залежить та роль, яку відіграватиме у світі українська спільнота.

Геополітичні інтереси православних церков зумовлюють їхні симпатії до тих політичних сил, які стоять на схожих позиціях. На перший погляд дивною та позбавленою будь-якої логіки видається співпраця УПЦ з українськими комуністами, однак вона зумовлена спільною стратегічною метою поновлення союзу з “братнім російським народом”. Із тих самих причин УПЦ знаходить спільну мову також з іншими політичними силами, які виступають за тісну інтеграцію України з Росією. Міжправославний конфлікт в Україні ускладнюється тим фактором, що Україна стала полем боротьби між двома головними центрами світового православ'я: Москвою та Константинополем [144, 125].

В Україні на роль “державної” або “національної” церкви найбільшою мірою претендує УПЦ КП. І тут ми бачимо аналогію з російською ситуацією, коли церква публічно проголошує основні тези державної зовнішньої політики (ієрархи УПЦ КП, наприклад, неодноразово говорили про нагальну потребу вступу України до НАТО, про стратегічну перспективу входження до Євросоюзу, гостро засуджували події Голодомору, який останнім часом став однією з головних тем української зовнішньої політики, тощо). Відмінність від російської ситуації полягає у тому, що державна та церковна зовнішня політика там консолідує націю, в той час як в Україні вона стає дедалі більшим бар'єром для національної єдності. Така ситуація породжує в Україні моральний ризик. І це означає, що Україні у жодному разі не підходить російська модель державно-церковних відносин, і прагнення політичних сил, що сьогодні перебувають при владі, втілити її у будь-якій формі наразяться на гостре неприйняття суспільством, а в кінцевому результаті – до їхньої неминучої поразки. А поки що заяви представників влади про необхідність створення єдиної помісної православної церкви викликають напругу більшості релігійних організацій, які вбачають у цих діях намір створення “державної” церкви за російським сценарієм [175, 79].

Отже, регулювання відносин у сфері релігійних взаємин наштовхується на проблему відсутності адекватного сучасному моменту законодавства. Протягом багатьох років робляться регулярні спроби ухвалити новий закон про “Свободу слова та релігійні організації”, які постійно наштовхуються на відсутність

узгодженої політичної позиції в середовищі законодавців, що лобіюють інтереси різних релігійних організацій.

Зважаючи на наявні проблеми і на те, що причиною їх виникнення у більшості випадків є дії або бездіяльність органів державної влади, доцільним, на нашу думку, було б ужити наступних заходів:

- домогтися виконання Закону України “Про свободу совісті і релігійні організації” в частині заборони релігійним організаціям займатися політичною діяльністю. Церкви мають бути позбавлені статусу “суб'єктів політичної дії”;

- припинити будь-яке державне втручання у процес створення єдиної помісної православної церкви;

- при розробці принципів державної релігійної політики враховувати позиції віруючих різних віросповідань, теоретичні та практичні поради науковців. Державна релігійна політика має стати публічною та відповідати основним нормам прав людини, що гарантують свободу совісті [144, 124-125].

Отже, релігійний чинник є швидше не інтегруючим, а дезінтегруючим фактором у процесі національної консолідації в сучасній Україні. Тому, політичним силам, які прагнуть покласти в основу ідеї українського державотворення ідею національної інтеграції, на наше переконання, необхідно відмовитися від прагнення використання релігійного фактора у цьому процесі, оскільки він спричиняє нові політичні ризики для суспільства.

Специфіка саме морально-політичного ризику полягає в можливості масової зневіри громадян у тій чи іншій колективній політичній дії. Моральний ризик стосується легітимації, а не фізичного насильства. Ризикований політичний курс містить у собі подвійний ризик – моральний і фізичний (ризик насильства), тобто він може призвести як зневіру до панівної влади, так і до втрати політичного контролю над насильством та його руйнівного спалаху. З погляду неминучих у політиці ризиків будь-яка ефективна політична система має виконувати подвійне завдання – максимально уникати ризику фізичного насильства, контролюючи його, і максимально уникати морального ризику, підтримуючи належний ступінь довіри громадян до цієї політичної системи. Якщо таке подвійне завдання політичною системою не

виконується, тоді вона сама ризикує бути революційно зміненою [102, 156].

В Україні ж існує політична система, яка своєю структурою та функціями породжує протистояння гілок влади й дестабілізує державу та суспільство. Причини цього такі:

- Перманентна боротьба гілок влади за повноваження, оскільки Конституція нечітко фіксує їх і перехрещує. Особливо конфліктними є проблеми: а) призначення суддів різної компетенції, у тому числі суддів Конституційного та Верховного судів, де діють декілька суб'єктів влади, котрі прагнуть контролювати різні елементи судової влади; б) формування уряду, де також конкурують різні суб'єкти політики (Президент, Верховна Рада, політичні партії); в) призначення та контроль за діяльністю керівників обласних і районних державних адміністрацій, де конкурують Президент і Прем'єр-міністр та їхні апарати.

- Перманентні зміни Конституції, що в умовах нерозвиненої демократії спричиняють неповагу до неї та інших законів. Якої шани вартій Основний Закон, якщо він аморфний і змінюється під кожну більш-менш значну політичну ситуацію. Точно так само перманентно змінюються всі закони [125, 21].

Отже, узагальнюючи матеріали стосовно політичних ризиків, присутніх у конституційному процесі нашої держави, можна сказати, що: по-перше, в українському конституціоналізмі практично на всіх етапах переважав традиціоналізм, в той час як дуже слабкою залишалася інституційна складова. Тобто, Конституція здебільшого розглядалася як політичний та ідеологічний, а не інституціонально-правовий документ; по-друге, в основні періоди активізації конституційного процесу відчувався значний зовнішній вплив за умов зменшення уваги до внутрішніх потреб. Мається на увазі вплив російського чинника, боротьби з радянським минулим, зобов'язань перед Європою тощо. Нарешті, ретельний аналіз українського конституційного процесу дозволяє констатувати, що у нашій державі завжди переважала політична кон'юнктура, тобто проекти відповідних змін готувалися "під когось" (чинного Президента, Прем'єр-міністра, лідера політичної сили), що передбачає реалізацію персоніфікованих очікувань щодо подальших перспектив того чи іншого політика. Ще чіткіше це

проявляється після проведення політичної реформи 2004 року і характеризує те, що відбувається зараз. Зрозуміло, що чинну редакцію Конституції необхідно вдосконалювати, але крім цього потрібно ще розробити, узгодити та прийняти законодавство щодо місцевого самоврядування, місцевих адміністрацій, Кабінету Міністрів, Президента, суду тощо.

Все ж таки, головні політичні ризики сучасного конституціоналізму полягають не в недосконалості правових норм. Справжні ризики і сфера для управління ними знаходиться в площині охорони Конституції та сприяння виконання її положень всіма суб'єктами державної влади і політики. Лише за умов доміанти інституціонально-правової складової над політичною можемо сподіватися, що Конституція з політико-ідеологічного документа перетвориться на правовий, де знайдуть виправдання такі важливі питання, як:

- Перехрещення функцій Президента та Прем'єр-міністра.

- Постійне зниження ролі народу й органів народовладдя в регіонах. Процес виборів до законодавчої влади стає дедалі закритішим, і тому виборців підкуповують і маніпулюють ними. Це сприяє зміцненню впливу фінансово-промислових олігархічних груп, які близькі до своєї мети – створення повноцінного олігархічного економічного й політичного режиму.

- Використання правоохоронних органів як засобу політичної боротьби між гілками влади, політичними партіями та блоками, політичними лідерами, олігархічними групами тощо.

- Неузгодженість між провідними політичними силами суспільства щодо цілей і засобів політичного розвитку країни, зокрема щодо євроінтеграції та вступу до НАТО. Тому розмови про "політичні реформи" є політичною демагогією і не мають практичної скерованості. Усе це веде до ціннісної розколоти країни з приводу зовнішньополітичного та внутрішньополітичного курсів.

- Процес формування партійної системи. Існуючі політичні партії зберігають кланово-патерналістський характер, ідеологічно безбарвні (навіть Компартія), неможливо передбачити процес зростання впливу серед населення та зникнення з політичної арени деяких партій, оскільки їх формування й функціонування визначається не перебігом політичних процесів, а впливом

олігархічних груп і їхніх лідерів.

- Політична еліта показала свою незрілість і некомпетентність, а її конструктивізм вичерпався. У результаті різні групи політичної еліти не працюють на інтереси країни, а борються за владу як джерело прибутку, де розподіл національних багатств і бюджету став головним політичним ризиком для суспільства в процесі його демократичної трансформації [124].

Така характеристика стану політичної системи переконує в тому, що існує політична загроза деградації держави під впливом чинників внутрішньополітичного розвитку. Внутрішні чинники деградації держави детермінують негативні зовнішні чинники розвитку, створюють навколо України негативний імідж ціннісно розколотої, нестабільної, корумпованої країни, яка не має чіткого внутрішнього й зовнішнього політичних курсів.

В таких умовах необхідно насамперед покінчити з практикою парламентських змін Конституції на ближчий період і прийняти у Верховній Раді й винести на всенародний референдум один із варіантів курсу в зовнішній політиці: “Повномасштабна європейська інтеграція” або “Повномасштабна євразійська інтеграція”. Щоб не сидіти на “двох стільцях” і щоб усі гілки влади консолідовано працювали на єдиний курс країни, а наші іноземні партнери знали, з якою реальністю в Україні вони мають справу; визначитися з системами виборів Президента, Верховної Ради й органів самоврядування та закріпити це законом на 15-25 років, аби “зняти” конфліктогенну проблему політичного життя й ризик продовження руйнівної діяльності антиукраїнських сил, котрі прагнуть відновити “владу рад”, і таким чином ліквідувати суверенітет України або встановити олігархічний режим. Загроза передачі всієї повноти законодавчої й виконавчої влади Верховній Раді, де кілька олігархічних груп контролюватимуть ВР, Президента та Кабінет Міністрів, а також регіональні органи влади, реальна і близька до цілковитої реалізації; активізувати теоретичну, пропагандистську й контрпропагандистську роботу стосовно “п’ятої колонії”, яку активно використовують зовнішні та внутрішні вороги незалежності України. Сьогодні це – одна з найактуальніших проблем збереження суверенітету і сталого економічного й політичного розвитку.

В результаті сьогодні можна з упевненістю говорити про розвиток в Україні системної кризи, пов’язаної з невідповідністю змін в політичній системі трансформаційного періоду зі змінами в економіці. Криза стимулюється, з одного боку, неефективністю програм, які не дозволили за десятиліття провести реструктуризацію і подолати структурні диспропорції, характерні для пострадянських економік, з іншої – в поступовому вичерпанні владних ресурсів, інтелектуальному і професійному “старінні” покоління пострадянської еліти, що перебуває при владі в Україні вже більше десяти років [107].

Таким чином, очевидний занепад політичної системи, що діє, і невизначеність механізмів збереження спадкоємності влади в країні провокує загальну невпевненість і зростання рівня політичних ризиків в Україні.

Разом з тим, невідворотною тенденцією український політолог К. Бондаренко вважає швидке оновлення найближчим часом політичної еліти. Це стає можливим внаслідок:

- посилення робітничого, страйкового і профспілкового рухів, перш за все у розвинутих промислових регіонах, як реакція на ріст безробіття, реприватизацію;

- становлення землі товаром, що поглибить розшарування сільського населення;

- процесу просування України в Європу, у результаті чого вивільнятиметься енергія мас через жорстке регулювання міграції робочої сили як на східному, так і західному кордонах тощо [14].

Нові суспільні рухи, прогнозує К. Бондаренко, будуть політизуватися, політичне середовище – лівішатиме, і, як наслідок, вже невдовзі після парламентських виборів ми матимемо абсолютно нову дійсність.

Політичні ризики в Україні зберігаються на високому рівні, як зазначає Міжнародне рейтингове агентство “Fitch”, але вони набагато нижчі, ніж були в період президентських виборів 2004 року. “Fitch” зазначає, що надані Україні рейтинги зумовлені економічною і зовнішньою політикою, що базується на зближенні зв’язків з Європейським Союзом, дружніх відносинах з Росією, а також продовженні економічних і структурних реформ [182, 480].

Проте, зважаючи на дані українського незалежного центру політичних досліджень щодо глибини рівня політичних ризиків,

Міжнародне рейтингове агентство “Fitch”, на наш погляд, робить поспішні висновки. Адже політична еліта сьогодні наділена такою кількістю прерогатив впливу, які дозволяють “чи не щоденно” змінювати вектори розвитку країни та коригувати законодавчу базу на свій власний розсуд. Так, ще протягом 1991 і першої половини 1994 року в Україні діяла владна конструкція, в межах якої жоден з політичних інститутів (президент, уряд, Верховна Рада) не був наділений такою кількістю прерогатив, які б дозволяли йому чинити вирішальний вплив на формування політичного та економічного курсу країни. Щодо політичної еліти, то вона тоді перебувала в розбалансованому стані. Політичні рішення ухвалювали переважно все ще представники пострадянської еліти, які, у свою чергу, „патрунували” процес інтенсивного формування бізнесу фінансово-промислових груп. Через бурхливі події, пов’язані з нагромадженням капіталу, новітні власники ФПГ не мали можливості сконцентруватися на питаннях інституціоналізації політичного впливу. Нова конструкція українського політичного класу (політичної еліти) тоді лише починала вимальовуватись, що також унеможливило виконання ним місії модератора перетворень [69, 110-173].

Виконання середнім класом певних функцій модератора модернізаційних процесів теж ускладнювалося, як мінімум, двома обставинами. По-перше, розшарування українського соціуму за геополітичними уподобаннями хоч і мало на той час переважно латентний характер, але вже чітко вимальовувалось (доказ – президентські вибори 1994 та 2004 років, під час яких вирішальну роль відіграли саме геополітична орієнтація кандидатів та їх чітка „географічна” підтримка). По-друге, переважно патерналістське пострадянське українське суспільство було деморалізоване гіперінфляцією початку 1990-х років і, відповідно, позбавлене політичної волі як такої. Радянський середній клас (вчителі, лікарі, науковці) за нових політичних умов став найменш забезпеченим прошарком суспільства, новий середній клас ледве починав формуватися [37, 106].

Період другої половини 1994 – 2004 року характеризувався: економічною стабілізацією; впливовим політичним інститутом (Президентом), що здійснював моновплив на політичну систему; формуванням нової структури політичного класу шляхом

інституціоналізації політичного впливу ФПГ; тим, що не було модератора модернізаційних процесів в Україні і, відповідно, чіткої стратегії перетворень. У 1992 році з проханням „сказати, що потрібно будувати в Україні” до депутатів Верховної Ради звернувся тоді ще Прем’єр-міністр Л. Кучма. Ставши 1994 року Президентом України і зрозумівши, що поставлене питання так і залишається риторичним, Л. Кучма звертається до Конституції 1996 року, яка політично перетворила Україну на президентсько-парламентську республіку, в рамках якої глава держави отримав майже необмежені важелі впливу на всі гілки влади. В політичному і правовому сенсі Президент став центром політичного і владного механізму. Фактично інституційні повноваження Президента надавали йому історичну можливість стати суб’єктом української модернізації. Втім, через низку об’єктивних обставин, таких, зокрема, як політично та національно неструктуроване суспільство, слабкість і висока конфліктність еліти, що сфокусувалась на розширенні ареалу власного політичного і бізнес-впливу замість вироблення консолідуючої модернізаційної моделі, поляризоване за ідеологічними, світоглядними, економічними ознаками суспільство, монозалежність від Російської Федерації, а також причин суб’єктивних Л. Кучма не став суб’єктом модернізації в Україні [76, 92].

Результати періоду 1994 - 2004 років полягали у тому, що:

- Президент, інституційно наділений повноваженнями, необхідними для здійснення модераторської ролі української модернізації, виконував лише роль провідного політичного суб’єкта, перетворився на „третього суддю” українських олігархів;

- фрагментована політична еліта як поєднання номенклатури та олігархічного капіталу не була здатною за своєю природою генерувати ідеї, адекватні модернізаційним викликам України, оскільки головною умовою отримання нею прибуткової ренти була низька вартість робочої сили та доступ до демпінгових російських енергоносіїв. Заради збереження стабільності формування капіталу вітчизняні олігархи виборювали політичну модель, яка гарантувала б їм убезпечення від різких модернізаційних реформ, котрі могли б серйозно змінити ціни на

енергоносії, а також на зростання рівня заробітної плати (при адаптації українського законодавства до європейського);

- середній клас через свою нечисленність і слабкість, залежність від олігархів, нерозвинутість інститутів громадянського суспільства також не мав можливості виконувати функцію суб'єкта модернізації;

- поглиблювалось відчуження політичного класу від переважної більшості населення, орієнтованого на запровадження вищих соціальних та економічних стандартів життя [76, 94].

Слід зазначити, що практично впродовж усього періоду президентства Л. Кучми (1994–2004 рр.) суспільство більшою мірою було стурбоване економічними показниками і бажанням покращити своє матеріальне становище, а не протистоянням провладної і опозиційної політичних сил. Сутність “української моделі” в цей період визначалася прагненням влади утримати соціально-політичну рівновагу шляхом мінімізації змін і збереження колишніх механізмів політичного управління. Результатом реалізації цієї моделі, з одного боку, була відсутність широкомасштабних конфліктів, що мають насильницькі форми і можуть проявлятися в руслі екстра-легального ризику (революції), а з іншого – вгасання соціально-політичної активності [42, 39].

Нову інституціональну кризу в українському суспільстві фіксуємо напередодні і під час президентських виборів 2004 р., в результаті яких відбулися серйозні зміни як у розвитку масової свідомості, так і на рівні провідних політичних сил – була здійснена нова конфігурація владних еліт. З приходом останніх до влади замість очікуваної стабілізації політичного, економічного, соціокультурного розвитку країна опинилася у стані затяжної політичної кризи, неминучими результатами якої стало погіршення усіх показників життя українського соціуму, які вкотре засвідчили, що в широкому просторі трансформацій, в яких опинилася свого часу Україна, спостерігається певна хаотичність і невизначеність.

Беручи за основу розмежування подій, викликаних або діями урядових структур в ході проведення певної державної політики, або силами, які знаходяться поза впливом уряду, варто виокремити політичні ризики, притаманні українському суспільству сьогодні: екстра-легальний ризик, що означає будь-яку подію, джерело якої знаходиться поза існуючими легітимними

структурами країни: тероризм, саботаж, переворот, революція та легально-урядовий ризик є прямим продуктом наявного політичного процесу і включає такі події, як демократичні вибори, що призводять до створення нового уряду і змін у законодавстві.

Яскравим прикладом екстра-легального ризику в Україні, що проявив себе особливо у вигляді “помаранчевої революції”, стали президентська кампанія 2004 року та парламентські кампанії 2006 і 2007 років, які виявили вагому ступінь фрагментації основних акторів, що було викликано як структурними розколами політичного простору України, так і причинами трансформаційного процесу. Говорячи про розколи, слід мати на увазі розмежування й на масовому рівні, і на рівні політичних еліт. Деякі спостерігачі схильні інтерпретувати широко відомий конфлікт Східної та Західної України як “зіткнення цивілізацій”. Але таке визначення заздалегідь натягнуте. Доречнішим у цьому контексті видається підхід, який розглядає пострадянське державне будівництво в Україні з позицій стосунків “центр –периферія”. Згідно з цим підходом Захід виступає як політичний центр країни, зона її політичних інновацій, тоді як Схід – периферія [108, 87].

“Демократичність” українських виборів стала можливою завдяки поєднанню кількох чинників, що становлять причинно-наслідковий ланцюг: по-перше, не вирішений за принципом “гри з нульовою сумою” конфлікт як на рівні еліт, так і на масовому рівні; по-друге, неспроможність гібридного режиму забезпечити передачу влади у спадок, уникаючи конкуренції на виборах; по-третє, відносна рівновага сил учасників електорального конфлікту; по-четверте, масова мобілізація опозиції; по-п’яте, вплив зовнішнього оточення на вибір конфліктуючими сторонами моделей поведінки та на характер вирішення конфлікту [155, 59-64].

Період 2005 – 2010 років характеризувався: по-перше, закінченням моноцентричного впливу на політичні процеси з боку Президента і початком жорсткої політичної конкуренції в межах політичного класу за визначення політичного курсу розвитку країни; по-друге, пролонгацією процесу перетворень в Україні без суб'єкта модернізації [76, 93].

Підсумки президентства В. Ющенка за 2005 – 2010 роки, на нашу думку, дозволяють стверджувати, що в цей період в Україні

не з'явився суб'єкт модернізації. Аналітики підкреслюють, що сталося це не тільки через суб'єктивні обставини, але й завдяки цілком об'єктивним факторам, головним з яких є стан сучасної української еліти. Олігархічні групи, які в Україні виявилися значно сильнішими, ніж, наприклад, у Росії, після відходу Л. Кучми від влади, створили для себе політичне поле, в межах якого не існує домінуючого політичного суб'єкта [78].

Політично обмежений у важелях впливу на політичну та економічну сфери, позбавлений підтримки у парламенті, Президент не міг виконувати роль суб'єкта модернізації. Уряд і парламент, які формувалися і контролювалися олігархічними групами, теж не можуть здійснювати модернізаторські функції, оскільки виконують роль політичних інститутів, через контроль яких українські олігархи продовжують одержувати свої ренти шляхом консервації сучасного політичного та економічного стану України.

Політичні реалії сучасної України змушують констатувати, що процес модернізації сьогодні не достатньо оптимальний метод оновлення суспільства, оскільки вимагає дієвого суб'єкта модернізації. На цю роль не може претендувати ні політик, ні політична еліта, ні політичний інститут, ні соціальний прошарок. Шлях поступового оновлення України – демократичний транзит. Головна його умова – існування внутрішнього елітного конфлікту – досить рельєфно представлена в сучасній Україні. Вада демократичного транзиту як методу оновлення суспільства полягає в тому, що пошук української моделі демократії відбуватиметься через пошук внутрішньоелітного діалогу, а питання ідеологічного концепту поки що залишається за межами серйозної уваги елітних груп. Втім, подальше імплантування України у світові та європейські процеси стають тим чинником, що вимагає чіткого позиціонування країни щодо діючих у світі центрів впливу, систем безпеки, політичних та соціально-економічних стандартів. На нашу думку, саме процес неминучої вбудови України в сучасний світ буде тим фактором, що прискорить остаточне завершення формування нового політичного класу, який буде змушений перейнятися стратегічним позиціонуванням України, шукати синтезні схеми та політичні конструкції і через це відійти від домінування корпоративних стандартів та провайдерської місії

інтересів у „великій політиці” лише частини українських регіонів [181, 197].

Для зменшення та усунення загроз політичній стабільності внаслідок впливу економічних чинників потрібна ефективна етнонаціональна політика як частина загальної внутрішньої і зовнішньої політики Української держави, а також відповідальна політична поведінка правлячого класу. Однак будь-яка державна політика і політична поведінка завжди є політичним ризиком, передовсім тому, що спрогнозувати всі комбінації об'єктивних і суб'єктивних суспільних чинників та наслідки їх дії неможливо. Політичний ризик полягає у виборі й реалізації державою та її правлячим класом певної поведінки в ситуації, коли відсутня визначеність щодо остаточних результатів такого вибору. Сприятиме ця поведінка соціальної стабільності чи дестабілізуватиме соціум залежить від якості державного етнополітичного менеджменту і якісних характеристик правлячого класу, його чільних представників та працівників апарату управління, їхньої спроможності адекватно усвідомлювати суспільні загрози і виклики, відповідати на них згідно зі справжніми національно-державними інтересами.

Політичне й економічне середовище після президентських виборів 2010 року в Україні характеризується двома основними процесами, які стали основним наслідком президентських виборів: зміною балансу сил між групами основних політичних акторів та закладанням підвалин для перерозподілу доступу цих груп до ресурсів [115, 38].

Увагу оглядачів привернув той факт, що уперше за всю історію президентських виборів переможець перегонів не зміг заручитися підтримкою простої більшості виборців, і вперше різниця у голосах на підтримку обох основних учасників була настільки невеликою.

З точки зору оцінки політичних ризиків варто зазначити, що цей факт у разі, якщо якісь із рішень Президента України матимуть недостатнє суспільне схвалення, може стати чинником, що змушуватиме главу держави вдаватися до пошуку набору засобів для укріплення своїх позицій у системі влади.

Президентські вибори стали засобом не лише для зміни позицій економічних груп довкола доступу до ресурсів, але й для

зміни політичної ролі різних політичних груп. Вони стали поштовхом до розв'язання політичного конфлікту, що в різних фазах тривав з 2005 до 2010 року, та привели до формування нової парламентської більшості й нового уряду (що у політичному смислі включає в себе безпосередньо Кабінет міністрів, а також центральні органи виконавчої влади та вертикаль обласних державних адміністрацій) [115, 59].

За оцінкою Українського незалежного центру політичних досліджень, що базується на даних моніторингу політичних процесів і на врахуванні думки експертів у сфері політичних процесів, у структурі політичних ризиків в післявиборчий період (березень-травень 2010 року) найбільш значущою є частка, пов'язана з формуванням нового політичного режиму та нового пакту еліт. Фіксація зміни балансу сил відбувається на основі вибудовування нової ієрархії влади. Має місце історично-політичний феномен утвердження рис нового політичного режиму на основі "старої", попередньої, конституційної моделі форми правління [78].

На відміну від періоду президентства В. Ющенка (2005-2010), коли запровадження конкурентної політичної основи співпало з конфліктністю владного середовища, і жоден із владних інститутів та політичних сил не користувався достатньою підтримкою для ухвалення політичних рішень, період утвердження В. Януковича на посаді глави держави позначений максимізацією політичного виграшу за рахунок централізації політичної ролі інституту президентства та контролю над ключовими політичними і урядовими позиціями представниками однієї політичної групи, що є прямим продуктом наявного політичного процесу, який тяжіє до змін у законодавстві та проявляється у формі легально-урядового ризику. Досягнення цілей (за три місяці після виборів, зокрема, у зовнішньополітичній сфері) відбувається за рахунок більш високого порівняно з минулим режимом, рівнем консолідації владних груп та визнання ними права глави держави присвоювати виконавчі та контрольні владні функції [107].

Пакт еліт, вироблений у період президентства В. Ющенка, зміст якого полягав у розвитку конкурентної основи у політиці та намаганні внести у політичний процес державницькі цінності, нині

більшою мірою ґрунтується на запиті використання потенціалу держави у просуванні економічних інтересів основних груп.

Державна політика більш успішно у порівнянні з попереднім періодом використовується представниками держави як інструмент досягнення економічних цілей окремих груп. Відтак, політичний порядок денний включає в себе перегляд ролі і змісту зовнішньополітичних платформ попереднього періоду та більш чітку перспективу вироблення спільної політичної платформи на вісі СНД-Російська Федерація у силу того, що вона є основним утримувачем таких ресурсів. Останні зміни у політичному порядку денному провокують в Україні дискусії довкола проблематики вибору між сприянням політичній консолідації нації і поділом держави Україна на окремі суб'єкти міжнародного права.

Процес консолідації провладних політичних акторів проходить на фоні необхідності переоцінки форм і стратегій власної діяльності частиною економічно-політичних груп, відсторонених від безпосереднього ухвалення політичних рішень. Цей процес ускладнено умовами, за яких необхідно здійснювати вибір на користь або збереження і розширення доступу до ресурсів, або закриття такого доступу, що зумовлює дефрагментацію та послаблення кожної з таких груп. Складнощі, яких зазнає політична опозиція після виборів, співпадають з конфліктом політичних поколінь у кожній з таких груп, де домінує практика "старших".

Відмова від консенсусу і конкурентності політичної основи несе з собою ризики неподіленої політичної відповідальності, адже виклики дійсних дієвих реформ в інтересах утвердження прав громадянина, соціального вирівнювання та конкурентної економіки потребують політичної і суспільної підтримки, і ставить під питання відповідність такої практики ідеї республіканізму, пропорованій в якості інтегральної національної ідеї.

Український дослідник В. Котигоренко пропонує власний сценарій політичної поведінки, згідно з яким правлячий клас України відмовляється від технологій конфліктної політизації і політичної мобілізації різних етнокультурних, етноконфесійних і регіональних сегментів українського суспільства методом актуалізації ціннісних проблем. Вони доходять згоди щодо розуміння та реалізації національних інтересів як єдності інтересів

суверенної держави, громадянського суспільства, громадян і їхніх груп різної етнічної ідентичності. Відтак ухвалюється Концепція (Стратегія) державної етнонаціональної політики, тісно пов'язана з концепціями (стратегіями) структурних реформ в усіх сферах життєдіяльності населення, що є запорукою реалізації реформи політичної та судової систем, державного управління і місцевого самоврядування, правових, економічних і фінансових відносин, інформаційної та культурно-освітньої сфер [83, 139]. Спільна позиція переважної більшості оновленого правлячого класу і його регіональних сегментів щодо національних геополітичних і зовнішньополітичних пріоритетів уможливило їх утілення з урахуванням стратегічного значення України в геополітиці Європейського Союзу, Росії, США та інших центрів сили багатопольярного світу, що формується.

Сьогодні ж проекти майбутнього для України схематичні й суперечливі. Роздоріжжя вільного вибору шляху розвитку породжує багато ризиків, а раціональних відповідей мало. Вихідні рішення в точці політичної біфуркації викличуть різні наслідки в долі політиків: одні емігрують до Росії, інші – на Захід чи в Ізраїль, а основна маса залишиться в суверенній Україні, яка буде демократичною країною.

Оцінюючи нинішню політичну ситуацію, українська дослідниця Кармазіна М. С. виділяє кілька основних тенденцій.

По-перше, це певна розгубленість серед політиків, котрі відносять себе до “національно-демократичного” табору. Оскільки постійні конфлікти між В. Ющенком та Ю. Тимошенко призвели до поступової деградації в очах виборців тих, хто представляв націонал-демократію. Крім того, взаємна зневага демонструвалася публічно, під час міжнародних зустрічей. “Політичні еліти” часто самі ставали об'єктом насмішок з боку зовнішніх, явно недружніх до України сил. До цього слід додати негідну поведінку членів родин вищих посадових осіб або представників самої влади (випадок з В. Луценком), яку щоразу намагалися виправдати. Усе це спричинило деградацію політичної влади, що чітко асоціювалася власне з національно-демократичним табором.

По-друге, національно-демократична опозиція зазнала поразки. Загалом її попередня політична та економічна діяльність мала в будь-якому разі закінчитися поразкою, оскільки це була

політика популізму, і вона провокувала різке погіршення економічної ситуації. Фактично не було реалізовано жодних реформ у сфері економіки. Порівняно з попереднім періодом не відбулося переорієнтації державної політики в бік підтримки малого й середнього бізнесу, швидше навпаки. І це незважаючи на те, що саме представники малого й середнього бізнесу були рушійною силою Майдану наприкінці 2004 року.

По-третє, відбулася суттєва дискредитація національно-демократичного руху. Націонал-демократи проявили неспроможність приймати рішення та брати на себе відповідальність за долю країни. Такого висновку могла дійти значна частина населення України, зокрема, оцінюючи події після останніх президентських виборів [69, 330-342].

Режим, що формується сьогодні в Україні, – це не демократичний, а швидше формально-демократичний, адже поведінці більшості владної еліти властиві риси, що не належать до демократичних: непублічність, непрозорість, орієнтація на власні, а не суспільні інтереси. Незавершені демократичні перетворення призвели до появи в Україні “оновленого керівного класу”, який за будь-яку ціну прагне утримати владу в своїх руках. Причини такої поведінки криються у специфіці української політичної еліти, в межах якої існує тісний зв'язок влади і власності, результатом чого стало формування “корпоративних кланів”, більшість із яких відкрито не демонструють свою присутність, водночас саме їх діяльність визначає політичний і економічний розвиток держави загалом. Основна їх увага сконцентрована навколо організації виборчих кампаній, розподілу владних і управлінських повноважень, посад. Щодо інституціонального реформування суспільства, то воно займало в діяльності еліт другорядні позиції. Як результат – перетворення інституціональної структури змінилося боротьбою різних соціально-політичних сил за владу, а суспільство стало об'єктом стихійних, переважно негативних процесів [59, 10]. Паралельно із процесами реорганізації інституціональної структури українське посткомуністичне суспільство переживає кризи ідентифікації і системи цінностей. За останнє десятиріччя суттєвих змін зазнали суспільно-політичні відносини і структури, культурні орієнтації і те, що в минулому здавалося значимим та

важливим, перестало бути таким в умовах ціннісної кризи. Остання тісно переплітається з кризою політичною, що формує загальний стан певного хаосу. Політика конструює нову політичну реальність, особливими рисами якої є поглиблення розриву між структурами влади і повсякденним життям, між владою і народом.

Треба зазначити, що сьогодні головним політичним ризиком для держави та суспільства в у мовах трансформації стала концентрація влади в руках політичної сили, схильної до авторитарних методів управління.

Після того, як президент В. Янукович направив запит до Конституційного суду щодо легітимності коаліції, була можливість спрогнозувати кілька сценаріїв розвитку подій:

1) КС визнає зміни до Регламенту конституційними, і президент В. Янукович та уряд М. Азарова продовжують працювати й концентрувати владу у своїх руках.

2) КС ухвалює рішення про те, що зміни суперечать Конституції, коаліція визнається незаконною, а В. Янукович оголошує дострокові парламентські вибори.

3) ПР визнає, що зміни є неконституційними й водночас подає звернення до КС з вимогою визнати недійсною конституційну реформу 2004 року, а отже, і змінену статтю 83 про формування коаліції парламентськими фракціями. Тоді отримаємо монополізацію влади фактично однією особою, вплив парламенту на перебіг подій різко скорочується [107].

Слід визнати, що в українській політиці неодноразово реалізувалися саме ті сценарії, які ніхто не вважав реальними. Як наприклад, останнє неконституційне захоплення ПР контролю за виконавчою владою. Це було зроблено без жодного спротиву – як з боку українського політикуму й суспільства, так і з боку Заходу.

В суспільстві виникла небезпечна ілюзія, що достатньо лише змістити “поганих політиків” (на чолі з В. Януковичем) й поставити на їх місце “хороших” (демократичну коаліцію на чолі з Ю. Тимошенко), як одразу в країні запанує демократія [4]. Спираючись на теорію і практику партійних систем, легко побачити, що це далеко не так. Небезпека якраз і полягає у тому, що зміна влади в Україні жодним чином не вплине на зменшення гостроти політичного протистояння, а отже, на утвердження

демократії, за котрої політики спілкуються не мовою ультиматумів, а мовою поступок і компромісів.

Перша ілюзія породжує й другу – нібито запорукою демократичного розвитку стане двопартійна система, що поступово складається в Україні (адже більшість країн з двопартійною системою є стабільно демократичними). Найважливішою ознакою та перевагою біпартизму в усіх його варіантах є своєрідний “демократичний коридор” допустимої політичної поведінки, який не виключає істотних змін, альтернативних варіантів розвитку суспільства і держави, проте чітко фіксує їх допустимі рамки в державній політиці, не дозволяючи ставити під питання основні стратегічні напрямки розвитку суспільства та існуючого ладу [4].

Зазначаючи, що опір або протидія зловживанням влади є серцевиною політичної опозиційної діяльності, відомий німецький дослідник Г. Оберройтер наголошує, що не всякий опір можна назвати сьогодні політичною опозицією, а тільки політичну протидію, де діють добре організовані суб’єкти з конкретними політичними вимогами або навіть програмами, що містять одночасно високий альтернативний і протестний потенціал, спрямований проти політики діючої влади. Таким чином, “про цивілізовану опозицію можна вести мову тільки тоді, коли суперечності між більшістю та меншістю ґрунтуються на фундаментальній єдності по цей і другий бік альтернативи й не ставлять під загрозу основи конституційної, політичної та правової систем” [224, 134].

Урок для України полягає в тому, що за демократії системна опозиція та влада завжди розділяють загальні базові цінності суспільства й дискутують з тактичних питань і шляхів досягнення спільної мети, в той час як позасистемна опозиція та влада відстоюють принципово різні цінності та дискутують із стратегічних питань загальнодержавного курсу. Як зазначає російський дослідник Л. Тимофєєва, політична взаємодія влади і системної опозиції обов’язково має дві фази або специфічні форми, що змінюють одна одну – конфліктний дискурс (дебати, спори, критичне обговорення) і дискурс узгоджень (переговори, круглі столи, пакти) [178, 124].

Таким чином, у демократичних країнах опозиція є формою цивілізованого протистояння політичних програм, курсів, поглядів, а в результаті політичного дискурсу влади і опозиції вирішуються два істотні завдання: проводиться вільна непримусова експертиза політичного курсу і поточних проблем; конструюються шляхи і способи їх вирішення, альтернативні проекти майбутнього розвитку країни. Тим самим створюється так званий “механізм політичних гойдалок”, в основі якого лежить принцип збереження економічного і політичного балансу [4].

На жаль, в Україні склалася ситуація, коли системна та позасистемна опозиція не здатні утримувати баланс та діяти в рамках “демократичного коридору”: обміну обґрунтованими позиціями, поглядами відповідно до своїх переконань з дотриманням певних правил і процедур демократії з метою знаходження компромісу та ухвалення важливих політичних рішень. А новий виток гонки політичного протистояння 2009 – 2010 рр. свідчить, що й надалі головною зброєю українських партій, що потенційно мають скласти двопартійну систему, залишаються ультимативність та політичний шантаж, що ніяк не співвідносяться з демократичними вимогами пошуку компромісу й порозуміння. Тому Україні загрожує така двопартійна система, яка призведе не до зближення політичних сил, поміркованості й злагоди в суспільстві, а до нарощення протистояння, стану перманентної “холодної громадянської війни” й загрози територіальної цілісності країни. Та не факт, що двопартійна система в Україні стане галузевою ланкою ліквідації політичних конфліктів, оскільки, як зазначив український політолог В. Фесенко, “сліпе копіювання чужого досвіду, без врахування власних кількісних і якісних ознак розвитку, ще нікого не звеличувало ...” [114, 76].

За таких умов політичні сили, що могли б скласти каркас двопартійної системи в Україні, є скоріше не демократичними, а, за визначенням Р. Каца та П. Мейєра, “картельними” [72, 11]. “Картельні партії” з’являються перш за все там, де спостерігається зміна відносин між політичною партією з громадянським суспільством і державою, посилена підтримка діяльності партій з боку держави, державно-партійний патронаж, тому їх можна назвати партіями влади (справді, і Партія регіонів, і БЮТ – яскраво

виражені партії влади). За “картельних партій” суттю демократії стає перетворення виборців з джерела влади на обивателя, зобов’язаного обирати з фіксованого числа політичних партій, які конкурують за можливість зайняти урядові пости і узяти відповідальність на майбутніх виборах за урядову діяльність. Таким чином, “демократія стає публічним підлезуванням до еліт, а не включенням населення у виробництво політичної стратегії” [72, 12].

Підсумовуючи, варто підкреслити, що в Україні є всі передумови для створення моделі “біпартизму” із загрозовою тенденцією поглиблення національного розколу аж до розвалу держави. За таких умов шлях до демократії лежить через набуття досвіду політичних домовленостей, взаємних поступок та компромісів, через копіткий загальнонаціональний переговорний процес, наслідком якого має стати всеохоплюючий національний консенсус щодо спільної стратегії демократичного розвитку країни та набута практика суспільно-політичної діяльності виключно у правовій демократичній площині.

Отже, виходячи з попередньо розглянутих матеріалів, ми можемо відзначити особливості політичних ризиків в сучасній Україні, які проявляються в тому, що:

1) політичний порядок, продиктований елітами та владними структурами в умовах відсутності суспільного консенсусу та консолідації тягне за собою внутрішньо-політичний конфлікт ідентичностей, що перебуває у фазі латентності політичного ризику;

2) наступною особливістю політичного ризику в Україні можна назвати той факт, що він є наслідком невизначеної розбалансованої діяльності в політичній, економічній, соціальній сферах та залежить від інвестиційного клімату країни;

3) політичний ризик спричинений політичним безпорядком у державі, яка балансує між демократією та авторитаризмом. Таке становище “гібридності” режиму викликане як об’єктивними обставинами політичного середовища, так і суб’єктивним однозначним сприйняттям подій, які попередньо мали місце;

4) відмова від консенсусу і конкурентності політичної основи несе з собою ризики неподіленої політичної

відповідальності, адже виклики дійсних дієвих реформ в інтересах утвердження прав громадянина, соціального вирівнювання та конкурентної економіки потребують політичної і суспільної підтримки і ставлять під питання відповідність такої практики ідеї республіканізму, пропорованій в якості інтегральної національної ідеї;

5) безперечним фактом загострення політичних ризиків в Україні сьогодні є втілення геополітичних інтересів політичних сил з допомогою релігійної сфери. Саме таким чином останні роки політична еліта намагалася визначитися з зовнішньополітичним вектором розвитку: “братній російський народ” чи перспектива входження до ЄС. Сьогодні ми вже маємо чітко сформовані геополітичні інтереси та визначену специфіку дій. Отже, слід наголосити, що в даному випадку релігія виступає дезінтегруючим фактором в національній консолідації українського суспільства;

6) в умовах швидкісної глобалізації відбувається десоверенізація (розмивання політичних кордонів) та культурно-етнічна уніфікація (розмивання соціокультурних кордонів), що спричиняє нові ризики для суспільства, насамперед регіонального характеру. Тому українському суспільству необхідно пройти етап адаптації в умовах зміни відносин зовнішнього середовища та політичної системи.

Таким чином, аналізуючи політичний розвиток країни, слід зазначити, що політичні ризики держави викликані суперечливими змінами перехідного періоду і, в свою чергу, потребують ґрунтового аналізу та теоретико-практичних рекомендацій щодо шляхів вирішення насутих політичних конфліктів. Як зазначають українські дослідники, а підтвердженням цього виступають результати соціологічних досліджень, провокацією політичних ризиків є тенденції економічної кризи, яка порушує сталий соціальний та політичний порядок, провокує делегітимацію політичного режиму та породжує соціальну нерівність, релігійну та етнічну напруженість.

ВИСНОВКИ

У монографії викладено теоретичне узагальнення й нове розв’язання наукового завдання, що полягає у визначенні сутності політичного ризику та його ролі у сучасному суспільстві. Комплекс методів, використаний у проведеному дослідженні, дозволив отримати такі висновки:

1. Прагнення уникати ризиків та забезпечувати комфортне існування є цілком природним прагненням людей. Саме заради цього вони й об’єднуються в суспільства, які захищають їх від більшості небезпек позасоціального існування. Захищаючись від одних загроз, суспільство створює інші, усуваючи одні ризики, породжує інші. Природне людське прагнення до більшого комфорту і меншої ризикованості може досить легко трансформуватися в тоталітарне прагнення до абсолютного комфорту й усунення будь-яких ризиків.

Спочатку явище ризику вивчалось в контексті розділів математики, статистики, економічних дисциплін. Згодом поняття “ризик” стає об’єктом дослідження таких конкретних розділів наук, як теорії ігор, ймовірностей, катастроф, прийняття рішень та інших підгалузей. Сьогодні вивченням ризиків, у тому числі політичного характеру, займається окрема наука – ризикологія.

У науковій літературі сформувались два напрями інтерпретації ризику. Згідно реалістичного підходу, ризик трактується як об’єктивний та пізнавальний факт, який вимірюється незалежно від соціальних процесів і культурного середовища. Прихильники соціокультурного підходу у своїх трактуваннях опираються на соціальні і культурні контексти та вважають, що ризики в суспільстві породжуються в результаті технологічних змін, при переході до високої модернізації. Розглядаючи ряд концептуальних підходів до визначення поняття “політичного ризику” та його сутності, ми дійшли висновку, що особливу роль у даному випадку необхідно віднести суб’єктивному та об’єктивному факторам, які є визначальними. Об’єктивна сторона ризику відображає певну невизначеність у середовищі, де суб’єкт політики виявляє свою активність, а суб’єктивний компонент виражає поведінкову готовність суб’єкта приймати рішення, враховуючи характер, масштаб та динаміку об’єктивної невизначеності. Автор під поняттям політичного

ризикую пропонує розуміти сукупність очікуваних та передбачуваних втрат і надбань в політичному середовищі та взаємозв'язок з подіями, які не можна визначити чи об'єктивно охарактеризувати.

2. Важливим аспектом аналізу політичних ризиків є їх класифікація. Вона допомагає визначити роль ризиків у сучасному суспільстві та передбачити можливі наслідки їх виникнення. Класифікація ризиків означає їх систематизацію на підставі певних ознак і критеріїв, що дозволяють об'єднати та структурувати всі галузеві ризики. Важливими факторами класифікації ризиків є час виникнення, джерело, причина наслідків та сфера.

Серед зазначених класифікацій було виокремлено політичні ризики та визначено, що вони обумовлені зміною політичної обстановки в межах політичного поля, а також відзначено особливу залежність політичних ризиків від зовнішньоекономічної діяльності як в межах окремого регіону, країни, так і на міжнародній арені. Розкрито класифікації політичних ризиків на основі таких критеріїв, як рівень діяльності суб'єктів політики (мікроризики та макроризики), динаміка політичних дій (ризик націоналізації чи експропріації, трансферу, розриву контракту із-за дій керівництва держави, в якій знаходиться компанія-контрагент, ризик військових дій і цивільних заворушень), рівень усвідомлення ризику суб'єктом політики (чистий та діловий), масштабом (країновий, регіональний, міжнародний). Особливу увагу відведено серед видів політичного ризику країновому ризику, який є індикатором інвестиційного клімату країни та визначальним при характеристиці політичної системи суспільства.

3. Політичні ризики є атрибутивною рисою трансформаційних суспільств, їх наявність обумовлена принциповою неможливістю управляти деякими ситуаціями, котрі здатні поставити під питання існування людства. З'ясовано, що політичні ризики варто розглядати у вимірах суперечливості природи прийняття політичних рішень, альтернативності, невизначеності, нестабільності, небезпеках та інших чинниках, які є характерними для трансформаційних процесів і, безперечно, формують поле для посилення ризикогенності в суспільстві.

Важливим аспектом дослідження явища політичного ризику в умовах демократичної трансформації суспільства є виокремлення та оцінка його основних властивостей, серед яких було визначено ієрархічність, багатоплановість, універсальність, колективність, суб'єктивно-об'єктивний чинник. Вони дають можливість чіткіше охарактеризувати сутність та різновекторність політичного ризику на противагу соціальним, екологічним та інвестиційним. Акцентування уваги на властивостях ризику є важливим фактором для оптимізації процесу кількісної та якісної їхньої оцінки, управління політичними ризиками та прийняття політичних рішень в умовах ризику. Взагалі застосування прикладних досліджень дозволяє кількісно і якісно проаналізувати можливість політичного ризику та оцінити вірогідність досягнення мети чи невдачі. Оцінка політичних ризиків використовується, перш за все, на стадії ухвалення рішень, але останнім часом вона застосовується і при їх реалізації, що знайшло віддзеркалення у відповідній цілеспрямованій діяльності – управлінні ризиком. Отже, оцінка політичних ризиків в умовах прийняття політичних рішень дозволяє уникнути ризику, знизити його міру чи зберегти ризик, тобто управляти ним.

4. В результаті опрацювання аналітичних матеріалів Українського незалежного центру політичних досліджень було з'ясовано, що структура і сутність політичних ризиків в Україні пов'язана з цілим рядом причинних факторів, зокрема: недостатнім гарантуванням прав власності, непрозорими способами ухвалення рішень, корупційними відносинами, політичною нестабільністю тощо. Вони впливають з політично нестабільних відносин, взаємозалежності влади і власності та лежать у полі ухвалення політичних рішень. Це є причиною невизначеності українського суспільства і, як результат, породжує якісні характеристики політичних ризиків. Виокремлено специфічну класифікацію ризиків, породжених політичними характеристиками в Україні, що включає в себе екстра-легальний (революція) та легально-урядовий (вибори, референдум) політичні ризики, кожен з яких несе в собі небезпеку, невизначеність та породжує кризові ситуації. Інший підхід до класифікації політичних ризиків виокремлює моральний та фізичний політичні ризики. На противагу фізичному ризику, що вже минув, моральний перейшов у зтяжну кризу. Моральний

політичний ризик громадян полягає у масовій зневірі у колективні політичні дії, які виражаються представницькою демократією. Визначено, що моральний ризик стосується суто легітимації, тоді як фізичний – насильства. Тобто, політичний ризик може призвести як до зневіри в ефективність політичної системи, так і до втрати політичного контролю над насильством та його руйнівного спалаху.

5. Сталий соціальний порядок детермінує формування політичного порядку, породженого консенсусом в суспільстві. Однак, якщо відсутня згода щодо базових цінностей і цілей, узгодженого проекту майбутнього, то таке суспільство стає “суспільством ризику”. Соціальна нерівність, породжена політичною диференціацією, відтворюється в політичному житті. Важливими характеристиками порушення політичного порядку з точки зору політичного ризику є постійна можливість кардинальних змін суспільства. Це є причиною невизначеності українського соціуму і, як результат, породжує політичні ризики. В таких умовах розвитку слід виокремити особливості політичних ризиків в Україні, які відображаються в наступних ключових аспектах: відсутність консенсусу та консолідації еліт; ефект гібридності режиму, який балансує між демократією та авторитаризмом; неподільність політичної відповідальності; втілення геополітичних інтересів за допомогою релігії; розмивання політичних та соціокультурних кордонів.

При відсутності ефективного регулювання ризиків з боку держави, вони переборюють всі загороджувальні бар'єри (соціальні, економічні, політичні, культурні) й перетворюються у загрозу життєдіяльності для суспільства. Відбувається глобалізація політичних ризиків, що стимулює дискусії про способи й міру мінімізації та запобігання негативних наслідків ризику.

З метою оптимізації процесів регулювання політичних ризиків в умовах сучасного українського суспільства, необхідною є розробка і реалізація стратегій їх інституалізації, що передбачає створення відповідної нормативної бази і юридичного забезпечення механізмів контролю за їх розвитком.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни / А. П. Альгин – М. : Мысль, 1989. – 205с.
2. Андреева О. М. Національна ідентичність як фактор соціального ризику в Україні / О. М. Андреева // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – Вип. 42. (підсерія “Курасівські читання”) – К., 2008. – С. 106-114.
3. Андрійчук В. Ризик та його складові // В. Андрійчук, Л. Бауер. – К. : КНЕУ, 1998. – 319 с.
4. Анохин М. Г. Политическая система : переходные процессы / М. Г. Анохин. – М. : РИЦ ИСПИ РАН. – 1996. – 256 с.
5. Афонін Е. Двopтiйна система як політичний ризик для України [Електронний ресурс] / Е. Афонін, О. Радченко. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3>.
6. Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. М. Балакірева // Український соціум. – 2007. – № 2 (19). – С. 4-17.
7. Баталов Э. Я. Мировое развитие и мировой порядок (анализ современных американских концепций). / Э. Я. Баталов – М. : Российская политологическая энциклопедия, РОССПЭП, 2005. – 376 с.
8. Беззуб'як М. Й. Націоналізм і політичні ризики / М. Й. Беззуб'як // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 42. – С.186-195.
9. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 319 с.
10. Бек У. От индустриального общества к обществу риска / У. Бек // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 161-168.
11. Бек У. Что такое глобализация? / пер. с нем. А. Григорьева, В. Седелника. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
12. Бернстайн П. Л. Против богов: Укрощение риска / П. Л. Бернстайн / Пер. с англ. – М. : Олимп-Бизнес, 2000. – 396 с.
13. Биченко А. Громадяни про владу й опозицію / А. Биченко. – Дзеркало тижня. – 2005. – №22 (550) 11-17 червня. – С. 10.

14. Бондаренко К. Головні ризики для України [Електронний ресурс] / К. Бондаренко – Режим доступу : <http://www.fraza.com.ua/stenograms/14.03.06/21963.html>.

15. Бордовских А. Н. Политические риски: современные проблемы оценки и теоретического моделирования : Автореф. дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / А. Н. Бордовских. – М., 2009. – 27 с.

16. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: Монографія. / В. І. Бортніков. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.

17. Брега А. В. К вопросу об основаниях классификации политического риска в обеспечении военной безопасности / А. В. Брега // Вестник Военного университета. – 2005. – № 4 – С. 32-37.

18. Брега А. В. К вопросу об особенностях восприятия политического риска / А. В. Брега // Язык – образование – культура – общество : От идеи к реализации. – М. : Пограничная акад. ФСБ России, 2006. – С. 41-48.

19. Брега А. В. Политический риск в обеспечении военной безопасности: теория и основы управления : Автореф. дисс. ... д-ра полит. наук : 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / А. В. Брега. – М., 2007. – 36 с.

20. Брушлинский Н. Н. К вопросу о вычислении рисков / Н. Н. Брушлинский, Е. А. Клепка // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 2004. – Вып. 1. – С. 71-73.

21. Брушлинский Н. Н. Снова о рисках и управлении безопасностью систем / Н. Н. Брушлинский // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – М. : ВИНТИ. – 2002. – Вып. 4. – С. 230-234.

22. Брюховецький В. “Владу беруть силою, а втримують мудрістю” [Електронний ресурс] / В. Брюховецький – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/130898/>.

23. Вайнштейн Г. Посткоммунистическое развитие глазами западной политологии. Демократия и рынок: что дальше? / Г. Вайнштейн // МЭМО. – 1997. – № 8. – С. 144-154.

24. Василик М. В. Политический риск // Политология : Учебное пособие / М. А. Василик, Л. Д. Козырева, О. Л. Гнатюк. – СПб. : Бизнес-Пресса, 1998. – 544 с.

25. Вилдавски А. Теории восприятия риска: кто боится, чего и почему? / А. Вилдавски, К. Дейк // Thesis. – 1994. – № 5. – С. 268-276.

26. Вітлінський В. В. Аналіз та моделювання ризику проектів / В. В. Вітлінський. – К. : КДЕУ, 1995. – 17 с.

27. Вітлінський В. В. Аналіз, моделювання та управління економічним ризиком : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / В. В. Вітлінський, Н. І. Верченко. – К. : КНЕУ, 2000. – 292 с.

28. Вітлінський В. В. Аналіз, оцінка і моделювання економічного ризику / В. В. Вітлінський. – К. : Деміур, 1996. – 212 с.

29. Вітлінський В. В. Економічний ризик та методи його вимірювання : Підручник / В. В. Вітлінський, С. І. Наконечний, О. Д. Шарапов. – К. : КНЕУ, 2000. – 400 с.

30. Вітлінський В. В. Економічний ризик: ігрові моделі : навч. посібник / В. В. Вітлінський, П. І. Верченко, А. В. Сігал, Я. С. Наконечний. – К. : КНЕУ, 2002. – 446 с.

31. Вітлінський В. В. Економічний ризик: системний аналіз, менеджмент / В. В. Вітлінський. – К. : КДЕУ, 1994. – 245 с.

32. Вітлінський В. В. Ризик у менеджменті / В. В. Вітлінський, С. І. Наконечний. – К. : Борисфен-М, 1996. – 336 с.

33. Вітлінський В. В. Ризикологія в економіці та підприємстві. / В. В. Вітлінський, Г. І. Великоіваненко. – К. : КНЕУ, 2004. – 480 с.

34. Вітлінський В. В. Ризикологія в зовнішньоекономічній діяльності : навч. посібник / В. В. Вітлінський, Л. Л. Маханець. – К. : КНЕУ, 2008. – 424 с.

35. Войтович Р. В. Вплив глобалізації на систему державного управління / Р. В. Войтович – К. : Політична думка, 2000. – 687 с.

36. Гайденок П. П. Научная рациональность и философский разум / П. П. Гайденок. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 523 с.

37. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации. наброски к теории / В. Я. Гельман // Полис. – 2001. – № 1. – С. 105-109.
38. Геник М. А. Проблеми трансформації Центрально-Східної Європи в теорії міжнародних відносин З. К. Бжезінського / М. А. Геник // Наукові записки. – К. : Вид. дім "КМ Академія". – Т. 69. – С. 48 - 52.
39. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 107-134.
40. Глухова А. В. Неусвоенные уроки (к феномену “оранжевых революций”) / А. В. Глухова // Конфликтология. – 2005. – № 1. – С. 54-67.
41. Головатюк В. М. Методичні аспекти аналізу та оцінки політичного ризику / В. М. Головатюк // Проблеми науки. – 2002. – № 5. – С. 36-47.
42. Головаха Є. “Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №3. – С. 32-51.
43. Горшкова А. А. Политический риск и методы его оптимизации / А. А. Горшкова // Актуальные проблемы политологии: Сборник научных работ студентов и аспирантов Российского университета дружбы народов. / Отв. ред.: д.ф.н. проф.. В. Д. Зотов. – М. : МАКС Пресс, 2001. – С.140-141.
44. Гранатуров В. М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения. / В. М. Гранатуров. – М. : Дело и Сервис, 1999. – 160 с.
45. Григорьева Н. Е. Новейшие технологии управления политическими рисками в системе принятия решений на российском государственном и международном уровнях : Автореф. дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / Н. Е. Григорьева; Нижегородский гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского. – Н. Новгород, 2009. – 20 с.
46. Гриценко Х. Управління фінансовими ризиками держави [Електронний ресурс] / Х. Гриценко – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/921/>.

47. Гришаев В. В. Риск и общество (дискуссия о понятии риска и библиография) / В. В. Гришаев – М. : Прогресс-Традиция 2002. – 23 с.
48. Гудзь М. В. Управління ризиками в проектах [Електронний ресурс] / М. В. Гудзь. – Режим доступу: <http://www.bookz.com.ua/4/9.htm>.
49. Гудзь М. В. Сутність і класифікація ризиків проектів [Електронний ресурс] / М. В. Гудзь. – Режим доступу : <http://www.risk24.ru/vidi.htm>.
50. Данилов А. Н. Постсоветская трансформация – выбор будущего для всего мира / А. Н. Данилов // Восточноевропейские исследования. Международный журнал по социальным и гуманитарным наукам. – 2005. – №1. – С.44–60.
51. Джус И. В. Политические риски: оценка, анализ и управления / И. В. Джус. – М. : ИМЭМО РАН, 2004. – 199 с.
52. Дуглас М. Риск как судебный механизм / М. Дуглас // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 242-252.
53. Дудюк О. Л. Суспільно-політичні процеси у Центрально-Східній Європі на рубежі ХХ-ХХІ ст. / О. Л. Дудюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 43. – С. 135-141.
54. Эдвинссон Л. Интеллектуальный капитал. Определение истинной стоимости компании / Л. Эдвинссон, М. Мэлоун // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 429-448.
55. Эжиев И. Политические риски в Кавказско-Каспийском регионе. / И. Эжиев // Власть. – 2007. – №5. – С. 18-23.
56. Эроу К. Восприятие риска в психологии и экономической науке. / К. Эроу // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 81-90.
57. Ефременко Д. В. Принятие политических решений в обществе риска: проблемы трансформации различных социальных рисков в политический риск / Д. В. Ефременко // Политическое управление и публичная политика XXI века. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 33-45.
58. Євдокимова В. В. Світове спрямування та соціально-економічний розвиток постсоціалістичних країн / В. В. Євдокимова // Соціальні технології – 2009. – № 42. – С. 72-83.

59. Заславская Т. И. О субъектно-деятельностном аспекте трансформационного процесса / Т. И. Заславская // Социс. – 2001. – № 4. – С. 3-15.

60. Зілгалов В. Сучасна Україна : політичні ризики [Електронний ресурс] / В. Зілгалов – Режим доступу : <http://www.ukrgazeta.cz/the-news/news-world/6133>

61. Зубков В. И. Риск как предмет социологического анализа / В. И. Зубков // Теория и методология. – 1999. – №4. – С. 3-9.

62. Зубок Ю. А. Общество риска – молодежная составляющая социальной интеграции / Ю. А. Зубок // Безопасность Евразии. – 2001. – №1. – С. 31-36.

63. Зубок Ю. А. Проблемы социального развития молодежи в условиях риска / Ю. А. Зубок // Социологические исследования. – 2003. – №4. – С. 86-96.

64. Иванов Н. В. Глобализация и проблема оптимальной стратегии развития / Н. В. Иванов // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – №2. – С. 15-19.

65. Иванченко Г. В. Неопределенность и риск как антропологические константы современности / Г. В. Иванченко // Проблемы гуманитарной экспертизы. – 2006. – №4. – С. 205-207.

66. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М. : Наука, 2007. – 397 с.

67. Івченко І. Ю. Економічні ризики. Навчальний посібник. / І. Ю. Івченко – К. : “Центр навчальної літератури”, 2004. – 304 с.

68. Кальниш Ю. Політичний ризик у державному управлінні / Ю. Кальниш // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2005. – № 2. – С. 314-320.

69. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант / Кармазіна М. С. – К. : ППІЕНД, 2007. – 365 с.

70. Карякин М. Ю. Страхование политических рисков внешне-торговых операций и международных инвестиций (вопросы теории и методологии) / М. Ю. Карякин. – К. : Ельга, 2001. – 144 с.

71. Катаєв С. Л. Сучасне українське суспільство : Навчальний посібник / С. Л. Катаєв. – Запоріжжя : ГУ “ЗІДМУ”, 2006. – 199 с.

72. Кац Р. Изменяющиеся модели партийной организации и партийной демократии: возникновение картельных партий / Р. Кац, П. Мэйр // Партии и выборы: Хрестоматия / РАН. ИНИОН. Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД РФ; Отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина. – Ч. 1. – М. : ИНИОН, 2004. – С. 7-13.

73. Качинський А. Б. Безпека, загрози і ризик : наукові концепції та математичні методи / А. Б. Качинський. – К. : ІПНБ, 2004. – 472 с.

74. Кіндратець О. Ризики українського суспільства [Електронний ресурс] / О. Кіндратець. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1623/>.

75. Ковалевський В. О. Політичні ризики функціонування архетипів інформаційних інтеракцій / В. О. Ковалевський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 42. – С. 58-66.

76. Кононенко Н. Політичний клас в Росії та Україні : ризики суб'єктного впливу на політичні процеси / Н. Кононенко // Політичний менеджмент. – 2001. – №3 – С. 90-99.

77. Кононенко С. В. Політичний ризик і тоталітарний комфорт / С. В. Кононенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 42. – С. 41-48.

78. Конончук С. Політичні ризики і політична стабільність в Україні [Електронний ресурс] / С. Конончук // Український незалежний центр політичних досліджень. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua>.

79. Коровицына Н. “Бархатные” революции как феномен массового сознания восточноевропейцев / Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие: Междунар. сб. ст. / Н. Коровицына. – [Електронний ресурс]. – М.: Наука, 2001. – Режим доступа: http://history.machaon.ru/all/number_07/anonsvak/revolution/korovits/index.html

80. Коровицына Н. В. Сравнительный опыт общественных преобразований в постсоциалистических странах / Н. В. Коровицына // Социс – 2002. – №5. – С. 9-19.

81. Королева Е. В. Социология политических процессов У. Бека. / Е. В. Королева // Социологические исследования. – 2007. – №5. – С. 120-123.

82. Костин А. И. Кризис цивилизации, стратегия устойчивого развития и проблема политического выбора / А. И. Костин // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2004. – № 5. – С. 38-62.

83. Котигоренко В. Мовний аспект державної етнополітики в Україні / В. Котигоренко // Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. – К., 2007. – № 2(3). – С. 137-146.

84. Кравченко С. А. Социология риска: полипарадигмальный подход. / С. А. Кравченко, С. А. Красиков. – М. : ВИНТИ, 2004. – 385 с.

85. Красиков С. А. Глобализация: политические риски открытости / С. А. Красиков // Полис. – 2008. – № 2. – С. 162-170.

86. Красиков С. А. Использование отдельных элементов теории политических рисков для проведения политологических исследований / С. А. Красиков // Управление риском. – 2007. – № 4. – С. 2-7.

87. Красиков С. А. Управление социально-политическими рисками в условиях глобализации : автореф. дисс. ... д-ра полит. наук : 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / С. А. Красиков ; Нижегородский гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского. – Н. Новгород, 2008. – 44 с.

88. Кривошеїн В. В. Політичний ризик як складова ризику країни / В. В. Кривошеїн // Політологічний вісник. – 2009. – №44. – С.148-158.

89. Кривошеїн В. В. Політична ризикологія: епістемологічний статус, предметна сфера, аналітичні інструменти : монографія / В. В. Кривошеїн. – Д. : Інновація, 2009. – 316 с.

90. Кривошеїн В. В. Політична складова у структурі ризику міжнародного бізнесу / В. В. Кривошеїн // Вісн. Дніпропетровськ. ун-ту. Світова економіка і міжнародні відносини. – Вип. 1. – Д.: Арт-прес, 2002. – С. 79-83.

91. Кривошеїн В. В. Політичне як центральна категорія політичної науки / В. В. Кривошеїн // Вісн. Дніпропетровського ун-ту. Соціологія. Філософія. Політологія. – Вип. 7. – Д. : ДНУ, 2001. – С.192-198.

92. Кривошеїн В. В. Рейтингові методи оцінки політичного ризику як складової ризику країни / В. В. Кривошеїн // Грані. – 2009. – №6 (68). – С.152-157.

93. Кривошеїн В. В. Ризик як атрибут політики [Електронний ресурс] / В. В. Кривошеїн – Режим доступу : <http://www.bookz.com.ua/4/9.htm>.

94. Кримські С. Моделі сприйняття ризику [Електронний ресурс] / С. Кримські, А. Плау. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3>.

95. Крохина Е. Е. Технологии риск-менеджмента: возможности использования корпоративного опыта в государственном управлении / Е. Е. Крохина // Власть. – 2006 – №8. – С. 14-25.

96. Крюков О. Демократизація суспільства та розвиток еліти / О. Крюков // Вісник НАДУ. – 2004. – №4. – С.470-475.

97. Кукурудз О. В. Влада та опозиція в умовах демократизації українського суспільства / О. В. Кукурудз // Держава і право : зб. наук. праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 37. – С.733-739.

98. Кульчицький С. Українська революція 2004 р. / Кульчицький С. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.

99. Куницына Н. Н. Экономические методы оценки политических рисков / Куницына Н. Н. // Сборник научных трудов. Серия “Экономика” // Северо-Кавказский государственный технический университет. Ставрополь, 2002. – 155 с.

100. Курас І. Ф. Етнополітика : історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. / І. Ф. Курас – К. : ШІЕНД, 1999. – 656 с.

101. Куценко О. Д. Фазы и пути системных трансформаций : подоби́я и различия в бывших странах государственного социализма // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / под ред. О. Д. Куценко, С. С. Бабенко. – Харьков, 2004. – С. 11-82.

102. Кучеренко І. М. Політичні ризики 2004 року / І. М. Кучеренко // Наукові записки Інституту політичних і

етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 42. – С. 152-159.

103. Лалицкий В. Ф. Политический риск в управлении социальными конфликтами : Автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / В. Ф. Лалицкий – М., 1992. – 21 с.

104. Лефёвр В. А. “Формула человека” / В. А. Лефёвр // М. : ОТИ МИФИ, 1991. – 342 с.

105. Лінц Х. Президентська система і парламентаризм / Демократія. Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 802-827.

106. Лобанов А. Риск-менеджмент / А. Лобанов, А. Чугунов // Риск. – 1999. – №4. – С. 43-52.

107. Логвиненко О. Політичне лідерство управлінської еліти України [Електронний ресурс] / О. Логвиненко. – Режим доступу : <http://www.ukrpohliad.org/news.php/news/3067>.

108. Луман Н. Дифференциация. / пер. с нем. Б. Скуратова. – М. : Издательство “Логос”, 2006. – 320 с.

109. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 135-161.

110. Луман Н. Риск власти / Н. Луман // Власть / Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М. : Праксис. – 2001. – 256 с.

111. Луман Н. Риск, неопределенность, случайность / Н. Луман // THESIS. – 1994. – Вып. 5 – С.135-160.

112. Лупаций В. Венчурные политики / В. Лупаций, Т. Гребнева // Компаньон. – 2002. – № 9. – С. 12-15.

113. Мазун Л. Управления политическим риском в корпорациях США / Л. Мазун // Проблемы теории и практики управления. – 1994. – №6. – С.105-112.

114. Майборода О. “Помаранчевий” протест – випадковість чи закономірність / О. Майборода // У кольорах “помаранчевої революції” / за заг. ред. Ю. Шаповала. – К. : ЕксОб., 2007. – С. 75-84.

115. Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект) : монографія. / Г. М. Малкіна – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2010. – 326 с.

116. Маханець Л. Л. Зовнішній борг і політичний ризик / Л. Л. Маханець // Фінанси України. – 2007. – №2. – С. 64-68.

117. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після „Помаранчевої революції” / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент – 2006. – № 5. – С. 16-32.

118. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация / Е. Мачкув // Полис. – 2000. – № 4. – С. 39-59.

119. Машина Н. І. Економічний ризик і методи його вимірювання : навч. посібник / Н. І. Машина. – К. : Центр навч. літ., 2003. – 188 с.

120. МВА. Системний аналіз в прийнятті управлінських рішень. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://mbasistema.ru/teoretichn_osnovi_upravlnnya_rizikami/vibr_metodv_upravlnnya_rizikami-3.html.

121. Мейнверінг С. Президентська система, багатопартійні системі і демократія: складне рівняння // Демократія. Антологія / Упоряд. О. Порошенко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 834-861.

122. Мелешкиной Е. Ю. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учебных материалов / Е. Ю. Мелешкиной – М. : Весь мир, 2001. – 221 с.

123. Митева Л. Развитие партийных систем в странах Центральной Восточной Европы в переходной период (сравнительный анализ) / Л. Митева // Политические науки. Вестник Московского университета. – 2000. – № 6. – С. 30-51.

124. Михальченко М. Політичні ризики в сучасній Україні: виклики й відповіді [Електронний ресурс] / М. Михальченко – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3>.

125. Михальченко Н. И. Украинское общество : трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко – К. : Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.

126. Миэринь Л. А. Основы рискологии. / Л. А. Миэринь. – С.-Пб. : Издательство СПбГУЭФ, 1998. – 138 с.

127. Мозговая А. В. Риск в социальном пространстве / А. В. Мозговая. – Москва: Фонд "Общественное мнение", 2001. – 346 с.

128. Мозговая А. В. Риск как социологическая категория / А. В. Мозговая // Социология. – 2006. – №22. – С. 5-18.

129. Мозговая А. В. Социология риска: возможности синтеза теории и эмпирического знания / А. В. Мозговая // Риск в социальном пространстве / А. В. Мозговая – М. : Изд-во института социологии РАН, 2001. – С. 7-26.

130. Мокарычев А. С. Стабильность и нестабильность при демократии : методологические подходы и оценки / А. С. Мокарычев // Полис. – 1998. – №1. – С.149-158.

131. Москвин В. А. Управления рисками при реализации инвестиционных проектов / В. А. Москвин – М. : Финансы и статистика, 2004. – 352 с.

132. Мотиль О. Помаранчева криза в демократичній перспективі [Електронний ресурс] / Alexander J. Motyl. “Orange Crisis in Ukraine?”. / пер. з англ. П. Грицак. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/ua/issue_full.php?m_id=4903

133. Моторин О. А. Государственная политика и корпорации в контексте управления рисками / О. А. Моторин // Социология власти. – 2009. – № 1. – С.169-176.

134. Моторин О. А. Политический риск в отношениях государства и корпораций современной России : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / О. А. Моторин; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2009. – 23 с.

135. Мухин Г. В. Политический риск как политологическая проблема / Г. В. Мухин. – М. : ВАХЗ, 1993. – 87 с.

136. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль / Ф. Х. Найт. – М.: Дело, 2003. – 360 с.

137. Найт Ф. Х. Поняття ризику та невизначеності / Ф. Х. Найт // THESIS. – 1994. – Вип. 5 – С.12-28.

138. Новопашин Ю. С. Восточноевропейские революции 1989 года: проблемы изучения / Ю. С. Новопашин // Славяноведение. – 1999. – № 4. – С. 16-23.

139. Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (90-е гг. XX в. – начало XXI в.) / (отв.

ред. Ю. С. Новопашин). – М. : Институт славяноведения РАН, 2008. – 352 с.

140. Осокин С. А. Политическая нестабильность как фактор политического прогнозирования и планирования / С. А. Осокин // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2008. – № 3. – С. 97-99.

141. Остапенко М. А. Потенційні ризики політичного плюралізму / М. А. Остапенко // Політологічний вісник. – 2009. – Вип. 40. – С. 360-370.

142. Пал Л. А. Аналіз державної політики / пер. з англ. І. Дзюби. – К. : Основи, 1999. – 422 с.

143. Панин Р. В. Управление политическими рисками и кризисами: модели и технологии : модели и технологии : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / Р. В. Панин. – Саратов, 2006. – 190 с.

144. Перевезій В. О. Міжправославний конфлікт як фактор політичного ризику в сучасній Україні. / В. О. Перевезій // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Вип. 42. (підсерія “Курасівські читання”) – К., 2008. – С. 123-129.

145. Петрова Т. А. Информационные технологии в управлении политическими рисками : Дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / Т. А. Петрова. – М., 2006. – 150 с.

146. Подколзина И. А. Проблемы дефиниции и оценки политического риска в зарубежных исследованиях / И. А. Подколзина // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 1996. – № 5. – С. 21-31.

147. Пожалов А. А. Исследования политического риска: история зарождения, становления и развития / А. А. Пожалов // Вестник Московского университета. Сер. 12. Полит. науки. – 2006. – № 3. – С. 43-56.

148. Политический менеджмент: Учеб. пособие / Под общ. ред. В. И. Жукова, А. В. Карпова, Л. Г. Лаптева, О. Ф. Шаброва. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2004. – 944 с.

149. Політична ситуація та соціально-політичні настрої населення України: червень 2007 року [Електронний ресурс] // Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка, Центр „Соціальний моніторинг”. – Режим доступу : <http://www.uisr.org.ua>

150. Попович В. М. Управление кредитными рисками заемщика, кредитора, страховщика / В. М. Попович, А. И. Степаненко. – К. : Правові джерела, 1996. – 206 с.

151. Порфирьев Б. Н. Риск и безопасность: определение понятий // Риск в социальном пространстве. / под общ. ред. Мозговой А. В. – М. : Изд-во института социологии РАН, 2001. – 337 с.

152. Прохорова Л. В. Политический риск в управленческой деятельности : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / Л. В. Прохорова. – СПб. : Северо-Западная академия гос. службы, 1998. – 22 с.

153. Пруцаков А. В. Политические угрозы и риски в процессе реформирования местного самоуправления в современной России : Дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / А. В. Пруцаков. – Ростов н/Д, 2006. – 146 с.

154. Пряхин В. Ф. Как выжить? Новая идеология для человечества. / В. Ф. Пряхин. – М. : Издательство “Весь Мир”, 2008. – 144 с.

155. Радченко О. В. Політичний режим в Україні та теорії модернізації: вибір шляху демократизації / Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. Одеського регіонального інституту державного управління. / О. В. Радченко – Одеса. : Вид-во ОРІДУ НАДУ, 2007. – Вип 1 (29). – 368 с. – С. 59-64.

156. Розенфельд О. Політичний скандал і національне багатство. / О. Розенфельд // Дзеркало тижня. – 2001. – № 7 (17-23 лютого). – С. 9.

157. Рубанов В. Проблеми інституалізації політичного аналізу у пострадянському суспільстві [Електронний ресурс] / В. Рубанов // Сучасна українська політика. Політики і політологи про

неї. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?>

158. Рудашевский В. Д. “Риск, конфликт, неопределенность в процессе принятия решений и их моделирование” / В. Д. Рудашевский // Вопросы психологии. – 1974. – №2. – С. 84-94.

159. Рудік О. М. Вплив європеїзації на політичну трансформацію посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи / О. М. Рудік, В. В. Баштанник, Н. М. Рудік. – К. : НАДУ, 2011. – 44-59 с.

160. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием, или История будущего // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 337-371.

161. Самуэльсон П. А. Риск, неопределенность и теория игр / П. А. Самуэльсон // Экономика. – М. : БИНОМ, 1997. – С. 223-244.

162. Сатаров Г. А. Как возможны социальные изменения. Обсуждения одной гипотезы / Г. А. Сатаров // Общественные науки и современность. – 2006. – № 3. – С. 23-29.

163. Сафонов М. Западный опыт оценки экономических рисков [Электронный ресурс] / М. Сафонов // Международные процессы. – 2005. – Т. 3. – №3(9). – Режим доступа : <http://www.intertrends.ru/nineth/006.htm>.

164. Семченков А. С. Теоретико-методологические аспекты исследования национальной безопасности России / А. С. Семченков // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2002. – № 2. – С. 46-62.

165. Симончук О. В. Статусні самооцінки населення України у порівняльному та часовому контекстах / О. В. Симончук // Українське суспільство 1994–2006. – Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 11–21.

166. Сінглетон У. Сприйняття ризику: Методика ЕРА [Електронний ресурс] / У. Сінглетон, І. Ховден. – Режим доступу : http://iki.cosmos.ru/ehips/Help/#Risk_EPA.

167. Смольков В. Г. Факторы риска в социальном управлении / В. Г. Смольков // Государственная служба. – 2008. – Вып.1. – С. 46-54.

168. Соколов А. Политический риск: от теории к практике / А. Соколов – М. : Поколение, 2009. – 344 с.
169. Соколов А. В. Вероятностный подход к определению политического риска / А. В. Соколов // Вестник Московского университета. Сер. 12. Полит. науки. – 2001. – №6. – С. 50-54.
170. Соловьёв А. И. Принятие государственных решений: учебное пособие / А. И. Соловьёв. – М. : КНОРУС, 2009. – 344 с.
171. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
172. Старцев В. З'їзд “переможців” [Електронний ресурс] / В. Старцев – Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1550/48585/>.
173. Стонер Дж. Ризик і менеджмент ризику // Дж. Стонер, Е. Долан Вступ у бізнес. – К. : Основи, 2000. – 752 с.
174. Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки. Монографія / За ред. М. І. Пірен, В. А. Ребкала. – К. : Вид-во НАДУ, 2003. – 180 с.
175. Тертичка В. В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. В. Тертичка – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 750 с.
176. Тигин С. Г. Политический риск в обеспечении национальной безопасности: Автореферат дис. ... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / С. Г. Тигин. – М., 2006. – 20 с.
177. Тигин С. Г. Политический риск в обеспечении национальной безопасности : Дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / С. Г. Тигин. – М. : “Издательство”, 2006. – 149 с.
178. Тимофеева Л. Н. Власть и оппозиция: взаимодействие, взаимоограничение, взаимоконтроль, коммуникация. Монография / Л. Н. Тимофеева – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 241 с.
179. Тихомирова И. В. Политический риск и управления социально-политическими процессами. Автореферат дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / И. В. Тихомирова – М. : “Издательство” – 1992. – 21 с.

180. Трухаев Р. И. Модели принятия решений в условиях неопределенности / Р. И. Трухаев. – М. : Наука, 1981. – 258 с.
181. Україна в 2005-2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2009. – 655 с.
182. Українське суспільство. 1992-2006 рр. Соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 480-481.
183. Устенко О. Л. Теория экономического риска / О. Л. Устенко – К. : МАУП, 1997. – 164 с.
184. Уткин Э. А. Риск-менеджмент / Э. А. Уткин – М. : Тандем, 1998. – 288 с.
185. Феофанов К. А. Российская социология риска: состояние и перспективы. / К. А. Феофанов // Социологические исследования. – 2007. – №4. – С. 3-12
186. Филопулос Я. Формирование политики и институциональная основа оценки риска в ЕС. – М. : ТЕИС, 2005. – 92 с.
187. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации / С. Хантингтон // Международная экономика и международные отношения. – 1995. – № 6. – С. 87-95.
188. Хохлов Н. В. Управление риском: Учебное пособие для вузов / Н. В. Хохлов – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 239 с.
189. Черкасов В. В. Новий підхід до класифікації ризиків управлінської діяльності / В. В. Черкасов // Експрес-новини: наука, техніка, виробництво. – 1997. – № 23-24. – С. 12-13.
190. Черкасов, В. В. Проблемы риска в управленческой деятельности / В. В. Черкасов. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2002. – 320 с.
191. Чечелюк О. Політичні ризики інвестиційного процесу в Україні / О. Чечелюк // Вісник НБУ. – 2000. – № 4. – С. 57-63.
192. Чужиков В. І. Економіка зарубіжних країн: Навч. посіб. / В. І. Чужиков – К. : КНЕУ, 2005. – 308 с.
193. Чупров В. И. Молодежь в обществе риска / В. И. Чупров, Ю. А. Зубок, К. В. Уильяме – М. : Наука, 2001. – 230 с.
194. Чупров В. И. Мотивационная сфера сознания молодежи: состояние и тенденции развития / В. И. Чупров, М. Ф. Черныш – М. : РИЦ ИСПИ РАН, 1993. – 98 с.

195. Шапкин А. С. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций : учебник / А. С. Шапкин, В. А. Шапкин. – М. : Изд.-торг. Корпорация “Дашков и К”, 2005. – 880 с.

196. Шаршукова Л. Классификация / Л. Шаршукова // Риск. – 1997. – №23-24. – С.12-13.

197. Шаршукова Л. Природа політичного ризику [Електронний ресурс] / Л. Шаршукова – Режим доступу: <http://www.risk24.ru/linki.htm>

198. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) / П. П. Шляхтун – К. : Либідь, 2002. – 576 с.

199. Щербань П. М. Суспільні трансформації в країнах Центральної та Південно-Східної Європи (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): реалізація стратегії залежної модернізації / П. М. Щербань, Т. Ю. Щербань // Філософія науки: традиції та інновації – 2009. – №1. – С. 205-212

200. Яжборовская И. С. Глобализация и опыт трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / И. С. Яжборовская. – М.: Academia, 2008. – 378 с.

201. Яжборовская И. С. Трансформация Восточной Европы в конце ХХ века / И. С. Яжборовская // Вопросы истории. – 2007. – № 6. – С. 17-36.

202. Яневський Д. Хроніка “помаранчевої революції” / Д. Яневський – Харків : Фоліо. – 2005. – 319 с.

203. Яницкий О. Н. “Критический случай”: социальный порядок в “обществе риска” [Электронный ресурс] / О. Н. Яницкий // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 2. – Режим доступа: www.sociologica.ru

204. Яницкий О. Н. Россия как “общество риска”: контуры теории / О. Н. Яницкий // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 5-15.

205. Яницкий О. Н. Социология риска: ключевые идеи [Электронный ресурс] / О. Н. Яницкий – Режим доступа: <http://www.socio.ru/wr/1-03/ynizky.htm>.

206. Яницкий О. Н. Экологическое движения в России. Критический анализ / О. Н. Яницкий – М. : Институт социологии РАН, 1996. – 337 с.

207. Яскевич Я. С. Политический риск в контексте глобализации мировой истории / Я. С. Яскевич. – Ин-т соц.-полит,

исслед. при Администрации Президента, РИВШ БГУ. – Мн., 2001. – 171 с.

208. Яхлов А. В. Политический риск и модернизация: опыт политологического анализа : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / А. В. Яхлов, С.-Пб. гос. ун-т. – С-Пб., 1998. – 19 с.

209. Agtmael A. van. How Business Has Dealt with Political Risk / A. van Agtmael // Financial Executive. – 1976. – January. – P. 28.

210. Asher W. Political Forecasting : The Missing Link / W. Asher // Journal of Forecasting. – 1982. – Vol. 1. – P. 227-239.

211. Beck U. Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. / U. Beck – Regime Zutritt : <http://www.soc.pu.ru/materials/courses/spasp-rue.shtml>

212. Byrd D. 3VL Introduction to Risk Analysis; A Systematic Approach to Science-Based Decision Making / D. M. Byrd, C. R. Cothorn. – Rockville, MD : ABS Group, 2000. – 375 p.

213. Daniels J. D. International Business: Environments and Operations / J. D. Daniels E. W. Ogram, L. Radebaugh.-Minnesota, 1979.

214. Giddens A. Modernity and Self-Identity. / A. Giddens – Cambridge : Polity, 1991. – 167 s.

215. Hiskes R. Hazardous liaisons; Risk, power and politics in the liberal state / R. Hiskes // Policy Studies Journal. – 1998. – Vol. 26, N 2. – P. 257-273.

216. Howell L. D. The Sovereign State of Taxes / L. D. Howell // USA Today Magazine. – 2004. – Vol. 132, Januar. – P. 27-34.

217. Howell L. D. Foreign investors confront political risks [Text] / L. D. Howell // USA Today Magazine. – 1999. – Vol. 128, Septembr. – P. 26-32.

218. Jungermann H. Charakteristika individueller Risikowahrnehmung. / H. Jungermann, P. Slovic – Regime Zutritt : <http://www.fh-fulda.de/~grams/DecisionsUnderRisk/Risk.html>

219. Kobrin S. J. Managing political risk assessment / S. J. Kobrin. – Berkeley : University of California Press, 1982. – 187 p.

220. Luhmann N. Risk: A Sociological Theory. / N. Luhmann. – N.-Y. : Walter de Gruyter, Inc., 1993. – P. 18-28.

221. Luhmann N. Zum Begriff der sozialen Klasse / N. Luhmann // Soziale Differenzierung. – Opladen : Westdt. Verl., 1985. – S. 119-162.

222. Luhmann N. Soziologie des Risikos. / N. Luhmann. – Berlin., 1991. – 252 s.

223. Norbert O. Puschmann “Systemtheorie des Risikos“. / O. Norbert – Regime Zutritt : <http://www.fernuni-hagen.de/PRPH/puschris>

224. Oberreuter H. Parlamentarische Opposition. Ein intenationaler Vergleich. / H. Oberreuter. – Hamburg 1975. – 430 s.

225. Rodrigo J. Eine der drei aktivistischen Konzepte einer Theorie der Gesellschaft. Eine distinktionstheoretische Beobachtung. / J. Rodrigo

– Regime Zutritt : http://www.tu-berlin.de/~society/Jokisch_GB_Entscheidung.htm

226. Rowe W. D. An Anatomy of Risk / W. D. Rowe. – New York: John Wiley & Sons, 1977. – 488 p.

227. Rummel R. J. How Multinationals Analyze Political Risk / R. J. Rummel, I. A. Heenan // Harvard Business Review. – 1978. – Vol. 56, January / February. – 1-67-76.

228. Sapolsky H. M. The politics of risk / H. M. Sapolsky // Daedalus. – 1990. – Vol. 119, N 24. – P. 83-96.

229. Torre J. de la. Forecasting political risks for international operations / J. de la Torre, D. Neckar // International Journal of Forecasting. – 1988. – Vol. 4, Ne 2. – P. 227-248.

230. Wharton F. (1992). Risk management: Basic concepts and general principles / F. Wharton // Risk : Analysis, Assessment and Management. – Chichester: John Wiley and Sons, 1992. – P. 1-34.

Наукове видання

Ольга Василівна Віннічук

**Політичні ризики в умовах демократичної трансформації
суспільства: теоретико-праксеологічний аналіз**

Монографія